

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2016. CXX. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Dezső Kinga</i> : „Majd kilencz tiz <i>emberöltő</i> régiségben” Az elbeszélő ideje Arany <i>Toldijában</i>	555
<i>Szmeskó Gábor</i> : Az <i>Ószikék</i> megjelenése és korai recepciója	567
Műhely	
<i>Pap Levente</i> : Egyházi történetírás és vallási propaganda Losteiner Leonárd <i>Chronológiájában</i> (1777)	589
Műelemzés	
<i>Sájer Laura</i> : Stilizáló ellentétek Bánffy Miklós <i>A nagyúr</i> című drámájában	601
Adattár	
<i>Németh S. Katalin</i> : Zrínyi Miklós, a szigetvári hős gyászbeszéde, Farkasics Péter és Horváth György epitaphiuma (1571)	621
<i>Tóth Ferenc</i> : Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen <i>Törökországi leveleinek</i> kézirat-történetéhez	631
<i>Doncsecz Etelka</i> : Verseghy Ferenc feljegyzése a pesti egyetem áthelyezése ügyében	642
Szemle	
Az életrajzi kronológiáról Róna Judit <i>Babits-kronológiája</i> kapcsán (<i>Tverdota György</i>)	650
Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700) (<i>Ötvös Péter</i>)	667
<i>Hopp Lajos</i> : Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des lumières, Kelemen Mikes (<i>Kovács Ilona</i>)	672
Fried István: Jókai Mórról másképpen (<i>Farkas Evelin</i>)	675

DEZSŐ KINGA

„Majd kilencz tiz emberöltő régiségben”

Az elbeszélő ideje Arany *Toldijában*

Az *emberöltő* kifejezés kétségtelenül Arany János *Toldijával* vált ismertté; említésekor ma is a fülünkben csengenek az *Előhang* sorai, miszerint „Toldi Miklós képe ugy lo-bog fel nékem / Majd kilencz tiz emberöltő régiségben”. A szó jelentése után kutatva arra lettem figyelmes, hogy a kifejezést többféleképpen magyarázták, s a mai napig vannak eltérő vélemények és kialakult viták a pontos meghatározást illetően. Arany halálának évében, 1882-ben jelent meg Lehr Albert elsősorban iskolák számára készített, magyarázó jegyzetekkel ellátott *Toldi*-kiadása, melyben az *emberöltő* kifejezésről a következőket írja: „egy időben élő emberek sokasága, – nemzedék, ivadék, embernyom, generatio. (Arany többször használja e szót mind versben, mind prózában s jóformán ő plántálta be az irodalmi nyelvbe. Petőfi, Tompa, Vörösmarty, Csokonai stb. nem élnek vele.) N. Lajostól a költő koráig 500 év folyt le, e szerint egy emberöltő «itt» = 50 esztendő. [...]”¹ Pásztor Emil a *Toldi-szótárban* csak annyit állít, hogy „emberélet(nyi idő)”.² A 20. század elején nyelvészeti folyóiratok – elsősorban a Magyar Nyelv – hasábjain behatóbban is foglalkoztak az *emberöltő* magyarázatával és nyelvészeti elemzésével, ezek azonban inkább a nyelvészeti fejlődés és eredet után kutattak, jelentésbeli pontosítással nem. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy hogyan értelmezhető az *emberöltő* kifejezés Arany költői nyelvhasználatában, mindenekelőtt a *Toldi*ban. A korábbi nyelvészeti megközelítés helyett tehát az irodalmi és köznyelvi jelentés meghatározása áll a kutatásom középpontjában. Ehhez azonban szükséges, hogy röviden összefoglaljam a korábbi (elsősorban nyelvészeti megközelítésű) magyarázatokat.

Az *emberöltő* nyelvészeti magyarázatai

Lehr Albert volt az első, aki a kifejezés magyarázatával foglalkozott. A *Toldi* említett kiadásában (1882), illetve a *Toldi estéjének* kiadásában (1905) is ír róla. Ez utóbbiban azzal egészíti ki korábbi meghatározását,³ hogy annak népnyelvi előfordulásait sorolja magyarázatul. „Más öltöbéli nép = a régítől különböző, máskép gondolkozó nemzedék. Ezt a szót: *öltő*, *emberöltő*, «idő», «kor», «emberkor», «embernyom», «nemzedék», «ivadék»

* A szerző a tanulmány megírásakor a Debreceni Egyetem doktori ösztöndíjas hallgatója volt.

1 ARANY János, *Toldi: Költői elbeszélés*, nyelvi és tárgyi jegyz. LEHR Albert, Bp., Franklin-Társulat, 1882, 63.

2 PÁSZTOR Emil, *Toldi-szótár: Arany János Toldijának szókészlete*, Bp., Tankönyvkiadó, 1986, 74.

3 ARANY, *Toldi* (1882), i. m.

(generatio) jelentésben – a néptől vette Arany és felkapatta az irodalommal is.⁴ Simonyi Zsigmond Lehr magyarázatát egészíti ki 1908-ban. Szerinte a kifejezés ritkán fordul elő a régebbi irodalmunkban, a legkorábbi adat, amit idézni tud, 1794-ből való: „Egynehány öltő emberek (Nagy S., Isten jósága a természetben, 1794, 4, 452).” Ő is megjegyzi, hogy az emberöltőt Arany János hozta be az irodalomba, aki ugyanezen jelentésben használta még az *öltő* és az *embernyom* kifejezéseket is. Ugyanazt a jelentést adja meg, mint Lehr. A jelentésfejlődésről azt írja, hogy eleinte „föölteni való ruhát jelentett”, majd a páros testrészek ruhanaveiből kifejlődött a pár jelentése. „Innen egy öltő ember tkp. egy csapat, egy csoport az egymásra következő nemzedékek közül, a kortársak csapatja.”⁵

Arany születésének évfordulója kapcsán a Magyar Nyelv 1917-es évfolyamában több írás is foglalkozik e kifejezés magyarázatával. Horger Antal cikkében hangtani analógiákat hoz, hogy bizonyítsa azt a feltevését, miszerint magánhangzó-váltakozás történt az *élni* szónál is, így lehetett ennek a műveltetője az öltő. „Így egy *emberöltő* is az az idő, kor, a mely az embert bizonyos átlagos határok között *él-teti*, élni enged. *Emberöltő* tehát eredetileg az idő vagy kor főnevek jelzője volt s csak a jelentéstapadás ismert folyamata következtében vált idővel főnévvé.”⁶ Ezzel száll vitába Melich. Cáfolatát azzal az érveléssel támasztja alá, hogy az emberöltő a *Toldi* megírásáig, azaz a 19. század közepéig nem bukkan fel írásos formában. Lehr kommentárjára hivatkozva ő is a népnyelvből eredezteti a kifejezést, ám azt vallja, hogy újabb keletű népi szó, mely korábban (ruhát) öltetni jelentésben volt használatos, majd ez jelentésátvitellel (új műveltség új viselettel is jár) a 19. század elejére *idő* jelentésre módosult. Melich érvelését egészíti ki Simai Ödön, aki korábbi írásos adatokat hoz példának, így ő kissé korábbra, a 18. század közepére tenné a jelentésváltozást. (Érdekes, hogy szerintük az írásossággal egyből megváltozik a jelentés, s eltűnik a népnyelvi használat szerinti értelmezés.) Ugyanebben az évben jelenik meg Szendrey Zsigmond írása is, aki szintén a néphagyomány szerepét emeli ki a fogalom kapcsán, ezáltal árnyaltabb jelentéshez jut, mint a korábbi meghatározások. Azt állítja, hogy az emberöltő nem csupán Arany műveiben van meg, hanem él a szalontai nép közt is. Gyakran hallani ilyent: „úgy két-három emberöltő előtt, még a nagyapám idejibe.”⁷

Majd két évtizeddel később újraéled a vita. Először Beke Ödön cikke jelenik meg a Magyar Nyelvőrben, akinek elképzelése a korábbi elméletek közül Simonyi magyarázatához áll a legközelebb. Így összegzi: „Emberöltő tehát tkp. azt jelenti 'emercsoport, emercsapat, együtt egy korban élő emberek', s ebből fejlődött a 'nemzedék', majd 'kor' jelentése.”⁸ Szerinte is a ruha felöltéséből alakulhatott ki a szó, annak átvitt alakja, de

4 ARANY János, *Toldi estéje*, magyarázta LEHR Albert, Bp., Franklin Társulat, 1905, 323. Ugyanezt olvashatjuk a Magyar Nyelv első számában, ahol Lehr kiadásának részletét idézik: MNy, 1(1905), 65.

5 SIMONYI Zsigmond, *Emberöltő*, Nyőr, 37(1908), 360.

6 HORGER Antal, *Emberöltő*, MNy, 13(1917), 117.

7 SZENDREY Zsigmond, *Emberöltő*, MNy, 13(1917), 263.

8 BEKE Ödön, *Emberöltő*, Nyőr, 62–63(1934–35), 46–47. Beke 1958-ban a Magyar Nyelvőr 78. számában újra ír az emberöltőről, de lényegében nem változtat korábbi magyarázatán: „Az Arany Toldijából ismert emberöltő 'kor, nemzedék' jelentésben tehát csak azt jelentheti: 'emercsoport, emercsapat, együtt, egy korban élő vagy élt, egymást felváltó nemzedék.’ Uő, *Ölt, öltés, öltő*, Nyőr, 78(1954), 234.

nem egészen úgy magyarázza, ahogy korábban Melich és Simonyi. A következő évben Pais Dezső foglalja össze az eddigi értelmezéseit az emberöltőnek, majd kifejti saját álláspontját, melyre a magyar és török szócsalád jelentésfejlődésének vizsgálatából következtetett. „Ezen véleményem szerint nem az 'egy, két stb. pár' értelemre mennek vissza, hanem egy a 'hozzá-, egymásba, összeakad' jelentésből módosult 'csatlakozik, egyesül' árnyalathoz kapcsolódnak”.⁹ Feltételezései szerint lehetséges, hogy az egymásba akaszzkodó méhekből alakult méhraj szemlélete volt az indíték. E feltételezés ugyan nem állja meg a helyét, ám az egymásba kapaszkodás (miként az *öltés* 'varrás' jelentésű eredeténél is) a 'nemzedék' (kb. 25 év) jelentést erősíti az emberi élet idejével (kb. 60 év) szemben.

1941-ben jelent meg Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótára*, melyben az emberöltő eddigi magyarázatait – elsősorban eredetét és a jelentésváltozás folyamatát – három pontban foglalja össze (1. él; 2. öltő ruha, 3. összetartozó részek, csoport). Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy egyik magyarázat sem kielégítő.¹⁰ 1944-ben Implom József megemlíti Bárczi összefoglalóját, ő már nem nyelvészeti, hanem irodalmi megközelítésből tárgyalja az emberöltőt. Arany művéből magyarázza a kifejezést, ám nem a *Toldit*, hanem a *Buda halálát* állítja elének példának. Valószínűleg azért, mert ebben a szövegkörnyezetben valóban egyértelmű időmeghatározást találunk. „Arany János a Buda halálában (1863.) ezeket a szavakat adja berni Detre szájába: «Harmadik öltő már, hogy a hunok látnak» – Az öltő szó 'nemzedék' jelentésére már 1824-ből van adatunk: «mind addig, míg az az öt ember kihalt» Szikszai: Biblia győzödelme 34.”¹¹ A *magyar nyelv történeti etimológiai szótára* is összefoglalja a vitát. Legvalószínűbbnek az ölt varrással kapcsolatos jelentését tartja, az egymásutániság összefügg az emberi nemzedék jelentés kialakulásával. Arany révén vált köznyelvivé a kifejezés, a korábbi előfordulások alapján a 33 évet jelöli meg időtartamául.¹²

A jelentéstulajdonításokat összefoglalva elmondhatjuk, hogy főként *idő* jelentést társítanak az öltő kifejezéshez (Horger, Melich), így az összetétel 'emberidő', 'emberéletnyi idő' jelentést nyer. Van, aki a 'nemzedék' jelentést adja meg, vagy arra utal értelmezése (Simonyi, Implom, Szendrey), és akadnak olyanok is, akik az idő és nemzedék jelentést egymás mellé sorolják (Lehr, Simai, Beke). A fentebbi fejtegetések azonban kevésbé koncentráltak az árnyalt jelentésre, céljuk elsősorban a kifejezés eredetének felkutatása és a jelentésváltozás bemutatása volt. Az *öltő* 'idő'-ként való meghatározása még nem feltétlenül jelenti az emberöltő összetétel esetében az ember születése és halála között eltelt átlagos időt (kb. 60 év), utalhat az emberré fejlődés, felnövés idejére, tehát a születés és a gyermekáldás közötti időre, ebben az esetben kb. 25–30 év. Azt azonban nem tudjuk mindig pontosan meghatározni, hogyan is érthette az adott cikk írója, mindenesetre tanulságos, hogy míg Melich kizárólag 'emberidő' jelentést ad meg, addig Simai rá egyetértőleg hivatkozva már a 'nemzedék' jelentést használja.

9 PAIS Dezső, *Emberöltő*, MNy, 32(1936), 280.

10 BÁRCZI Géza, *Magyar szófejtő szótár*, Bp., Királyi Magyar Nyomda, 1941, 63.

11 IMPLOM József, *Emberöltő*, MNy, 40(1944), 230.

12 Vö. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I, Bp., Akadémiai, 1967, 759–760.

Tolnai Vilmos a nyelvújításról szóló könyvében az emberöltőt hozza annak példájára, hogy egy elfeledett, évtizedek vagy évszázadok óta nem használt szó új megjelenése – szándékos felújítás esetén – nyelvújításnak mondható. Ám ha ez csupán irodalmi szándékkal, a régies színezet miatt történik, akkor művészi hatáskeltés a cél, és nem beszélhetünk nyelvújításról. Arany emberöltője viszont arra példa, amikor az irodalmi használat mégis nyelvújítás lesz, hiszen ebben az esetben a szerző több művében is (tehát gyakran) használja a szót, és művei által nem csupán irodalmivá, de köznyelvivé is válik.¹³ Habár korábról is maradtak fenn írásos források hasonló kifejezés használatáról (lásd Melich, Simai, TESz stb.), mégis Arany által vált az emberöltő a köznyelvben is használt kifejezéssé. Ezt igazolja az is, hogy Arany szóhasználata előtt nem pontosan ebben az összetételben bukkant fel a szó, vö. *ötő ember, öltő ember, öltőbeli ember*.

Mivel a nyelvészeti elemzések is többnyire azt állítják, hogy Arany vezette be irodalmi nyelvhasználatba a kifejezést, érdemes volna megvizsgálni, hogy mit jelent a szó Arany más műveiben. A kifejezés előfordulási környezetéből árnyalhatjuk annak jelentését is. Arany az alábbi művekben használta az emberöltőt vagy annak közeli alakváltozatát: *Toldi, Keveháza, Tanári jubileumra, Toldi estéje, Buda halála, Tamburás öregúr*.¹⁴ Valószínűleg saját nyelvjárásából került be a költői nyelvhasználatába. Az is feltűnő, hogy a művek többnyire az 1850–60-as évekből származnak, ekkor kerülhetett be Arany szóhasználatába, s az egy időben gyakori költői használata segíthette a köznyelvben való elterjedését. A *Toldi* után a *Keveházában* (1853) bukkan fel: „A széles völgy egy lábnyom: a / Súlyos had óriás nyoma, / Ki egyet toppantott s ehol! / Ez emberöltő nincs sehol.” A *Toldi estéjében* (1854) ezt olvashatjuk: „Más öltőbeli nép, más ivadék nő fel, / Aki ésszel hódít, nem testi erővel” (VI. ének). A *Tanári jubileumra* című versét (1858) idézve: „Te, ritka férfi! áldjad Istened, / Ki oly önérzettel dúsgazdagon / Állhatsz pihenni meg pályád felén. / Körödbe gyűlnek a felnőtt fiak, / (Egy emberöltő) s érett férfi ésszel / Köszönve amit ifjakért tevé, / Legszebb jutalmad így tőlük nyered.” A *Buda halála* (1863) II. énekében ez áll: „Hú szolgálád vagyok én, az voltam atyádnak, / Harmadik öltő már, hogy a hunok látnak.”

Arany műveiben az *emberöltő* mindegyik előfordulása az egymást váltó nemzedékekre utal. A kifejezés a fentebbi idézetekben egyre árnyaltabbá válik. A *Keveházában* a tágabb kontextusból tudjuk meg, hogy egy nemzedék szinte teljes kipusztulását énekli meg a költő. A véres csata óriási veszteséggel zárult: „Százhusz ezer jó hún halott, / S két annyi ellenség van ott; / Nem ellenség, mind vérrokon: / Vérök vegyest foly a fokon.” Az *emberöltő* jelentését vizsgálva a *Keveházából* való idézet időben tágabb jelentést enged meg: a csatában elhullott férfiak életkora az éppen férfivá serdült ifjú és az idősebb, de még fegyverforgatásra magában erőt érző férfi koráig terjed. A *Toldi*

13 Vö. TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás*, Bp., MTA, 1929, 7.

14 A teljesség igénye miatt megemlíteném, hogy *A kétablakú ház* c. novellafordításában a következő formában szintén szerepel a kifejezés: *öltőbeli ember*. A Gogol-fordítás a többi novellával együtt csak 1878-ban jelent meg, de a fordítások többnyire az 1860-as évekből származnak. A keletkezés idejét tekintve pedig beilleszthető azon művek sorába, ahol a kifejezést használta a költő.

estéjében az *öltőbeli nép* magyarázatát, pontosítását is megadja számunkra a költő. Egy következő generáció, nemzedék felnövése hozza el az új gondolkodásmódot is, ahol a győzelmet nem erővel, hanem ésszel lehet kivívni. Ebben az esetben az *öltőbeli* jelentése az az idő, mely az újszülött felnőtté éréséig eltelik. A *Tanári jubileumra* című költeményben a megszólított tanár pályája felén (azaz kb. negyvenes évei közepén) jár. Innen tekinthetünk vissza gazdag tanári pályafutására. Ifjakat, gimnazista korú (14–15 éves) diákokat oktatott és oktat legjobb tudása szerint. A vers jelenében az első tanítványok már „felnőtt fiak” (harmincas éveiknek végén járnak), egy emberöltő telt el azóta, hogy ifjúként az iskolapadban fiatal tanárukat hallgatták. A versidézet nagyon pontosan megadja az *emberöltő* jelentését: 20–25 év közé tehető.¹⁵ A *Buda halálában* egyértelművé válik az is, hogy egy emberi élet általában három emberöltőt foglal magában. „Harmadik *öltő* már, hogy a hunok látnak”. Ha az átlag férfi életkort kb. 70 évvel számoljuk, akkor jelen esetben az *öltő* jelentése 20–25 év (pontosabban itt is 23 évre tehető), tehát a fentebbi idézetek sorába állva itt is *nemzedék* jelentésben szerepel. Arany kései lírájában is visszatér a kifejezés. A *Tamburás öregúrban* (1877) az alábbi sorokat olvassuk a régi és új nemzedék dalairól: „Ami dalt elnyűtt ez az *emberöltő* / S mit összelopott mai zene-költő, / Öreg úrnak egyről sincs tudomása; / Neki új nem kell: amit ő ver, más a.” Itt az *emberöltő* egy nemzedék egy generatio jelentésben áll: az „öreg úr” már nem érti, és nem tudja magáévá tenni az újabb nemzedék dalait, az elmúlt 20–25 év változásai szakadékot állítanak a két nemzedék közé.

Valószínűleg Lehr kommentárjának, majd a *Toldi-szótár* magyarázatának köszönhetően terjedt el az a felfogás, miszerint az Arany *Toldijából* elhíresült kifejezést maga a költő 50–60 évnek, azaz egy emberéletnyi időnek érti. Lehr nem csupán a szó jelentését írta le, de ezzel egyidejűleg azt is állítja, hogy Arany *Toldijának* elbeszélő ideje kétségkívül megegyezik Arany idejével, vagyis a mű elbeszélője maga a költő. Ez azonban korántsem lehet evidens egy költői mű esetében. Lehr (1882) ezt a vélekedését vette alapul az *emberöltő* magyarázatához, ebből következtetett arra, hogy Arany János kora és Nagy Lajos király között eltelt időre utal a költő, amikor 9–10 *emberöltő* távlatát jeleníti meg: „Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem / Majd kilencz tiz *emberöltő* régiségben.” (Kiem. tőlem: D. K.) Innen számítható ki az 50–60 év időtartam. Az elkövetkező évtizedekben nem foglalkoztak Lehr magyarázatával, a nyelvészeti fejtegetések egészen másból indultak ki. A *magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (1967) és a *Magyar értelmező kéziszótár* első kiadása (1972, változatlan utánnomás: 1992) sem veszik át ezt az elképzelést. Ezt követően azonban változás állt be a fogalom magyarázatában: a *Toldi-szótár*

15 Számításom során a könnyebbség kedvéért az ifjú diákokat és a pályakezdő tanárt mint kiindulópontokat pontos évhez rendeltem, az *emberöltő* viszont tágabb időintervallummal számoltam, hogy lehetőség legyen a későbbi pontosításra. Eszerint az ifjú diák 14 éves, a pályakezdő tanár 22 éves, a pályája felén járó oktató 42–47 éves, a pályája pedig 62–72 éves korág tart. Az előző kormeghatározásokat úgy kaptam, hogy épp két *emberöltő*t számoltam a tanári pályára, így a tágabb intervallum annak köszönhető, hogy az *emberöltő*t 20–25 évvel számolva megadtam a lehető legkisebb és a lehető legnagyobb kort is. Ez alapján tehát az ifjú diák és a pályakezdő tanár közti korkülönbség 8 évre tehető. Ezeket felhasználva a versben nevezett ifjak korától (14 éves) egy *emberöltő* (20–25 év) telt el, mire *felnőtt fiak* (34–39 év) váltak belőlük és az érett férfi, aki alig 8 évvel idősebb tőlük, büszkén tekinthet életükre.

szerzője Arany szókészletére koncentrálna Lehr jegyzeteit kiemelt forrásának tekinti, ebből magyarázza röviden az *emberöltöt* 'emberéletnyi idő'-nek. Ez a meghatározás egyértelműen az emberi születés és halálozás közötti időt jelenti. Lehr fejtegetésére azonban már nem térhet ki, mert más elvek szerint készült a két mű. A *Magyar értelmező kéziszótár* javított kiadása 2003-ban jelent meg, érdekes, hogy abban már kiegészül a korábbi meghatározás. Míg az első kiadásban ez áll: „emberöltő: Egy-egy emberi nemzedék kifejlődéséhez szükséges idő (25–35 év)”,¹⁶ addig a javított kiadásban az előbbi meghatározás mellett egy második értelmezés is helyet kap: „emberöltő: 2. Az emberi élet időtartama (70–80 év).”¹⁷ További kérdésként merül fel, hogy az interneten található szótárak, illetve tudományos ismeretterjesztő oldalak (melyek forrásukat nem tüntetik fel), honnan veszik azt a magyarázatot, hogy a *Toldi* elbeszélői idejét és elbeszélő idejét összehasonlítva 60 év időtartamban állapítsák meg az emberöltőt (ezáltal egy emberi élet idejeként definiálva azt, melynek magyarázata, hogy mivel Arany révén terjedt el, akkor még ennyi volt az átlag életkor). Nem tartom valószínűnek, hogy Lehr kiadásához nyúltak volna vissza, máshol azonban nem találtam erre ilyen konkrét utalást.¹⁸

Az elbeszélő ideje a Toldiban

Feltételezésem szerint Arany *Toldijának* elbeszélője nem egyezik meg a költővel, sem a költő korából származó elbeszélővel. A továbbiakban amellet kívánok érvelni, hogy a *Toldi* elbeszélője Ilosvai korának elbeszélője, vagy egyenesen az ő művének elbeszélőjével egyezik meg. Ez a viszony a *Toldi* és Ilosvai művének viszonyát is átértékeli, amennyiben nem csupán az eposzi hitel vagy a mottók kölcsönzését köszönheti Ilosvainak, hanem Arany *Toldija* az Ilosvai-mű költői átírata, parafrázisa. Költői átíratról itt abban az értelemben beszélhetünk, miszerint Arany Ilosvai *Toldi Miklós históriáját* nem csupán forrásként,¹⁹ mint a néphagyomány textusát használja, hanem belehelyezkedik annak elbeszélői idejébe és szerepébe, innen beszéli el a történetet. Ahhoz, hogy megértsük Arany és Ilosvai szövegének (elsősorban Arany *Toldijának* és Ilosvai *Toldi Miklós históriájának*) szövevényes viszonyát, szükséges, hogy pontról pontra áttekintsük a két mű találkozásának pontjait.

Ilosvai *Toldi Miklós históriájának* (1574) műfaja históriás ének, történeti krónika, melyben a történeti adatok feldolgozása, illetve a mondai elemek beépítése nagyobb

16 *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, JUHÁSZ József, SZÓKE István, O. NAGY Gábor, Bp., Akadémiai, 1972, 1992, 317.

17 *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, JUHÁSZ József, SZÓKE István, O. NAGY Gábor, Bp., Akadémiai, 2003, 305.

18 Meglepő, hogy az oktatásban ez a probléma nem merült fel. A *Toldi* esetében nem foglalkoznak sem a külső elbeszélő, sem az elbeszélő idejének tanításával, holott a *Toldi* már általános iskolában, a *Toldi estéje* középiskolában kötelező tananyagként szerepel.

19 Aranynak több írott forrás állt a rendelkezésére Toldi Miklós történetének elbeszéléséhez, de merített Szalonta népi szájhagyományából is. Jelen dolgozatomban azonban kizárólag Arany szövegének és Ilosvai verses históriájának kapcsolatát tárgyalom.

súllyal bírtak, mint a költői megformálás. Arany számára különösen fontos, hogy a népi tudatban is élő mondai alapot találjon műveinek megalkotásához. Az eposzi hitel Arany számára a mű alappillére, e nélkül nem tudja felépíteni művét. A költő így fogalmaz: „Van ugyanis *történelmi hitel*, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az *eposzi hitelt*, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, *nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék*: de a monda variánsai közt szabadon válogat.”²⁰ Toldi Miklós kalandjai a szalontaiak körében is ismeretesek voltak, így eshetett Arany választása erre a hősré. Ám a szájhagyománynál többet jelenthetett, hogy írásos műre is tudott támaszkodni. Ilosvai *Toldijának* azon részeit igyekezett beemelni saját művébe, melyeket a néphagyományból származónak tekintett. Így ír a *Naiv eposzunkban*: „nekünk [...] a história nyújt némi vezérfonalat régi költészetünkhöz. Krónikásaink, minden józanságuk dacára sem tehetik, hogy, át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek.”²¹

Arany és Ilosvai művének szövegszintű találkozását különböző poétikai eljárásokkal éri el a költő. Legszenbetűnőbb, hogy a teljes *Toldi-trilógiában* minden éneket Ilosvai művéből átvett mottó vezet be. Az idézett sorok a szerző nevével ellátva jól elkülönülnek Arany szövegétől, ezért ezeket nem Arany művének szerves részeként szokás értelmezni. Az Ilosvai-idézetek funkcióját elsősorban forrásmegjelölésben határozták meg, az eposzi hitel érvényesítését látták benne. Dávidházi Péter az eposzi hitel elméletét a *Toldi-trilógia* és Ilosvai históriája közti kapcsolat feltárásával igyekszik bemutatni. Fejtegetéseinek kiindulópontja Arany azon állítása, melyet a költő a trilógia középső része kapcsán fogalmazott meg Gyulai Pálnak írott levelében. „Ilosvai magamra hagyott, s én az egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölibe, *mint pap a textust* [...]”²² Ilosvai históriájának hiányos részeit végül Toldy Ferenc segítségével pótolja,²³ így készülhetett el a trilógia középső része is. Dávidházi több ízben is rávilágít Arany és Ilosvai szövegei

20 ARANY JÁNOS, *Dózsa Dániel Zandirhám c. eposzának bírálatában* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, II, szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 347.

21 ARANY JÁNOS, *Naiv eposzunk* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, I, szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 74.

22 Arany János Gyulai Pálnak, 1854. január 21-ikén = A. J., *Levelezés 1: 1828–1851*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1974 (Arany János Összes Művei, 15), 383. Kiemelés tőlem – D. K.

23 „Az Új Magyar Museumot olvasván felfigyelt Toldy Ferenc *A magyar történelmi költészet Zrínyi előtt* című értekezésére, mely szerint Ilosvai 1746. évi kiadásából tizenöt versszak hiányzik, s Ilosvai amúgy sem merítette ki a Toldi-mondát. Azonnal levélben fordult Toldyhoz. «Minthogy én a Toldi mondának azon részéből, mi Ilosvaiban meg nincs, igen keveset ismerek, kénytelen valék jobbadán a pusztá képzeletből meríteni, s ezt Lajos korabeli történelmi hátterére fektetni. De hasonlíthatatlanul többet érne, ha magából a mondakörből vehetném az anyagot» – magyarázza Toldynak, s arra kéri, másoltassa le a neki hiányzó versszakokat, sőt «teljes kiterjedésben» az egész mondát, hogy eposzának tervét lehetőleg hozzáigazíthassa.” DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 166.

közti igen összetett viszonyra, melyet Arany levelezésében és írásaiban előforduló kijelentéseivel igazol. Az epikai hitel elmélete a *Toldi*ban több szinten is megvalósul. Arany elbeszélésének sorai közé is beillesztett Ilosvai-idézeteket, ezeket a helyeket gondosan jelölte is.²⁴ Dávidházi az egyik ilyen átfogalmazott sor kapcsán kiváló kérdéseket tesz fel, melyek a két mű közti viszony kapcsolatára kérdeznak rá. A már korábban is vizsgált sornál Arany a saját szavát Ilosvaiéra javította át („Ütve keresztútnál egy csekély halomba” módosítva: „Ütve »általútnál« egy csekély halomba”, *Toldi*, I. ének), ennek okait fürkészi Dávidházi:

Akinek volt képzelete és láttató ereje ahhoz, hogy a petrencerúddal utat mutató Miklóst oly emlékezetesen megjelenítse, az miért érezte szükségesnek, hogy e stílusban nem sok többlettel kecsegtető szót beemelje szövegébe? S miért tartotta fontosnak, hogy idézőjelbe is tegye? Lelke megnyugtatósára? A közösségi hagyomány egy (mégoly elenyésző) töredékének átmentése érdekében? Annak jelzésül, hogy műve egy régi költői szöveg klasszicista értelemben vett *imitatio*ja, újjáalakított változata akar lenni? Vagy az örökül kapott világ elfogadásának és alapul vételének többszörösen közvetett, s itt épp csak rezdülésszerű gesztusaként?²⁵

Különösen fontosak ezek a kérdések ahhoz, hogy megértsük: Arany nem csupán utalni kívánt Ilosvai művére, mint a Toldi eposzi hitelét megalapozó mondai anyagra. Az első Toldi és Ilosvai műve között sokkal szövevényesebb kapcsolatot teremtett.

Hász-Fehér Katalin ezt a viszonyt az intarzia fogalmán keresztül láttatja. Dávidházi gondolatmenetét folytatja, az írásos mondai hagyomány beemelését, annak poétikai szerepét hangsúlyozza:

Ilosvai műve azonban nemcsak metaforikus értelemben vett textusként, hanem *írott szövegszerűségében* is érdekelte Aranyt. Intarziák találhatók belőle az egész *Toldi*ban, többek között az előhang 2. versszakának végén: „És, kit a csizmáján viselt sarkantyúját”; az 1. ének, 3. vsz., utolsó sorában: „Ütve, általútnál’ egy csekélyebb halomba”; a 3. ének, 1. vsz., 4. sorában: „Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala” stb. Ha Arany csak a szóbeli hagyományt tartotta volna szem előtt, arra elegendő lett volna a mottó vagy a lábjegyzetes hivatkozás, esetleg előszó a műhöz. A beidézés technikájának poétikai szerepe van. *Megnyitja a szövegteret a XVI. századi mű és szerzője felé, áttemeli őket a saját munkájába, olykor hagyja Ilosvait „szóhoz jutni”, máskor pedig éppen a közös alkotást, „együttmondást” hangsúlyozza.*²⁶

Hász-Fehér Katalin kiváló meglátásait folytatva, úgy vélem Ilosvai és Arany szavai a 19. századi szerző akarata ellenére sem képesek elkülönülni, egymásba folynak, és

24 Arany az *Előhang* utolsó sorához tartozó megjegyzésében a következőket írja: „Az ezen „_’ jeggyl felhozott helyek Ilosvaiból vannak átvéve. A. J.”

25 DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 174–175.

26 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Szövegihletek Arany költeményeiben = Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAY Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 156–172, itt: 164. (Kiemelés tőlem – D. K.)

közös műként jön létre Arany *Toldija*. Habár a költő igyekszik írásos formában elkülöníteni Ilosvai szövegét a sajátjától, ez a különválasztás egyre nehezebbé válik, amikor egy soron belül különböző helyen több idézett szó van jelen. Hász-Fehér Katalin az „együttmondásra” a 4. énekből hoz példát: „Bujdosik az ,éren’, bujdosik a ,nádon’, / Nincs, hová lehajtsa fejét a világon”. A következő megjegyzést fűzi hozzá: „Az első sort itt felváltva adja a modern szerző és a régi énekes. Ily módon a narrátor részese lesz a Tinódi idejében még elérhető *szóbeli kultúrájának*.”²⁷ Különös azonban, hogy Arany több helyen pontatlanul idéz, épp ezen a helyen is. Ilosvai szövegében²⁸ ezt olvashatjuk: „Szerető szolgáját mert megölte vala, / Kiért réten, nádon Miklós búdosik vala.” (Kiemelés tőlem – D. K.) Másik ilyen nem szöveghű idézete a *Toldi* 3. énekének 4. sorában található. „Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala” – olvassuk a *Toldiban*, holott Ilosvai históriájában az áll: „Vitézlő szolgálai rúdat hánnak vala.” Míg a korábbi példa semmiképpen nem lehet a filológusok félreolvasásának eredménye, addig ez utóbbit vélhetnénk annak is, ám már az első kéziratban nagyon tisztán olvasható ez a szakasz, kétséget sem hagyva a kutatóknak. A „pontatlanságok” sokkal inkább arra engednek következtetni, hogy Arany nem szöveghű másolóként dolgozott Ilosvai szövegéből, hanem annak sokszor olvasott sorai a fülében csengtek műve megalkotásakor. Így toldotta be a szavakat, néha a hangzás elsődlegessége dominál, ami jelentésváltozáshoz vezet. Ez alapján a két mű közti viszony leírásához, Arany poétikai eljárásához az *intarzia*²⁹ helyett helyénvalóbb volna a *palimpszeszt* fogalmát használni. Olyan intertextuális viszony feltételezhető a 16. és a 19. századi szöveg között, mely a szóbeliség hagyományán alapul, ezzel az eposz eredeti funkciójához kapcsolódik. Ha Arany szövegében a beillesztett szavak nem is pontos idézetek, de mögöttük felsejlik az Ilosvai-mű, egyszerre halljuk Arany és Ilosvai szavait. Ezért a *Toldi* írásos alakja és a szóbeli formája némiképp feszültségben áll, hiszen a hallás médiumán keresztül nem érzékeljük olyan élesen a két mű elkülönülését. Az írásos jelölés segíti a korabeli (és mai) olvasót a szövegrészek szétválasztásában, ám könnyen félre is vezethet bennünket, hiszen a két mű szövegszerű elkülöníthetőségére utal.

Arany alkotói folyamatára következtethetünk abból is, hogy a *Toldi* első kéziratában több helyen nincsenek jelölve az Ilosvaitól beemelt részek. Itt még nincs jelölve a fentebb elemzett sor a negyedik énekből (Bujdosik az ,éren’, bujdosik a ,nádon’), a Kisfaludy-Társaság pályázatára beküldött kéziratban³⁰ azonban már szerepel a jelölés. Arany Ilosvai művét írja át, emellett szól az is, hogy a 19. századi költő Ilosvai művéből a *Toldi* cselekményét feldolgozó szövegrészt igen nagy részben emeli be saját

27 Uo.

28 Az Ilosvaitól vett idézeteket a kritikai kiadásból idézem: ILOSVAI Péter, *Az híres neves Tholdi Miklós-nak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história = XVI. századbeli magyar költők művei*, 3: 1540–1575 (Nagybányai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Batthyány Orbán, Tolnai György, Ilosvai Selymes Péter és három névtelen), közzét. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1883 (Régi Magyar Költők Tára, 4), 241–253.

29 Az intarzia pontos fogalmát nem adja meg a cikk írója. A szövegből nem annyira a költői használatára, a Nyugatosok által kedvelt nyelvi játékra következtethetünk, mint inkább a bútorművészből átvett *berakás* jelentésére kell gondolnunk.

30 Ez nem a költő kézírása.

művébe. A 16. századi műből feldolgozott strófák igen sűrűn írják le a cselekményt, Arany az egyes versszakokból különféle helyekre és különböző technikákkal épít be saját elbeszélésbe. Példaként idézem a következő Ilosvai-strófát, melyben dőlt betűvel jelöltem azokat a szövegrészeket, melyek majd szó szerint megjelennek Aranynál és a költő maga is jelölte az idézetet. „Öcscsét ez dologért *gyakran megfeddi vala*. // Magában Tholdi György úgy *búskodik vala*, / *Miklóstra öcscsére nagy haragja vala*, / *Szerető szolgálját mert megölte vala*, / *Kiért réten, nádon Miklós búdosik vala*. // *Igen keserűli Miklóst az ő anyja*, / *Titkon azért ötet éléssel táplálja*”.

A trilógia szintjén is megvalósul a párhuzam Ilosvai históriájával: a trilógia felépítése, az egyes művek eseményeinek láncolata az ősmű hármas szerkezeti tagolását követi. Szörényi László rávilágított arra, hogy bár Ilosvainál az események olykor zűrzavaros sorrendben következnek, mégis felfedezhető a chanson de geste-ek hármas tagoltsága.³¹ Arany a *Toldi*-ban e hármas tagolásnak csupán első részét dolgozza fel, a trilógia megírásának lehetősége már ekkor körvonalazódhatott. „Ilosvai históriájából egyelőre két mozzanatot emelt ki, és olvasztott be saját kompozíciójába; mindkettő, a bujdosás és a győztes párbaj egy eszményileg elképzelt trilógiaterv első darabjának lehet alkotórésze.”³² A trilógia egyes darabjainak szerkezete szintén párhuzamba állítható Ilosvai históriájával. A 16. századi költő külső elbeszélője szólal meg az első strófákban, a történet elbeszélése csupán az ötödik versszakban kezdődik. A bevezető strófákban a megírás okaira, külső körülményeire utal, a hős erényeit hangsúlyozza, ezzel a témaválasztást legitimálja. Arany mindhárom *Toldi*-jában az események leírását több strófányi bevezető előzi meg, melyben megjelenik az elbeszélő idejére vagy személyére való utalás is, célja a történetmondó és a történet idejének, helyének és körülményeinek összekapcsolása, ezek a trilógia darabjaiban különbözőképpen valósulnak meg. A *Toldi* szerkezete kissé eltér a trilógia többi darabjától. A mű sajátos helyzete miatt érdemes úgy (is) vizsgálni, mint önálló elbeszélést, nem csupán a trilógia első részeként.³³ A Kisfaludy-Társaság pályázatára írt nyertes mű első éneke előtt egy két strófából álló *Előhang* olvasható, a történet eseményeinek lezárulta után pedig két strófányi befejezést olvashatunk, ezzel Arany keretbe zárta művét. Az első és az utolsó két strófa a hős kiválóságát méltatja: a mű elején testi erejét, félelmetes megjelenését, a külső jegyek kiválóságát hangsúlyozza az elbeszélő, zárásként pedig Miklós belső erényeit (hűségét, anyja iránt érzett szeretetét, jólelkűségét, szerénységét) és képességeit (harci kiválóságát) méltatja. A keret a mű cselekményén kívül helyezkedik el, benne a főhős kiválósága, kitüntetett külső és belső jegyei éppúgy legitimálják a történet megírását, egy eposz keletkezését, a hagyomány felélesztését, mint ahogyan Ilosvainál is.³⁴

31 *Enfance*: a hős gyermekkora; *chevalerie*: a lovag hőstettei, kalandjai, *moniage*: hős meghasonlik az udvarral, elvonul, de egy nagy veszély újra a világ elé szólítja.

32 SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = Sz. L., „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 167.

33 Az ebből adódó különbségek miatt elemzésem tárgya elsősorban a *Toldi*, így a *Toldi estjével* és a *Daliás idő*kkal nem foglalkozom részletesebben.

34 A trilógia többi darabjában az elbeszélői keret nem Ilosvai művével, hanem az első *Toldi*-val teremt közvetlen kapcsolatot. A *Toldi szerelmében* a külső elbeszélő idejére és személyére is tesz utalást, az

Ilosvai és Arany *Toldijában* is egy külső elbeszélő mondja el a történetet. Ilosvainál az elbeszélő a mű elején és a végén is megjelenik: a külső elbeszélő és az elbeszélés ideje tehát a keretnek köszönhetően világosan elválik az elbeszéléstől és annak idejétől. A keret az első négy strófát és a mű utolsó strófáját foglalja magában. A mű kezdő sorainak jelentősége, hogy Arany is ezekkel a sorokkal kezdi *Toldiját*, ezáltal Ilosvai művébe helyezi olvasóit. „Mostan emlékezem az elmúlt időkről, / Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról, / Ő nagy erejéről, jó vitézségeről; / Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.” – írja Ilosvai. A harmadik strófában tér csak vissza az E/1. személyű elbeszélő: „Gyakran gondolkodtam ezen én magamban”. A mű lezárásában, a kolofonban, a históriás énekek poétikai eljárásának megfelelően megváltozik az elbeszélő személye, immár E/3. személyben beszél a versszerzőről: „Az ki ez dolgokat szerzé bé versekbe, / Az régi dolgokról lón emlékezetben, / Neve versszerzőnek vagyon versfejekben, / Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben.” A külső elbeszélő idejére abból következtethetünk, hogy a mű elején az elbeszélő arról panaszkodva javasolja a történet megírását, hogy a krónikák sem szólnak méltóan Toldi hőstetteiről: „Keveset olvasok róla krónikában, / Maga méltó volna írni ezt is abban”. A *mostan* (emlékezem) időhatározó 1574-re, mint a mű megírásának idejére (az utolsó strófában megjelölt évre) vagy az ezt közvetlenül megelőző időre, továbbá az elhangzás jelen idejére utalhat. Az elbeszélő történet pontos idejét kiolvashatjuk a műből: „Írtak akkor ezer háromszáz és húszban, / Tholdi Miklós hogy születék Nagy Faluban” [...] „Idő telvén Tholdi György megházasodék; / Miklós húsz esztendő vala hogy ez esék; / Az jó Károly király világból kimúlék” [...] „Károly fiát Lajost királylyá választák”. (1342-ben hal meg Károly Róbert, fia, I. (Nagy) Lajos ekkor kerül trónra.) Az elbeszélő történet ideje tehát 1340-re és az utána következő időre tehető, Toldi Miklós 20 éves korában kezdődnek az események Nagyfaluban, majd a gyilkosság miatt bujdosásra kényszerül, ahonnan Budára ér, onnan folytatódik a cselekmény.

Arany János *Toldijának* elbeszélőjére és az elbeszélő idejére csak halvány utalás található, ez lehetett a félreértések alapja. „Toldi Miklós képe úgy lobog fel *nékem* / Majd kilencz tiz emberöltő régiségben” – írja Arany. Ilosvai *Toldijának* első két sora Arany művének mottója. Ennek E/1 személyű elbeszélője megegyezhet Arany elbeszélésének E/1. személyű külső elbeszélőjével, ebben az esetben a mottóra nem, mint külső hivatkozási alapra tekintünk, hanem az elbeszélés szerves részeként fogjuk fel. Ha Arany külső elbeszélőjét Ilosvai korának elbeszélőjének véljük, akkor az *emberöltő* időmeghatározás *nemzedék* jelentésben áll. Rövid számítások szerint, ha egy emberöltő 25–30 év, és Toldi történetének külső elbeszélője kilenc-tíz emberöltőnyire volt az elbeszélés idejétől, akkor $25 \times 9 = 225$, illetve $30 \times 10 = 300$, vagyis az elbeszélés ideje és az elbeszélő idő között 225–300 év telt el. Az elbeszélő időről tudjuk, hogy 1340 körülre tehető,

elbeszélő régi *Toldijára* gondol vissza. A külső jegyekre is utal a költő, a keret ugyanolyan terjedelmű a trilógia mindegyik darabjában. A *Daliás idők* első két dolgozatában a cselekményt megelőző elbeszélői bevezető csupán egy versszak volt, a második már a *Toldi* cselekményét vezette be. A *Toldi szerelmében* az elbeszélő előhangja már két strófára bővült. A *Toldi estéjéből* az elbeszélőre való utalás teljesen hiányzik. Bár itt is érdemes az első két strófát megvizsgálni, csupán a harmadiktól helyezkedünk bele Toldi idejébe és helyszínébe.

ekkor – Ilosvai szerint – Toldi 20 éves (1320-ban született), Nagy Lajost pedig 1342-ben választották királlyá, Ilosvai művében 1340 körülre teszi. Ilosvai 1574-ben írta művét, tehát 234 év telt el az elbeszélő ideje és az elbeszélő idő között, ez beleesik a fentebb megadott 9–10 emberöltő intervallumába, sőt pontosítja az emberöltőt, eszerint kb. 25–26 év. Hasonló eredményre jutottunk, amikor Arany más költői műveiben vizsgáltuk az emberöltő kifejezést.

A fentebbi érvelésből következően Arany *Toldijának* külső elbeszélője egy 16. századi énekmondó, aki természetesen nem feltétlenül azonos Ilosvai személyével. Arany a *Naiv eposzunkban* így fogalmaz: „Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékök sem volt.”³⁵ Arany célja éppen az lehetett, hogy művével Ilosvai Toldiját úgy teremtsé újjá, ahogyan azt a 16. századi énekmondónak kellett volna költőileg megalkotnia.³⁶

Írásom elsődleges célja az volt, hogy tisztázzam az *emberöltő* pontos jelentését Arany költői nyelvhasználatában. A vizsgálat azonban túlmutat egy adott költő szóhasználatán. Mivel az *emberöltő* időjelölő kifejezés Arany műveivel került be köznyelvbe, a fentebbi elemzés egyértelművé teszi a köznyelvi használat forrásának jelentését. A fogalom tisztázása azonban az elengedhetetlen jelentéstani fejtegetésen túl irodalmi hermeneutikai problémához és annak tisztázáshoz is vezetett. A kifejezés egyértelmű meghatározása Arany *Toldijának* elbeszélői idejét is megadja, az időből pedig az elbeszélő személye is körvonalazódik. A fejtegetés hozadékaképpen pedig újraértelmezhető Arany és Ilosvai *Toldijának* szövevényes viszonya is.

35 ARANY, *Naiv eposzunk*, i. m., 72.

36 A Toldi-mondakör gazdag anyagát kitűnőnek vélte a magyar eposz megteremtéséhez, ám a feldolgozás módja megghiúsította ennek létrejöttét. Arany a költemény hibáját nem a „verselés ügyetlenségében” látja, hanem azt a műalkotás, azaz a „benső idom teljességé”-nek hiánya okozza: „[...] az egy Toldimondán kívül alig hangzott valami által ez állítólag oly dús mondavilágból; s ez is minő feldolgozóra talált Ilosvaiban!” *Uo.*, 73.

SZMESKÓ GÁBOR

Az *Őszikék* megjelenése és korai recepciója

Tanulmányomban Arany János *Őszikék* című ciklusának megjelenésével és korai recepciójával foglalkozom. A versek megjelenését két részre lehet osztani. Az első szakasz az 1877–1882 közötti időintervallum, melyben főként folyóiratokban jelennek meg azok a költemények, amelyeket Arany erre méltónak talál. Ehhez kapcsolódva a kortárs recepciót is ismertetem. A második szakaszban (1883–1894) az első „teljes” kötetkiadást és annak nehézségeit, következményeit mutatom be.

A „teljes” kötet kijelölése során azonban számos nehézség vetődik fel: meg kellene határozni, hogy mihez képest beszélhetünk „teljes” kötetéről, azaz szükség van egy olyan kötetre, mely mértékadó kiadása az *Őszikék* verseinek, ehhez pedig tudnunk kellene, hogy hány vers alkotja ezt a ciklust.

Számos szövegkiadása van Arany verseinek, a dolgozatot érintő kérdésben ezeket két kategóriába sorolhatjuk. Az egyik típusban az *Őszikék* mint ciklus eltűnik valamiféle rendezőelv érvényesítése miatt (pl. kronológia, téma, műfaj stb.). Erre a legkézenfekvőbb példa az Osiris Kiadónál 2003-ban megjelent Arany-kiadás,¹ mely időrendben közli a verseket.² A másik típusban megjelenik az *Őszikék* mint ciklus, azonban azt kell látnunk, hogy többféle tartalmi hiba miatt ezek nem nevezhetők teljesnek. A Kerényi Ferenc szöveg gondozásában megjelent kiadás 55 darab verset sorol az *Őszikék* közé.³ Ennek az az oka, hogy a versek közlésében „messzemenően tiszteletben tartottuk a költői szándékot”.⁴ Ezzel a kijelentéssel az a gond, hogy nem tudjuk, mi volt pontosan Arany szándéka a ciklussal. Ha a *Kapcsos könyv*ben szereplő korpuszt tekintjük annak, akkor hibásan közli a címadó vers (*Őszikék*) II. szakaszát,⁵ amely a *Kapcsos könyv*ben nem szerepel, illetve nem számol a számozatlan versek és a kimetszett 29. költemény problematikájával. Alapvető

* A tanulmány megírása idején a szerző a PPKE BTK hallgatója volt. A dolgozat a XXXII. OTDK-n 2. helyezést ért el. – Hálával tartozom Ajkay Alinkának, aki a dolgozat alakulását a kezdetektől végigkísérte odaadó, támogató figyelmével.

1 ARANY János *Költeményei*, I–II, s. a. r., jegyz. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok).

2 A pontosságot illetően azonban fontos, mivel számot vet a kritikai kiadás hiányával: SZILÁGYI Márton, *Utószó = Uo.*, 809–816. A Voinovich Géza kritikai kiadása alapján készült Vekerdy Tamás-féle kiadás szintén időrendben közli a műveket. Vö. ARANY János *Költői művei*, I., szöveg gond. VEKERDY Tamás, Bp., Szépirodalmi, 1981.

3 ARANY János, *Balladák, Őszikék*, szerk., jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Ikon, 1993 (Matúra Klasszikusok, 13; a továbbiakban: KERÉNYI 1993).

4 *Uo.*, 13.

5 Az *Őszikék* II. szakaszát lásd: ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1; a továbbiakban: AJJÖM I), 542.

következetlenségnek tekinthető, hogy néhány címet hibásan közölt, valamint több vers helyét megváltoztatta a *Kapcsos könyvhöz* képest. Voinovich Géza alapos, de sajnos már bő fél évszázados kritikai kiadásában is rendezőelvként jelenik meg a ciklus, azonban a két korábbi verset (*Aj-baj!*, *Fél magyarság*) nem az *Őszikék* művei között közli.

Figyelemre méltó, hogy a *Kapcsos könyv* sem teljesen tekinthető egyértelmű, hiánytalan kötetnek. El kell dönteni, hogy a számozatlan és az áthúzott versek a ciklushoz tartoznak-e. Nem tekinthető teljesnek sem, hiszen a későbbi kutatások bebizonyították, hogy a *Bonczék*⁶ és az *Őszikék II.*⁷ szakasza a *Kapcsos könyvből* származnak, illetve a ciklushoz tartoznak. E kérdéssel párhuzamosan az *Őszikék*be tartozó versek kötetyszerű megjelenésének feltérképezése közben evidenciaként adódik a szükséglet egy viszonyítási pont kijelölésére. Azaz az *Őszikéket* mint ciklust értelmező kiadás szükségessége merül fel, ami úgy tűnik, eddig még nem létezik. Számot kell vetnünk azonban azzal a kérdéssel, hogy beszélhetünk-e az *Őszikék* esetében ciklusról. Több indok szól emellett: érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a *Kapcsos könyv*-ben Arany gondosan elkülönítette az „Uj Folyam” verseit, mely „új gyűjtemény szándékolt címe”⁸ az *Őszikék* lett.⁹ Másfelől a válogatott, s legtöbb esetben „letisztázott” verseket másolta be a *Kapcsos könyv*be.¹⁰ Külön gyűjteményként beszél róla Arany is, mikor egy „kötetke” kiadásának ötletét írja meg Gyulai Pálnak.¹¹ Az *Őszikék* verseivel foglalkozó tanulmányok rendszerint kiemelik a versek (többnyire) egységes hangulatvilágát, előadásmódjának újszerűségét, melyek szintén arra utalnak, hogy ciklusról beszélhetünk.¹² Tehát szerkesztésbeli és tartalmi elemek szólnak amellett, hogy az *Őszikék* versei ciklust alkotnak.¹³

6 Keresztury Dezső állítja, hogy az *Őszikék* közé sorolandó a *Bonczék*, vö. ARANY János, *Kapcsos könyv*, kísérőtanulmány KERESZTURY Dezső, Bp., Magyar Helikon-Akadémiai, 1977 (a továbbiakban: KERESZTURY 1977), [18–19]. Kerényi Ferenc innét veszi át: KERÉNYI 1993, 13.

7 AJÖM I, 542.

8 ARANY János, *Kapcsos könyv*, kísérőtanulmány KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai–Helikon, 1982 (a továbbiakban: KERESZTURY 1982), 25.

9 Vö. KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”, Bp., Szépirodalmi, 1987, 544, 551 (a továbbiakban: KERESZTURY 1987); BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép, 1953, 169.

10 Vö. KERESZTURY, „*Csak hangköre más*”, i. m., 545; Úó, 1977, [15].

11 „Talán gondoltam olyan formát, hogy ha egy kötetkére való gyűl össze, kézirat gyanánt, saját költségemen, kiadom vagy száz példányban”. Arany János Gyulai Pálnak, 1882. okt. 22. = ARANY János *Levelezés 5: 1866–1882*, kiad. KOROMPAY H. János, a német szövegrészeket ford., jegyz. BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, az angol szövegrészeket ford., jegyz. HITES Sándor, a francia szövegrészeket ford., jegyz. KOROMPAY H. János, a latin szövegrészeket ford., jegyz. LENGYEL Réka, Bp., Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015 (Arany János Összes Művei, 19; a továbbiakban: AJÖM XIX), 389.

12 Vö. KERESZTURY, „*Csak hangköre más*”, i. m., 547–549; BARÁNSZKY-JÓB László, *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, Bp., Akadémiai, 1957, 96–68; IMRE László, *Arany János balladái*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 61–63; BALOGH László, *Az ihlet perce: A lírikus Arany*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 162–163; NYILASY Balázs, *Arany János*, Bp., Korona, 1998, 105–108; SÓTÉR István, *A „Kapcsos könyv” és az Őszikék* = ARANY János, *Kapcsos könyv*, jegyz. SÁFRÁN Györgyi, kísérőtanulmány SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban: SÓTÉR 1962), 5, 7, 13.

13 Az *Őszikék* ciklusként való értelmezését is érintve, kiváló előadást tartott 2009-ben Hász-Fehér Katalin *Arany János Őszikéi* címen. Az előadás az alábbi linken érhető el: <https://videotorium.hu/hu/recordings/3196> (letöltés: 2016. 07. 23).

Az eddigiekből következik, hogy jelenleg nincs olyan szövegkiadás, mely mérvadó lehet a teljes ciklus megállapításához. Ezért szükségesnek látszott mintegy munkahipotézisként megállapítani a ciklus szövegkorpuszát. Hangsúlyozom, hogy javaslatként teszem ezt, mintegy jobb híján. Az általam javasolt korpusz rendezőelve szerint mindent a ciklusba tartozónak vettem, ami a *Kapcsos könyv*ben szerepel,¹⁴ és amiről a kutatás azóta megállapította, hogy a ciklushoz tartozik. Azaz a lehető legtágabb metszetet választottam. Így 58 vers tartozik az *Őszikék* közé.¹⁵

Tanulmányom második feléhez képest – mely az *Őszikék* kötet szerű megjelenését vizsgálja – jóval egyszerűbben körülhatárolható a probléma a versek megjelenésével kapcsolatban. Arany gondosságának köszönhetően pontosan tudjuk, hogy 15 verset publikált, melyeket a *Kapcsos könyv*ben kék csillaggal jelölt meg. E 15 verset a megjelenés sorrendjében, a megjelenési helyek feltüntetésével közlöm:¹⁶

versek	megjelenés
<i>A tölgyek alatt</i>	Hon, 1877, 339. sz. (december 25.), 2. Pesti Napló, 1877, 340. sz. (december 27.), 2. Fővárosi Lapok, 1877, 295. sz. (december 28.), 1424. Vasárnapi Ujság, 1877, 52. sz. (december 30.), 832. Magyarország és Nagyvilág, 1878, 1. sz. (január 6.), 14. Budapesti Szemle, 1878, 16. kötet., 31. sz., 172–174.
<i>A lepke</i>	Magyar Bazár, 1878, 1. sz. (január 1.), 1. Pesti Napló, 1878, 1. sz. (január 1.), 1. Fővárosi Lapok, 1878, 2. sz. (január 3.), 10–11. Vasárnapi Ujság, 1878, 1. sz. (január 6.), 11. A Petőfi-társaság lapja, 1878, III. kötet, 1. sz. (január 6.), 14. Magyarország és Nagyvilág, 1878, 1. sz. (január 6.), 14.
<i>Tetemre hívás</i>	Vasárnapi Ujság, 1878, 7. sz. (február 17.), 109. Részleteket közöl. Budapesti Szemle, 1878, 16. kötet, 32. sz., 394–397. Fővárosi Lapok, 1878, 57. sz. (március 9.), 277. Kisfaludy Társaság Lapja, Új Folyam, 1878, 13. kötet, 222–224.
<i>Vásárban</i>	Vasárnapi Ujság, 1878, 9. sz. (március 3.), 134. Fővárosi Lapok, 1878, 53. sz. (március 5.), 259.

14 Természetesen ezen az *Őszikék* cikluscím alatt állókat értem. KERESZTURY 1982, 10–44.

15 Lásd a Függelékben.

16 Ennek kapcsán külön érdekesség, hogy a *Kortársam R. A. halálán* megjelenési helye eddig ismeretlen volt.

<i>Ének a pesti ligetről</i>	Budapesti Szemle, 1878, 17. kötet, 33. sz. (május), 152–156. Fővárosi Lapok, 1878, 119. sz. (május 23.), 583. Részlet: utolsó 2,5 vsz.
<i>Vörös Rébék</i>	Vasárnapi Ujság, 1878, 25. sz. (június 23.), 390.
<i>Kosmopolita költészet</i>	Fővárosi Lapok, 1878, 148. sz. (június 29.), 723. Vasárnapi Ujság, 1879, 7. sz. (február 16.), 106. Részletek.
<i>Kortársam R. A. halálán</i>	Magyarország és Nagyvilág, 1878, 27. sz. (július 7.), 418. <i>Kortársam halálán</i> címmel.
<i>Híd-avatás</i>	Budapesti Szemle, 1878, 17. kötet, 34. sz., 374–377.
<i>Epilogus</i>	Budapesti Szemle, 1878, 18. kötet, 396–398. Fővárosi Lapok, 1878, 262. sz. (november 14.), 1268. Részlet: utolsó 5 vsz. A Petőfi-társaság lapja, 1878, IV. kötet, 15. sz., 240.
<i>Nem kell dér...</i>	Magyar Bazár, 1878, 21. sz. (november 1.), 1. Fővárosi Lapok, 1878, 253. sz. (november 3.), 1228. Vasárnapi Ujság, 1878, 45. sz. (november 10.), 715.
<i>Harmincz év múlva</i>	<i>Az Athenaeum nagy képesnaptára az 1880-dik szökőévre</i> , szerk. Concha Károly, 27. Fővárosi Lapok, 1879, 244. sz. (október 23.), 1171. Vasárnapi Ujság, 1879, 42. sz. (október 26.), 694. Magyarország és Nagyvilág, 1879, 43. sz. (október 26.), 679.
<i>Éjféli párbaj</i>	Pesti Napló, 1880, 34. sz. (február 9., Esti kiadás), 1. Fővárosi Lapok, 1880, 32. sz. (február 10.), 157. Vasárnapi Ujság, 1880, 7. sz. (február 15.), 98–99. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam, 15. kötet (1879–1880), 513–516.
<i>Tengeri-hántás</i>	<i>Árvízkönyv: Szeged javára</i> , szerk. Szász Károly, Bp., Franklin-Társulat, 1880, 42–44. Fővárosi Lapok, 1880, 75. sz. (április 2.), 375. Vasárnapi Ujság, 1880, 14. sz. (április 4.), 218.
<i>A jóságos özvegynek</i>	Budapesti Szemle, 1880, 22. kötet, 396–397. Fővárosi Lapok, 1880, 61. sz. (március 14.), 295.

Több bemutatása és ismertetése van a *Kapcsos könyvnek*,¹⁷ a benne szereplő egyes verseknek,¹⁸ azok irodalomtörténeti jelentőségének, illetve helyének,¹⁹ a könyv pozíciójának az életműben.²⁰ Sőt néhány vers megjelenésének, valamint fogadtatásának története sem teljesen ismeretlen.²¹ Az 1877–1882 között publikált 15 vers megjelenési körülményeinek széles körű feltárása mégis váratott magára. Tanulmányom első szakaszában a megjelenési sorrendben tekintem át ezeket a költeményeket és a hozzájuk kapcsolódó kortárs reakciókat, rálátást engedve az irodalmi nyilvánosság és a nyílt kánon alakulása közti összefüggésre.

A kezdet

Az első lépéseket, melyek az *Őszikék* hírének terjedését jelzik, homály fedi. Csupán Arany László 1888-as beszámolójára támaszkodhatunk,²² amelyben bár vannak kétes hitelű adatok,²³ mégis – mivel a kései versek nyilvánosság elé kerülésének kezdeti útját mutatja be – érdemes ismertetni: A Margitszigeten a *Kapcsos könyvvel* járó költőt nem lehetett „noszogatni”. „Várni kellett míg ő maga [...] mutatja meg a kész művet. [...] Már jó sorozat volt lapjain, mikor végre anyámnak fölolvastott belőle néhányat; az Ő kérésére aztán meg nekem, s kettőnk kértére Gyulai-nak és Szász Károly-nak.”²⁴ Ahogy „a Budapesti Szemle telhetetlen szerkesztője”²⁵ tudomást szerzett a versekről, megindult a küzdelem az *Őszikék* nyilvánosságra kerüléséért. Az *Őszikék* befogadás-történetének talán ez a legismertebb levélváltása,²⁶ amelyben Gyulai több sikertelen szóbeli kísérlet

17 KERÉNYI 1993, 11–13; KERESZTURY 1982, [1–21].

18 BALOGH László, *Az ihlet perce: A lírikus Arany*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 145–146; BARTA, i. m., 169–178; Uő, *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 144–148; Uő, *Arany János és kortársai*, I, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 355–359; KERESZTURY 1987, 537–552, 561–596; Uő, *Arany János*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1937, 70–72; NÉMETH G. Béla, *Mű és személyiség*, Bp., Magvető, 1970, 22–23; SZILI József, *Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernitása*, Bp., Argumentum, 1996, 183–202; TARJÁNYI Eszter, *Az értelmezésmódok ütközéspontjában = A magyar irodalom történetei*, II, 1800-tól 1900-ig, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 384; Uő, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013, 129–138, 323–330.

19 KERESZTURY 1987, 544–559; EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010, 295; S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Bp., Balassi, 2005, 569–570.

20 NYILASY, i. m., 105–109; NÉMETH, i. m., 17–41; Uő, *Kérdések és kétségek*, Bp., Balassi, 1995, 22–26; BARTA, *Arany...*, i. m., 161–169; BARÁNSZKY-JÓB, i. m., 96–98.

21 SÁFRÁN Györgyi, *A KAPCSOS KÖNYV verseihez...* = SÖTÉR 1962, 21–30, lásd még: 5–17; NÉMETH G. Béla, *Szavadatőről, századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 61–68; VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza: 1860–1882*, Bp., 1938, 261–324; KERESZTURY 1987, 552–561.

22 ARANY László, *Bevezetés = ARANY János Hátrahagyott iratai és levelezése*, I, Bp., Ráth Mór, 1888 (a továbbiakban: ARANY 1888), I–XXXI.

23 A téves adatokra Keresztury Dezső mutat rá, vö. KERESZTURY 1982, [13–14].

24 ARANY 1888, XX.

25 A „Számla” aláírása alá írva. Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1878. okt. 3. = AJÖM XIX, 421. A tanulmányban idézett leveleket kéziratos formában is olvastam, mivel a kutatás ideje alatt még nem létezett a kései levelek kritikai kiadása.

26 Ennek oka, hogy a levélváltást 1882-ben több lap is közölte, többek között: Vasárnapi Ujság, 1882, 44. sz., 700. Vö. ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, IV, Bp., Ráth Mór, 1889.

után levélben kér lapja számára verset,²⁷ s tudjuk, hogy Arany nem tagadta meg a kérést.²⁸ Így kezdődött meg a versek közlése.²⁹ A továbbiakban, ahogy már említettem, a verseket a megjelenés sorrendjében mutatom be.

A versek megjelenése

A szakirodalomból ismert, hogy *A tölgyek alatt* a Budapesti Szemle 1878. januári számában³⁰ jelent meg először.³¹ Ez azonban csak bizonyos szempontból igaz, ugyanis a kiadás engedélye valóban a Budapesti Szemle joga volt,³² de – valószínűleg a hír elterjedése érdekében, a Szemle engedélyével³³ – több lap már a Szemlét megelőzően közölte.³⁴

A Vasárnapi Ujság így nyilatkozik a megszólalásról: „Arany János oly rég pihenteti már tollát, hogy irodalmi eseménynek tekinthetjük, ha megszólal.”³⁵ S valóban, nagy sikernek örvend Arany újbóli megszólalása,³⁶ azonban még decemberben durva hangú bíráló érkezett levélben a költőhöz, amelyet később Riedl Frigyes Sárváry Antalnak tulajdonított.³⁷ A levél egy gúnyos versen kívül, tartalmaz egy papírdarabot, mely a Hon 1877. december 25-ei számából van kivágva, melyen *A tölgyek alatt* szerepel, és amely magán viseli Sárváry javításainak nyomát. Arany válaszverse, jegyzetei Sárváry levelének alján találhatóak. Sárváry levelét és Arany hozzá fűzött megjegyzéseit³⁸ már Voinovich Géza feldolgozta.³⁹

27 Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1877. okt. 20. = AJÖM XIX, 387–388. Gyulai kérésében arra hivatkozik, hogy korábban ő is adott egy beszélyt Arany lapjának, a Koszorúnak. Ez 1863-ban, a Koszorú 1. számában jelent meg *Nők a tükör előtt* címmel. Vö. Vasárnapi Ujság, 1882, 44. sz., 699.

28 Aranynak pusztán annyi kérése volt, hogy kelletlen fogadtatás esetén ne folytassák a közléseket. Vö.: Arany Gyulaihoz, 1877. okt. 22., AJÖM XIX, 388–390.

29 Később (Arany halálakor) több lap is megemlékezik arról, hogy a kései versek megjelenése Gyulainak köszönhető. Vö. Fővárosi Lapok, 1882, 244. sz., 1516; Budapesti Hírlap, 1882, 293. sz., [Melléklet], 3.

30 Budapesti Szemle, 1878, 16. kötet, 31. sz., 172–174.

31 Emiatt vetődik föl a kérdés: mégis hogyan érkezhett *A tölgyek alatt* bírálata már 1877. dec. 31-én.

32 Erre csak közvetett bizonyítékom van: az 1877. decemberi közlésekhez csatolt kísérő szövegek. Lásd a következő lábjegyzetben.

33 „A Budapesti Szemle 1878. jan-febr-i füzete (mely csak 1878. jan. 1-jén fog megjelenni) kiválóan érdekes tartalommal bír. [...] Arany Jánostól költemény. A nagy költő évek óta most először szólal meg. Költeményét most a kiadó engedelmével egész terjedelemben közöljük.” Hon, 1877, 339. sz. (dec. 25.), 2.

34 *Uo.*, 2.; Pesti Napló, 1877, 340. sz. (dec. 27.), 2; Fővárosi Lapok, 1877, 295. sz. (dec. 28.), 1424. A Vasárnapi Ujság dec. 23-ai száma már előre felhívja a figyelmet a mű megjelenésére, azonban a címet hibásan közli: „Tölgyek alatt szeretek pihenni.” Vasárnapi Ujság, 1877, 51. sz. (dec. 23.), 832; Vasárnapi Ujság, 1877, 52. sz. (dec. 30.), 832; Magyarország és Nagyvilág, 1878, 1. sz. (jan. 6.), 14.

35 Vasárnapi Ujság, 1877, 51. sz., 814.

36 „[...] a vers a költő régi erejére vall. Az alakítás ereje, a technika bámulatos tökélye is egészen a régi.” Vasárnapi Ujság, 1877, 52. sz., 832.

37 RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 329; Uő, *Arany János*, Bp., Franklin-Társulat, 1904, 335. Ezekon a helyeken pusztán ennyi áll: „Szerzője Sárváry Antal volt.” Más források: „Sárváry [...] kiléte véletlenül derült ki 1897-ben”. KERÉNYI 1993, 136.

38 Arany megbántottságát nemcsak Sárváry leveléhez írt kommentárjaiból ismerjük, Ercsey Sándor is feljegyzi, akinek – saját bevallása szerint – 1878 nyarán mesélte el fájalmát a költő. ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., 1883, Ráth Mór, 194–195.

39 AJÖM I, 538–539.

Szinte a Szemlével versenyezve jelenik meg a Wohl lányok⁴⁰ lapjában, a Magyar Bazárban, *A lepke* (1878. január 1.).⁴¹ A lapok szemfényvesztő sebességgel vették át a verset.⁴² Mintha ekkor kezdenék elhinni a kortársak, hogy Arany János újra aktív részesévé válik az irodalmi életnek. Alátámasztja ezt a feltételezést a Vasárnapi Ujság közleménye: „rég hallgató koszorús költőnk újra megszólalt s reménnyel biztat, hogy ezentul minél gyakrabban fogunk gyönyörködhetni szavában.” Emellett újabb érdekfeszítő eseményre irányítják a figyelmet: „egy kisebb terjedelmű költői elbeszélés fog megjelenni nemsokára, mely a Kisfaludy Társaság nagy gyűlésén kerül felolvasásra”.⁴³ S ezt igazolja február 10-én a Kisfaludy Társaság 29. közülésén előadásra kerül a *Tetemre hívás*.⁴⁴

A korábban meghirdetett,⁴⁵ s Arany János neve miatt feltűnést keltő közülésen óriási tömeg gyűlt össze. Legrészletesebben a Pesti Napló másnapi (1878. február 11.) száma beszél el a történetekről. A balladát Szász Károly „Nem olvasta, hanem gondos tanulmánnyal, tökéletes készütséggel szavalta.”⁴⁶ A riadó taps és a heves ünneplés következtében az ülésen tíz perces szünetet voltak kénytelenek tartani. „Arany János balladája előadása után a Két egyetem ifjúságának küldöttsége díszes ezüst koszorút nyújtott át az elnökségnek a költő számára.”⁴⁷ Ragályi Lajos joghallgató volt az átadó.⁴⁸ Az ülést követően az ünneplők átvonultak Arany János lakására, hogy tovább éltessek a költőt. A Kisfaludy Társaság köszöntése után, Lukács Móric, a Kisfaludy Társaság elnöke adta át az egyetemi ifjúság ajándékát, a gyöngyökkel hímzett selyempárnán fekvő ezüstkoszorút, majd bemutatta a fiatalokat.⁴⁹ A Petőfi-társaság küldöttei „tiszteleti tagságról szóló oklevelet”⁵⁰ adták át Arany Jánosnak. Az ezt követő beszélgetés döntő fontosságú irányt vett, a *Szigligeti-albumra* terelődött a szó, s a jelen levő szerkesztők (Várady Antal, aki a díszoklevelet átadta, és Sümegi Kálmán) megemlézték, hogy az album számára kértek már levélben verset Aranytól, de felelet még nem érkezett. Vá-

40 Wohl Janka (1846–1901) és Wohl Stefánia (1848–1889) a Magyar Bazár szerkesztői. A lapról lásd: *A magyar sajtó története*, II/2, 1867–1892, főszerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1985, 245–246.

41 Magyar Bazár, 1878, 1. sz., [szépirodalmi rész], 1.

42 Pesti Napló, 1878, 1. sz. (jan. 1.), 1. Cím alá írva: „A Magyar Bazárból”; Vasárnapi Ujság, 1878, 1. sz. (jan. 6.), 11; A Petőfi-társaság lapja, 1878, 1. sz. (jan. 6.), 14; Magyarország és Nagyvilág, 1878, 1. sz. (jan. 6.), 14.

43 Vasárnapi Ujság, 1878, 1. sz. (jan. 6.), 11. Megjelenik még a hír: A Petőfi-társaság lapja, 1878, 1. sz. (jan. 6.), 14.

44 Megjelenések: Budapesti Szemle, 1878, 16. kötet, 32. sz., 394–397; Fővárosi Lapok, 1878, 57. sz. (márc. 9.), 1; Kisfaludy Társaság Lapja, Új Folyam, 13(1878), 222–224.

45 Az előkészületekről: *A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, 1878. jan. 30-ai rendes havi ülésén 75. pontja közli, hogy a febr. 10-ei ülés 4. pontja lesz a *Tetemre hívás*.

46 A Petőfi-társaság lapja, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 110.

47 *A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, 1878. febr. 27-ei ülés 2. pontjában olvasható a jelentés a vers felolvasásáról. Lásd a Függelékben.

48 Pesti Napló, 1878, 38. sz., 1.

49 Az ezüstkoszorú kinézetéről az eltérő véleményeket lásd: Fővárosi Lapok, 1878, 35. sz. (febr. 12.), 269; Pesti Napló, 1878, 38. sz., 1.; A Petőfi-társaság lapja, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 110; Vasárnapi Ujság, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 109. Ellentmondás nincs közöttük, csupán fokozati eltérés van a díszítettséget tekintve – legdíszesebb változatot lásd a Fővárosi Lapok említett számában.

50 A Petőfi-társaság lapja, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 112.

laszképpen Arany átnyújtotta nekik a *Tengeri-hántás* kéziratát. A pontosabb körülmények leírására érdemes a kortárs sajtót idézni:⁵¹

A költő a Szigligeti-albumnak szánt költeményt *egy kéziratcsomagból, egy vastag füzetből vette ki, mely csaknem egészen tele van kiadatlan költeményekkel.* E látvány úgy hatott a küldöttség tagjaira mintha hirtelen egy *rejtett bánya kincseire* bukkantak volna. [...] [Arany János] költői lángját, munkakedvét egyre fenntartja, s hiven megőrzi a nemzeti irodalom újabb dicsőségére.⁵²

Miután ezek a sorok megjelentek, a kortársak, s kimondottan a szerkesztők fokozott izgalommal figyelték az Aranyról szóló híreket.⁵³ Ekkor figyeltek fel újra Aranyra, és kezdett újra a közélet naponta emlegetett alakjává válni. Erre (is) mutat rá számos (*Tetemre* hívással kapcsolatos) cikk, tanulmány, melyek a kritikai befogadás felé nyitnak.

A *Tetemre* hívás fogadtatásáról szóló leírásokban figyelhetünk föl arra a rendkívül érdekes tényre is, hogy itt együtt köszöntik Aranyt a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagjai. A korszak irodalomtörténeti összefoglalásaiból ismert tény, hogy Arany János az akadémikus irodalomhoz tartozott, s ennek feje, Gyulai Pál a régi barátság okán igényt formálhatott Arany munkáinak kiadására. A későbbiekben majd látni fogjuk, mennyire a saját irodalmi elképzeléseikhez alakította ezeket is. A velük szemben álló fiatal nemzedék (amelynek tagjait Gyulai nem engedte a hivatalos irodalom áramlatába bekerülni) társulata a Petőfi Társaság volt, amelynek elnöki posztjára Jókait sikerül megnyerni.⁵⁴ Ebből is látszik, hogy az új generáció tisztelettel tekint Aranyra, a díszoklevéllel azt fejezik ki, hogy szeretnék a maguk sorai között tudni.⁵⁵

Az 1877–1882 között megjelent versek közül csak a *Tetemre* hívás kapcsán beszélhetünk számottevő kritikai fogadtatásról. Az egyes napi- és hetilapok viharos sebességgel közölték a verset, s hozzá kapcsolódó érdekességeket tártak az olvasók elé, például az istenítéletek típusait, a káptalan-pörösztó/pristaldus szerepét, illetve a vers kapcsolatát világirodalmi alkotásokkal.⁵⁶ Moller Ede már 1878-ban kritikát írt a versről,⁵⁷ mellyel

51 Vö. Fővárosi Lapok, 1878, 35. sz. (febr. 12.), 268–269; Pesti Napló, 1878, 38. sz., 1; A Petőfi-társaság lapja, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 110; Vasárnapi Ujság, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 109.

52 Kiemelés a folyóiratban; Pesti Napló, 1878, 38. sz., 1.

53 Már 1878. március elejétől elkezdik a verskérést a szerkesztők (levélben).

54 Érdekes idézni a Gyulai-nemzedék véleményét a Társaságról: „a Petőfi-Társaság [...] Nem jelentette valamely új irodalmi irány szervezkedését, inkább az Akadémia s a Kisfaludy-Társaságba be nem juthatott írók, elégtelennek tömörülését.” HORVÁTH János, *Gyulai Pál: egyetemi előadás (1927–1928)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Argumentum, 1999, 136.

55 Vö. *Reviczky Gyula összes verse*, II, s. a. r. CSÁSZTVAY Tünde, Bp., Argumentum, 2007 (a továbbiakban: CSÁSZTVAY 2007), 904; *Magyar Kódex*, V, főszerk. SZENTPÉTERI József, Bp., Kossuth, 2001, 134–135, 151–155.

56 Vö. Pesti Napló, 1878, 38. sz., 1; A Petőfi-társaság lapja, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 110–112; Fővárosi Lapok, 1878, 55. sz.; A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei, 1878. febr. 27-ei ülés 2. pont [leghiggadtabb összefoglaló]; Vasárnapi Ujság, 1878, 7. sz. (febr. 17.), 109. Legjobb összefoglalója az említett témáknak (a *Tetemre* hívásról): ZILINSZKY Aladár, *Arany balladaforrásai*, ItK, 10(1900), 1–30, 129–157, 257–286, itt: 261–266.

57 MOLLER Ede, *Arany János „Tetemre hívása”*, Figyelő, 5(1878), 332–345. Kiadta továbbá Aigner Lajos a Magyar Könyvesház VI. folyamának 58. számában.

kisebb vitát váltott ki az értő közönségből. Moller munkájának ismertetői nagymértékű kritikát gyakorolva szinte megszegényítették annak íróját.⁵⁸ Találóaan mutat rá Moller hibáira Hoffmann Frigyes: „Nemcsak, hogy a ballada tartalmát nem értette s tehát magyarázni sem tudta, de kompozíciójáról, versformájáról egy szóval meg sem emlékezett”.⁵⁹ Valóban, mintha Moller nem tudta volna elfogadni, hogy balladát olvas, minden igyekezetét arra irányította, hogy kiegészítse, kiszínezza a történetet,⁶⁰ de ebben akadályozták mondattani nézetei⁶¹ és Abigél jellemének megértése.⁶² Természetesen Arany olvasta Moller dolgozatát, melyet jegyzetekkel látott el.⁶³

A *Tetemre hívás* zajos megjelenését követően, Arany visszatértének euforikus hangulatában égve jelent meg a *Vásárban* című vers.⁶⁴ Ezt példázza a következő idézet: „Arany János nagy költőnk, ki az évek oly hosszú során keresztül pihenteté lantját, újra megkezdé irodalmi munkásságát. [...] végre mi is abban a szerencsés helyzetbe jutottunk, hogy egy szép [...] költeményét idézhetjük. Vajha gyakrabban is részesíthetnők olvasóinkat hasonló kedves meglepetésben”.⁶⁵ Nagy Miklósnak nemcsak reménye, hálája is óriási⁶⁶ – ám a túlzásba vitt tiszteletdíjat Arany visszautasította,⁶⁷ így Nagy Miklós tartozását csak pár hónap késéssel tudta rendezni.⁶⁸

Az *Ének a pesti ligetről* a Budapesti Szemle májusi kötetében jelent meg.⁶⁹ A vers a tanulmányom tárgyának választott időkereten belül csak ebben a folyóiratban jelent meg teljes terjedelmében,⁷⁰ számottevő hatásáról sem tudunk a korban.

Arany János és Nagy Miklós között 1878 márciusa és júniusa között nincs levélváltás. Nagy Miklós a *Vásárban* című versért megígért tiszteletdíj megérkezéséről csak

58 Vö. MÉSZÁROS István, *A magyar nyelv az esztétikusoknál*, Nyőr, 8(1879), 301, 305; HOFFMANN Frigyes, *Arany János Tetemre hívása: Fejtegeti Moller Ede*, EPhK, 3(1879), 383–384. Ezen oldalakon kívül is bőséggel szerepelnek tudományos alapú és személyes kritikák, sértegetések is.

59 HOFFMANN, *i. m.*, 383. Hoffmann bírálatára Moller a Pesti Naplóban válaszolt. Több értékelhető felvetés mellett azonban újfent megkérdőjelezhető állításokat közölt, melyekkel kivívta „Egy figyelmes olvasó” kritikáját: EGY FIGYELMES OLVASÓ, *Még egyszer a „Tetemre-hívás”*, Pesti Napló, 1879, 184. sz. (júl. 31.) [Esti Kiadás], 2. Moller reakciója Hoffmann dolgozatára: MOLLER Ede, *uo.*, 172. sz. (júl. 17.) [Esti Kiadás], 2.

60 Vö. HOFFMANN, *i. m.*, 381.

61 Mészáros István taglalja Moller következő kijelentését: a „magyar beszéd még felindultságában sem ferdül ily megtört, megnyesett mondásokká”. MOLLER, *Arany János...*, *i. m.*, 339. Mészáros példákkal támasztja alá, hogy tagolatlan mondatokat használunk a mindennapokban (balladákban pedig főleg). *I. m.*, 301–303.

62 Ennek teljes kudarcáról mindkét szerző beszámol: HOFFMANN, *i. m.*, 382; MÉSZÁROS, *i. m.*, 304. Aranynak nem volt ismeretlen a történet fölötti értetlenség: Arany János Erdélyi Mikes Rózának, 1878. márc. 17. = AJÖM XIX, 409–410.

63 Az Arany-jegyzeteket lásd: AJÖM I, 552–553. Pl. Moller: „Abigél [...] tétovázás nélkül adta oda a tört”, majd Arany: „A gonosz, pedig tudta, hogy meg fogja ölni magát!”; Moller: „[az apa haragjának heve] nem elég kifejezően, nem elég észrevehetően rajzolt”, majd Arany: „Nem tudta, hogy önnek írja.”

64 Vasárnapi Ujság, 1878, 9. sz. (márc. 3.), 134.

65 *Uo.*, 143.

66 Nagy Miklós Aranyhoz, 1878. márc. 6. = AJÖM XIX, 406.

67 Arany Nagy Miklóshoz, 1878. márc. 6. = *uo.*, 406–407.

68 Nagy Miklós Aranyhoz, 1878. márc. 6. = *uo.*, 407.

69 Budapesti Szemle, 1878, 17. kötet, 33. sz. (máj.), 152–156. Versről további adatok: AJÖM I, 546.

70 Az utolsó 2,5 versszak olvasható az alábbi lapban: Fővárosi Lapok, 1878, 119. sz. (máj. 23.), 583.

1878. június 18-án (az ígéret után három hónappal) tudósít egy levél a továbbiakról Aranytól: „Köszönöm küldeményét, a doctor épen tokajit itat velem [...] s így épp kapóra jött, a másik pedig mindig úgy”.⁷¹ Nagy Miklós válaszleveléből megerősítést nyer, hogy az egyik ajándék tokaji bor volt, a „másik”-ról azonban nincs adat.⁷² Arany ugyanebben a levélben a „Nem várt szíves és kedves” ajándékok „némi viszonzásául” küldi a *Vörös Rébékét*,⁷³ beteljesítve ezzel Nagy Miklós márciusi óhaját.⁷⁴ A vers megszerzése önmagában nagy öröm lehetett, nem beszélve Arany megjegyzéséről a verssel kapcsolatban: „Gyulai igen szereti, s igénytelen népies formájában én is tartok valamit erre a balladára”.⁷⁵

A *Kosmopolita költészet* a kötet talán leghíresebb verse, melynek az az oka, hogy megjelenésével Arany bekapcsolódott a korszak egyik leghíresebb irodalmi vitájába. A vitáról több összefoglaló tanulmány is készült,⁷⁶ a vers megjelenés előtti történetéről azonban kevés adat van a szakirodalomban. Ezt a feltáratlan úrt újfent a levelezés vizsgálataival lehet kitölteni.

Már utaltam rá, hogy a *Tetemre hívás* ünnepi előadását követően Arany újra az irodalmi közélet fontos (és egyre aktívabbnak látszó) tagjává vált. Ebben a felfokozott légkörben egyre több felkérés érkezett a költőhöz. A kérésen kívül több érdekes adalékkal szolgál Vadnay Károlynak, a Fővárosi Lapok szerkesztőjének egy levele: „nem bátorkodtam volna e kérésre, ha csak a Budapesti Szemle kapott volna ezekből az új termékekből [...] Még a Bazár-ban megjelent költemény sem bírt rá [...] De már a Vasárnap Újság öröme neki-ágaskodtatá az én szerkesztői tollamat is, hogy kopogtassak”.⁷⁷

Kiderül tehát, hogy a Vasárnapi Újság március 3-ai száma ösztönözte Vadnay kérését, valamint kirajzolódik a lapok közti hierarchikus viszony. A Szemle egyértelmű elsőbbségét Gyulai személyének köszönhetette, a Magyar Bazárt szerkesztő Wohl lányok – különösen Wohl Janka⁷⁸ – köztudottan jó viszonyt ápoltak a költővel.⁷⁹ A többi rangosabb lap szerkesztői azonban nem álltak baráti kapcsolatban Arannyal, így kimaradtak

71 Kiemelés a levélben. Arany Nagy Miklóshoz, 1878. jún. 18. = AJÖM XIX, 414.

72 „[...] három üveggel még szolgálhassak”. Nagy Miklós Aranyhoz, 1878. jún. 21. = *uo.*, 414.

73 Első megjelenés: Vasárnapi Újság, 1878, 25. sz. (jún. 23.), 390.

74 A fentebb idézett részletre utal: Vasárnapi Újság, 1878, 9. sz. (márc. 3.), 143.

75 Arany János Nagy Miklóshoz, 1878. jún. 18. = AJÖM XIX, 413–414.

76 A kor alapvető problémájáról: *Magyar Kódex, i. m.*, 133–138, 141–144, 149–159; CsÁSZTVAY Tünde, *A hímveréb és a pillangó*, Holmi, 15(2003), 478–493; KERÉNYI Ferenc, *Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanúságaiból, uo.*, 469–477; CsÁSZTVAY 2007, 904–908.

77 Vadnay Károly Arany Jánoshoz, 1878. márc. 6. = AJÖM XIX, 407–408.

78 Wohl Janka és Arany kapcsolatáról lásd: TÖRÖK ZSUZSA, *Wohl Janka és Arany János kapcsolata a sajtóközlemények tükrében = Médiumok, Történetek, Használatok*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 140–155.

79 A Wohl lányok bizalmi kapcsolatára több levél is utal: AJÖM XIX, 407–408, 467–468, 502–505; ARANY János, *Levelezés 4: 1862–1865*, kiad. Új Imre Attila, a latin szövegrészeket ford., jegyz. BARTÓK István, a német szövegrészeket ford., jegyz. BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, az angol szövegrészeket ford., jegyz. GLANT Tibor, a francia szövegrészeket ford., jegyz. KOROMPAY H. János, az olasz szövegrészeket ford., jegyz. SZÖRÉNYI László, Bp., Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János Összes Művei, 18), 215–216, 376, 394, 396–397, 486–487. Továbbá lásd: TÖRÖK ZSUZSA, *A Wohl nővérek keresztvíz alatt*, Századvég, 2013, 68. sz., 41–56.

a közlők belső köréből, noha a személyes ismeretség és apróbb szívességek révén volt kapcsolatuk a költővel. Ehhez kapcsolódóan érdekes információt közöl Ercsey Sándor: „A hazai nagyobb napilapok és folyóiratok szerkesztői évek hosszú során át küldtek részére tiszteletpéldányokat. [...] Hogy tehát [...] háláját leróhassa: az 1877 – 78. évben [...] néhány szép költeményt”⁸⁰ küldött ezeknek a lapoknak. Nem kell azt hinnünk, hogy Arany csak úgy „Überall-Mitarbeiter”⁸¹ akart lenni. Szinte biztosan állítható, hogy pontosan átgondolta, és mérlegelte, legalábbis ennek a versnek, a megjelenési helyét és idejét. Bizonyítja ezt válaszevele: „Ez a versecske [...] megvolt [...] már, mikor tőlem becses lapja számára költeményt kért, *de nem adtam oda, mert akkori „diadalaim” közepette nem akartam oly hangot hallatni, melyet az érdekeltek kihívónak, támadónak vehettek volna*”⁸²

Feltűnően nagy az időbeli távolság – majdnem négy hónap – Vadnay és Arany levélváltása között, s ez némileg indokoltta teszi, hogy további információért az *Egyetértés* későbbi közléséhez forduljunk. „Dr. P. J.” a vers közlése és a hozzá fűzött hazafias kiszólások mellett közli a költemény átadásának körülményeit is, például Arany Vadnayhoz írt, fent idézett levelét, ezen kívül beszámol a szerkesztő Aranynál tett látogatásáról. Az itt folytatott beszélgetésből az alábbiakat idézi (Arany Vadnayhoz): „Kötelességem volna, adni, annak a ki nekem is adott műveket, mikor még szerkesztő voltam, de hát, a mi még itt van a fiókban, alig érdemes már a nyomdafestékre”⁸³ Ezután a finom elutasítás után megígéri, hogy keres valamit, s pár hét múlva elküldte a *Kosmopolita költészetet*.⁸⁴ Válaszlevelében Vadnay köszönetet mond a versért „mely – azt hiszem – hatással lesz a mi fiatal költőink nagyobbára gyökértelen [...] munkálkodására”⁸⁵ Nem pusztán le-
vélben fejezi ki ilyen irányú véleményét a Fővárosi Lapok szerkesztője, hanem folyóiratában is, sőt a vers terjesztésére szólítja fel a lapokat az eszme terjedésének érdekében:

[A vers közlése] hasznossá válik ama hatás által is, melyet az újabb költői nemzedékek szellemére bizonyára gyakorolni fog. E költészeti szózat, mely a nép-nemzeti iránytól való elidegenedés fölött fejezi ki egy nagy költő fájdalmát, nagyon méltó arra, hogy erős viszhangot kapjon mind a közönség ízlésében, mind pedig az időszaki sajtóban. Kérjük tehát mind a fővárosi, mind a vidéki lapokat, hogy a „Kosmopolita költészet” - et a „Fővárosi Lapok” - ból lenyomatni s azt terjeszteni [...] szíveskedjenek. Óhajásunk indító oka [...], hogy költői mű minél szélesebb körben hathasson az új és keletkező írók működésére, a nemzeti szellem izmosítására s összes szépirodalmunk hasznára.⁸⁶

80 ERCSEY, i. m., 194.

81 Vadnay Károly Arany Jánoshoz, 1878. márc. 6. = AJÖM XIX, 407.

82 Kiemelés tőlem. Arany János Vadnay Károlyhoz, 1878. jún. 22. előtt = *uo.*, 415. Dátum hiányában csak azt tudhatjuk, hogy Vadnay jún. 22-ei levele előtt érkezett. Érdekes kérdés, hogy „diadalaim” alatt azt értette-e Arany, hogy ezzel a provokatív verssel nem akarta felborítani az ünnepi hangulatot.

83 Egyetértés, 1882, 297. sz. (okt. 27.), 1.

84 *Vö. uo.*, 1.

85 Vadnay Károly Arany Jánoshoz, 1878. jún. 22. = AJÖM XIX, 415.

86 Fővárosi Lapok, 1878, 148. sz. (jún. 29.), [„Fővárosi hírek”, „Mai számunk” alatt], 723.

Nagy körültekintést igényel a *Kosmopolita költészet* megjelenésének bemutatása,⁸⁷ hiszen ezzel a verssel Arany egy már jóval korábban megkezdett vitába kapcsolódik be, melyben a fiatal írónemzedék vív harcot az irodalmi piacra kerülésért az Akadémia köre csoportosuló „szűk körű szellemi elit”⁸⁸ ellehetetlenítő politikájával.⁸⁹

A vita széles körű bemutatása külön tanulmányt érdemelne, ezért csupán Arany helyzetét, és a fiatal nemzedék két reakcióját kívánom bemutatni. Arany nevét az Akadémia köre „zászlóul [...] használta, de a ’70-es évektől egyre nyilvánvalóbban Gyulai Pált tekintik vezetőjének”.⁹⁰ Így a fiatal nemzedék Arany verse mögött Gyulai személyét sejtette, aki „a beteg és a hivataloktól, posztoktól egyre inkább menekülő – Arany Jánost [...] szellemi elzártságban”⁹¹ tartotta. Nyilvánvaló, hogy a megjelenő vers mélyen érintette a fiatal nemzedéket, akik nem késlekedtek választ adni.⁹² Azonban nincs lehetőségem a vita részletes taglalására, így a következőkben csupán azokra a reakciókra szorítkozom, melyek legszorosabban kapcsolódnak Arany verséhez.⁹³

Reviczky Gyula mint a fiatal nemzedék zászlóvivője július 20-án válaszolt versben: *Arany Jánosnak (válaszul a Kosmopolita költészet című versére)*.⁹⁴ Császtvay Tünde felhívja a figyelmet a mű megjelenési helyére, s e kapcsán rámutat arra, hogy nem feltétlenül pusztán Arany versére reagál az alkotás.⁹⁵

Mivel nem a vita kezdetéről van szó, nehéz feladat kiválasztani azt a cikket, amely a legalkalmasabb a fiatalok válaszában bemutatására. Talán érdemes a leghírhedtebb írást választani, mely leginkább bemutatja azokat a törekvési célokat, melyeket Gyulai köre oly nagyon ellenzett, ez pedig újfent Reviczky nevéhez kapcsolódik.⁹⁶ Reviczky cikkében számos radikálisnak mondható nézet olvasható, például „nemzetiség” és „hazafiaság” elkülönítése, illetve annak a kijelentése, hogy a hazafiság „mint speciális érzelem, lehet a költészet tárgya, de szabálya sosem”. A kozmopolita költőről: „éppannyira [...] korának, mint nemzetének költője”. Talán legerősebb mondata, hogy a „poézis mint művészet nem ismer sem hazafiságot sem erkölcsöt, s ily értelemben a művészet hazája csakugyan „széles-e világ”.⁹⁷

Az 1860-as évek közepétől kezdődő vita folyamatosan zajlik a fiatal nemzedék és Gyulai köre között. A kozmopolitizmus eredetileg „irodalmi irányzatra alkalmazott

87 Uo., 723.

88 CSÁSZTVAY 2007, 904. Gyulai túlzott és személyválogató hatalmáról: HORVÁTH J., *i. m.*, 136–137, 126–128; BEKE Albert, *Hatalom és szerep: Gyulai Pál az ember*, Bp., Múndus Magyar Egyetemi, 1994, 42–43, 58–59, 72–73; SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai*, Bp., Akadémiai, 1977, 426–429, 437–438.

89 Erről az ellehetetlenítő politikáról: *Magyar kódex, i. m.*, 2001, 134–135, 151–155.

90 CSÁSZTVAY 2007, 904. Arany kisajátításáról lásd még: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balsama: Az Arany-hagyomány a magyar kultúra emlékezetében*, Bp., Ráció, 2009, 130–133.

91 CSÁSZTVAY 2007, 904.

92 Vö. *uo.*, 904–907; KERÉNYI 1993, 13–14; *Magyar Kódex*, 2001, 154–155.

93 Nem egyszerű feladat a Figyelő és a Koszorú taglalása, mivel ezeknek a lapoknak a szerkesztői a lap kezdete óta napirenden tartották a kozmopolitizmus problematikáját. Vö. CSÁSZTVAY 2007, 905. A Figyelő munkásságának remek összefoglalását adja: SZAJBÉLY Mihály, *Mire figyel a Figyelő? = A magyar irodalmi kánon a 19. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijarat, 2000, 177–210.

94 Párisi Lapok, 1878, 3. sz. (júl. 20.), 1.

95 Vö. CSÁSZTVAY 2007, 904.

96 REVICZKY Gyula, *Jogosult-e a kozmopolita költészet*, Szegedi Napló, 1878, 106. sz. (nov. 30.), 1–2.

97 Uo.

fogalom az évek során aktuálpolitikai kérdéskörrel is össze-összekapcsolódott”,⁹⁸ az ily módon kiterjedt, s egyre újjáéledő vitának záró pontját nem áll módomban megnevezni, hiszen magának a vitának a feltérképezése is további kutatást igényelne.

A *Kortársam R. A. halálán* megjelenési helye eddig tisztázatlan volt, pedig a Fővárosi Lapok utal a költemény kiadására. A verset Ágai Adolf – a Magyarország és Nagyvilág főszerkesztője – nyerte meg a lapja számára, s *Kortársam halálán* címmel közölte.⁹⁹ Arany halálára írt visszaemlékezésében Ágai kiemelt helyen említi, hogy a költő tanította őt, amikor Nagykőrösön a 8. osztályt végezte, s ezt közösen is felidéztek, amikor 1878-ban a Margitszigeten meglátogatta.¹⁰⁰ A Magyarország és Nagyvilág versközlése mellett Arany önértelmezésével kapcsolatban (is) érdekes információkat közöl az alábbi levélrészlet:

Kedves öcsém – subjectív panaszaimból, beteges nyomorúságomból, úgy vélem elég volt a mi már megjelent – a mi még ilyes egy-kettő van, az a „vallomások” jellemével bír s nem akartam életemben közreadni. Azonban jó akaratom tanúsítása végett, mégis ezekből vagyok kénytelen küldeni egyet, mert az az egypár humoros, majdnem burleszk genre-kép, a mi még megmaradt, nem való egy hölgylapba. A hölgyek csinos képecskéket vagy sentimentális komolyságon szeretnek gyönyörködni, s magasnak indult szárnyaláson lelkesedni, de a tréfát nem igen értik s bántja őket a kissé nyersebben kifejezett realitás.¹⁰¹

A Petőfi Társaság lapja felhívja a figyelmet arra, hogy a Budapesti Szemle július-augusztusi füzetében Arany János egy újabb verse fog megjelenni.¹⁰² Csendesen, bár valószínűleg a kortársak nagy öröme¹⁰³ adják ki a *Hid-avatást*.¹⁰⁴

Epilógus. Ily című költemény fog megjelenni a Budapesti Szemle legközelebbi kötetében Arany Jánostól. Azzal a megjegyzéssel adta át Gyulai Pálnak, hogy ez lesz az utolsó melyet életében kiad. Pedig mint tudjuk, van még egy csomó kiadatlan költeménye [...]. Ezeket a költő azonban már a „hagyománynak” szánta. [...] De vajha jó egészség, jó kedv [...] összeesküdnének, hogy a költőt szószegővé tegyék, s ne utolsó közleménye legyen az Epilógus.¹⁰⁵

98 CsászTVAY 2007, 905.

99 Magyarország és Nagyvilág, 1878, 27. sz. (júl. 7.), 418.

100 ÁGAI Adolf, *Por és hamu*, Bp., Athenaeum, 1892, 63–64, 78; STEINER Lenke, *Ágai Adolf*, Bp., [Hamar ny.], 1933, 4.

101 Magyarország és Nagyvilág, 1878, 27. sz. (júl. 7.), 418. A levélrészlet nem szerepel az AJÖM XIX. kötetében, s kéziratos formában sem találtam.

102 A Petőfi-társaság lapja, 1878, 3. sz. (júl. 21.), [Vegyes].

103 A költeményt többször szavalták: Ferenczy Zoltán Kolozsvarótt, Fővárosi Lapok, 1879, 63. sz., 301., Balassa Jákó Budapesten a Hungária dísztermében, Fővárosi Lapok, 1880, 268. sz., 1329.

104 Budapesti Szemle, 1878, 17. kötet, 34. sz., 374–377.

105 Kiemelés a folyóiratban. Fővárosi Lapok, 1878, 232. sz. (okt. 9.), 1125 [„Fővárosi hírek” alatt]; innen vette át: Vasárnapi Újság, 1878, 41. sz. (okt. 13.), 654; A Petőfi-társaság lapja, 1878, 15. sz., 240. És természetesen: Budapesti Szemle, 1878, 18. kötet, 396–398.

A versközlések valóban nem szakadtak meg teljesen, ám a továbbiakban Arany a már megígért versek átadására igyekszik szorítkozni. Ki is fejezi e törekvését Concha Károlynak: „S miután rövid vén-asszony nyaramra már rá is tettem a punktumot az »Epiológus« cz. poemával, megvallom nem sok kedvem van újra a közönség elé állni.”¹⁰⁶

Ezt a tendenciát igazolva 1878-ben folyóiratban csupán a *Nem kell dér...* lát napvilágot, mint amit „már régebben [...] átengedett kisebb költeményei közül”¹⁰⁷ 1879-ben szintén egy régebbi ígéret alapján adja át *Harmincz év múlva* című versét Concha Károlynak,¹⁰⁸ mely az Athenaeum 1880. évre szóló naptárában is¹⁰⁹ megjelent.¹¹⁰

Közismert esemény, hogy 1879-ben Gyulai erős fellépéseinek hatására jelent meg a *Toldi szerelme*.¹¹¹ Azonban ennek zajos megjelenése nemhogy bátorította a költőt,¹¹² sokkal inkább nehézségként, teherként tornyosult fölötte a siker. Ercsey tudósít erről: „Az üdvözlések [a *Toldi szerelmének* megjelenése kapcsán] részint küldöttségileg, részint levelekben nyilvánítva egymást érték nála. S a tisztelet ezen nyilvánulásai, melyeket egyébkor és mindig kerülni igyekezett, egészen kizavarták őt, különben is sok szenvedésekkel járó nyugalomból s nagyon izgatottá, idegessé s csaknem beteggé tették.”¹¹³ Olyannyira, hogy néhány küldöttséget visszautasított, többek között a nagyszalontai küldöttséget is, őket illetéknéppen: „Azért kérek hagyjátok a deputatit akkorra, majd ha minister – vagy legalább szolgabíró leszek.”¹¹⁴

A *Toldi szerelme* után már csak egy nagyobb rendezvényen hangzott el újabb vers az *Őszikék* közül. A Kisfaludy Társaság 31. (1880. február 8.) közülésre is nagy sikerű programot állított össze, melyen kimagasló programpont volt Szász Károly előadásában az *Éjféli párbaj*.¹¹⁵ Ahhoz képest, hogy a meghirdetett közgyűlésen egy ballada hangzott el Arany Jánostól, az elvárható tapsviharon kívül semmiféle említésre méltó reakciót nem váltott ki a mű.

A *Tetemre hívás* előadását követően (1878. február 10.) Váradi Antal és Sümegi Kálmán verset kaptak Aranytól (*Tengeri-hántás*) a *Szigligeti-albumba*. Az albumot „Szigli-

106 Arany János Concha Károlynak, 1879. aug. 3. = AJÖM XIX, 444.

107 A vers és az idézet ugyanonnan: Magyar Bazar, 1878, 21. sz. (nov. 1.), 1. Átvette a Vasárnapi Ujság, 1878, 45. sz. (nov. 10.), 715; reagál az átvételre: *uo.*, 719. Egyéb megjelenések: Fővárosi Lapok, 1878, 253. sz. (nov. 3.), 1228; Vasárnapi Ujság, 1878, 45. sz. (nov. 10.), 715.

108 Arany János Concha Károlynak, 1879. aug. 3. = AJÖM XIX, 444. Ebben hivatkozik az ígéretre: „ha már megígértem a naptárnak, e régi ígéretet valahogy még is beváltom”.

109 A költemény hazai lapokban is megjelent: Fővárosi Lapok, 1879, 244. sz. (okt. 23.), 1171; Vasárnapi Ujság, 1879, 42. sz. (okt. 26.), 694; Magyarország és Nagyvilág, 1879, 43. sz. (okt. 26.), 679.

110 A vers megjelenése: *Az Athenaeum nagy képes naptára, az 1880-dik szökőévre*, szerk. CONCHA Károly, 27. Innen vette át a Kelet című folyóirat. A vers kísérszövegeiből következtetni lehet arra, hogy a naptár már 1879. okt. 29. előtt megjelent. *Vö. Kelet*, 1879, 244. sz. (okt. 29.), 980.

111 Gyulai állítja saját magáról. *Vö.: A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, 1879. nov. 26-ai ülés, 79. pont.

112 A hír bombaként robbant a lapokban. Már az eseményről való beszélés terjedelme is sokat mondó: Vasárnapi Ujság, 1879, 48. sz. (nov. 30.), 771–772. Részletet is közölnek a műből: *Uo.*, 764–765.

113 ERCSEY, *i. m.*, 200.

114 Arany Rozvány Györgyhöz, 1879. dec. 24. = AJÖM XIX, 453.

115 Megjelent: Pesti Napló, 1880, 34. sz. (febr. 9. esti kiadás), 1; Fővárosi Lapok, 1880, 32. sz. (febr. 10.), 1; Vasárnapi Ujság, 1880, 7. sz. (febr. 15.), 98–99; A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam, 15(1879–1880), 513–516.

geti Ede síremléke javára¹¹⁶ tervezték kiadni,¹¹⁷ ám végül nem jelent meg.¹¹⁸ A ballada 1880-ban hírlapokban,¹¹⁹ valamint jótékonyági célból összeállított kötetben¹²⁰ is napvilágot látott. A kötet létrehozását Szász Károly javasolta az 1879-es márciusi (szegedi) árvíz katasztrófáját követő rendes havi ülésen.¹²¹ Az *Árvízkönyvet* a Kisfaludy Társaság tagjai hozták létre ingyenes munkájukkal, s a „vész évfordulóján”¹²² 1880. március 12-én jelent meg.

Jelenlegi tudásom szerint folyóiratban, első megjelenésként az *Őszikék* versei közül *A jóságos özvegy* jelent meg utoljára Arany János életében.¹²³ A Budapesti Szemle jegyzetben hozza a cím mögött rejtőző személy kilétét: „Bezerédj István özvegye”.¹²⁴ Annál is inkább bizonyosnak tűnik ez az állítás, mivel olvasható az a levél, melyben Arany Bezerédj Istvánnának elküldte az említett vers 7. és 8. versszakát.¹²⁵

A Daliás idők árnyékában

Ahogy az eddigiekből kiderült, 1878. február–március körül Arany János nagy figyelmet és lelkesedést váltott ki verseivel a kortársak körében. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a korban epikusnak tartott költő lírai alkotásokkal nyerte el a kortársak figyelmét. Megkönnyítette ezt, hogy Arany mint a nemzet költője állt a közönség előtt, s így a rég hallgatott költő újbóli megszólalása mindenképpen nagy figyelmet keltett.

Érdekes eljátszani a gondolattal, hogy ha 1879–1880-ban ez a tendencia folytatódik, Arany úgy halt volna meg, mint akinek utolsó nagy sikere, visszatérése (főként szubjektív hangvételő) lírai verseken nyugodnék. Mindez így is történhetett volna, azonban 1879-ben több akadály állta el ennek útját. Arany leveleiből egyértelműen kiderül, hogy már régóta súlyos betegségek gyötörték,¹²⁶ melyek terhe miatt nem csoda, hogy vissza

116 Vasárnapi Ujság, 1878, 8. sz., 128.

117 *Uo.*; az újság felhívta a figyelmet az album megjelenésére és a benne szereplő Arany verseire is: „számos írórt nyertek meg Arany Jánostól kezdve, ki a „Tengeri hántás” című népies balladáját adta át.” A Fővárosi Lapok is hírt ad róla: 1878, 46. sz. (febr. 24), 221–222.

118 Ennek kiderítésében köszönettel tartozom Dr. Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamáriának, az Országos Széchényi Könyvtár Tájékoztató Osztály osztályvezetőjének.

119 Fővárosi Lapok, 1880, 75. sz. (ápr. 2.), 375; Vasárnapi Ujság, 1880, 14. sz. (ápr. 4.), 218.

120 *Árvízkönyv: Szeged javára*, szerk. Szász Károly, Bp., Franklin-Társulat, 1880, 42–44.

121 *Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, 1879. márciusi havi ülés, 17. pont.

122 Vasárnapi Ujság, 1880, 3. sz. (jan. 3.), 44.

123 Budapesti Szemle, 1880, 22. kötet, 396–397. Arany János életében utoljára közölt verse az *Egyesülés* volt: Budapesti Szemle, 1881, 27. kötet, 128–129; ezt támasztja alá: Fővárosi Lapok, 1882, 244. sz. (okt. 24.), 1518.

124 Budapest Szemle, 1880, 22. kötet, 396. Megjelent még a vers: Fővárosi Lapok, 1880, 61. sz. (márc. 14.), 295.

125 A levél megint csak arról tanúskodik, hogy Arany nem teljesen saját szándékából ír verset: „Közelebb méltóztatott némi csekély fáradságra felszólítani. Eszembe jutott, hogy még Nagyságodnak is tartozom autographiámmal.” Arany Bezerédj Istvánnának, 1880. jan. 27. után = AJÖM XIX, 458. A levélben nem szerepel dátum, így csak azt lehet tudni, hogy a vers *Kapcsos könyv*be másolása körül vagy után kerülhetett elküldésre.

126 Az 1870-es évek végére általánossá válik Arany levelezésében, hogy ironikus vagy komoly hangon szóba hozza betegséget. Főlölesgesnek tűnik az összes levelet kigyűjteni, ezért csak néhány jellemzőbbet

akart vonulni a közéleti tevékenységtől. Ez állhatott már az *Epilógus* megjelenését kísérő bejelentése háttérében, miszerint a továbbiakban költeményeivel sem kíván nyilvánosság elé lépni. A közvélemény versekre irányuló figyelmét Gyulai követelésének eredménye törte meg:¹²⁷ a *Toldi* régóta várt középső részének a megjelenése. A *Daliás idők*et a Kisfaludy Társaság 1879. november 26-ai ülésen mutatta be Gyulai Pál, ennek híre hihetetlen sebességgel, s méltó fogadtatás keretében terjedt el. Nehezen lehetne olyan eseményt találni, amely rosszabbat tett volna a *versek* befogadásának. Hiszen az eposz megjelenésével az *Őszikék* kiadott versei úgy tűnnek fel, mint a nagy epikus költő komolytalan, unaloműző játéka, ami részben talán valós állítás,¹²⁸ azonban a lírikus Aranyra irányuló figyelmet erősen hátrébe szorítja. S a versek ünneplésével eltelt év szinte teljesen elveszti a súlyát.

Ez az 1878-as év (mely Arany verseinek sikerétől hangos) jól kirajzolható ívet ír le. Ennek felvázolásához azonban vissza kell térni az *Éjféli párbaj* megjelenési körülményeihez. Habár a vers, a költőhöz illő fogadtatás szerint „a közülés várva várt fénypontja” volt, a lapok tudósításából nem lehet következtetni annak mindent elsöprő ünneplésére. Ennek okait a következőkben fedezhetjük fel: a költő életművében – a Gyulai Pál által meghatározott – legnagyobb tartozását 1879-ben kiegyenlítette a *Toldi szerelmének* közrebocsátásával. Miután így a műértő közönség (Gyulaiék) megnyugodhatott, figyelembe vehette és tiszteletben tarthatta Arany vágyát a csendességre, a közélet zajaitól való visszavonulásra. Azonban az 1880-as nagyhangú megjelenésre szükség volt, ugyanis Arany balladájának szerepeltetése mögött Gyulai Pál nagyon is jól számító irodalompolitikai lépését sejthetjük. Mint a család belső barátjának, tisztában kellett lennie Arany fizikai állapotával, melyből következtetéseket tudott levonni a következő évekre nézve. S azzal, hogy az *Éjféli párbajt* nagyközönség előtt, a Kisfaludy Társaság égisze alatt adatta elő, Arany öregkori (1877 utáni) pályájára tekintve azt a képet sugallja, hogy a nagy költő megnyilatkozásainak legfontosabb pontjai kizárólagosan a Társasághoz kapcsolódnak:¹²⁹

- 1878: a Kisfaludy Társaság 29. közülésén Aranyt mint a rég hallgató költőt fogadják a közéletben. A közülést követően Arany ismételten az irodalmi élet aktív alakjává válik.¹³⁰

idézek: Arany János Jókai Mórnak, 1876. márc. 29. = AJÖM XIX, 360–361, 813. (A levél jegyzete is értékes információt tartalmaz.) Vö. Arany János Ercsey Sándornak, 1878. okt. 8. = *uo.*, 421–422; Arany János Ercsey Sándornak, 1880. szept. 2. = *uo.*, 468–469. Betegségének ábrázolását lásd: MILBACHER, *i. m.*, 97–124.

127 „Én voltam a legkövetelőzőbb, legzaklatóbb, leggyöngédtelebb” – mondja magáról Gyulai az ülésen előadott bevezető tanulmányában. Ezt a tanulmányt, az ülés lefolyását és az Aranyról tett látogatás leírását lásd *A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, 1879. nov. 26. rendes havi ülés 79, 81. és 90. pontjai alatt. A *Toldi szerelmének* díszkiadását bemutatták: 1879. dec. 30. rendes havi ülés 101. pontjában.

128 Arany is unaloműzésnek nevezi ezt a kis időtöltést, ám ez semmit nem vesz el a versek értékéből, azonban – ahogy említtem – a figyelmet eltereli róla. A levél: Arany Gyulai Pálhoz, 1877. okt. 22. = AJÖM XIX, 388–390.

129 A bekezdés közülésre vonatkozó részeit lásd: Pesti Napló, 1880, 34. sz. (febr. 9.) [Esti Kiadás], 1–2; Fővárosi Lapok, 1880, 32. sz. (febr. 10.), 1–2; Vasárnapi Ujság, 1880, 7. sz. (febr. 15.), 108.

130 Ahogy korábban szerepelt, jelentek meg a közülés előtt is versei, de a közhangulatban csak az ülést követően figyelhető meg komoly változás.

- 1878: ebben az évben tizenegy (új) verset közölnek Aranytól (ebből ötöt a Budapesti Szemle).¹³¹ Legnagyobb hatásúnak a *Kozmopolita költészetet* lehet tekinteni.¹³²
- 1879: a Kisfaludy Társaság november 26-ai rendes havi ülésén Gyulai Pál bemutatja a *Toldi* régóta várt középső részét: a *Daliás idők*et, mely 1880-ban az Akadémia nagyjutalmát kapja.
- 1880: a Kisfaludy Társaság 31. közülésén Arany kiváló balladáját ünneplik (*Éjféli párbaj*).
- 1881–1882: Aranynak nincs érdemi megszólalása.
- 1882. október 22.: Arany János halála. Ravatala az Akadémián.

Tehát ebben a megvilágításban az *Éjféli párbaj* szerepe a következő: le kell zárnia azt az ívet, amely a *Tetemre hívás* ünneplésével, a *Daliás idők* bejelentésével a Kisfaludy Társasághoz kötötte Arany közéletbe való újbóli belépését. Lezárás olyan értelemben, hogy az utolsó nyilvános, nagyhangú megszólalást a Társasághoz kellett kötni, mely így teljes mértékben fenntarthatta a jogot Arany János személyére és megítélésére.¹³³ Figyelemre méltó, hogy Gyulai a Kisfaludy Társaság ülésein kizárólag balladákat – az epikához leginkább közel álló költői műveket – engedett szavalni, valamint hogy hatalmas hírveréssel mutatták be a hiányzó *Toldi*-trilógia középső darabját. Ezzel sikerült is elérnie a célját, Arany megmaradt epikus költőnek, a lírai alkotásokról pedig elterelődött a figyelem, jóval súlytalanabbak lettek.¹³⁴

A kiadott kötetek ellentmondásairól

A szakirodalom viszonylag kevésbé tárgyalja Arany verseinek, kései lírájának fogadtatását, értékelését a 19. század utolsó harmadában, a költő halála után. Ezt a kötetben való megjelenés problematikája miatt magától értetődőnek tarthatjuk, mivel egy életmű taglalásához evidens módon hozzátartozik az életmű ismerete. Ez azonban a kései versek tekintetében – itt kimondottan az *Őszikék* ciklusra gondolok – nagyon sokáig nem adatott meg. A könyvformátumban való megjelenés folyamata a következő.

131 Ez az 5 vers: *A tölgyek alatt*, Budapesti Szemle, 1878, 31. sz., 172–174; *Tetemre hívás*, Budapesti Szemle, 1878, 32. sz., 394–397; *Ének a pesti ligetről*, Budapesti Szemle, 1878, 33. sz., 152–156; *Híd-avatás*, Budapesti Szemle, 1878, 34. sz., 374–377; *Epilógus*, Budapesti Szemle, 1878, 18. kötet, 396–398.

132 Ennek alapja a hírlapi elterjedés – amelynek háttere a Fővárosi Lapok felszólítása. Fővárosi Lapok, 1878, 148. sz. (jún. 29.), 1.

133 Ehhez kapcsolódó érdekes megjegyzés a Fővárosi Lapokból: „a Kisfaludy Társaság körében [...], a hol azonban koronkint oly fényesen mutatja, nem vénülő, sőt egyre újra meg újra ifjodó szellemének fényét.” Fővárosi Lapok, 1880, 32. sz. (febr. 10.), 1.

134 NÉMETH, *Kérdések és kétségek*, i. m., 22–25; NYILASY Balázs, *Konzervatív-modern költő: Arany János verses epikája*, Bp., Eötvös, 2001, 27; TAKÁTS József, *Gyulai, emlékezés, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, i. m., 163–175. Gyulai Arany-értésének hatásáról ezeken kívül is számos tanulmány született.

Arany halálát követően, szinte azonnal, 1883 és 1885 között Ráth Mór nyolc kötetet jelentetett meg *Arany János Összes Munkái* címmel.¹³⁵ Ebbe az *Őszikék* közül felvette a már megjelent tizenöt verset. Erre a kötetre még a költő életében szerződés született, ezt s a kötet szerkezetének magyarázatát adja az alábbi idézet.

[A kiadás tartalmazza] mindazt, mit a költő művei közül egyáltalán kiadandónak vélt, mert e kiadás *ízlől-ízre* azon tervezet szerit készült, melyet Arany János maga, miután Ráth Mór egy ilyenmű összes kiadás eszméjét véle közölte és annak közrebocsátására ajánlkozott, a Ráth Mórral való megbeszélések és véle kötött szerződés alkalmával megállapodott. E tervezet szigorú megtartását [...] különösen a költemények sorrendjét és csoportosítását illetően – Arany János *maga* akarta így.¹³⁶

Ezt a kiadást követően Arany László *Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése* címmel 1888–1889 között négy kötetet adott ki,¹³⁷ mely – többek között – az *Őszikék* azon verseit tartalmazza, melyek Ráth Mór kiadásában nem szerepeltek.¹³⁸ Ennek köszönhetően Szilágyi Márton szerint „az Arany László kiadta hátrahagyott művek megjelenésével kezdődően minden összkiadás eltért Arany saját szándékaitól”.¹³⁹

Arany János verseit 1883–1894 között többször is kiadták *Kisebb költemények*¹⁴⁰ cím alatt.¹⁴¹ Ezek azonban a Ráth Mór-féle *Összes Munkái* szerint közölték a költeményeket – azaz az *Őszikék* közül csupán az Arany által megjelölt tizenöt verset. Az első kötet, mely egyáltalán céljaul tűzte ki az *Őszikék* kötetének teljes közlését, csupán 1894-ben jelent meg *Arany János kisebb költeményei*¹⁴² címmel. Habár a teljes kiadást tűzte ki célul, ezt maradéktalanul nem teljesítette a kiadó. A kötet sok pontatlanságot tartalmaz, a versek címét¹⁴³ és helyét¹⁴⁴ tekintve.¹⁴⁵ Emiatt a kortárs olvasóközönség Arany halála után 12 évvel még mindig nincs birtokában az *Őszikék* teljes kötetének...

135 ARANY János *Összes Munkái*, I–VIII, kiadja RÁTH Mór, Bp., 1883–1885.

136 ARANY János *Kisebb költeményei*, Bp., Franklin-Társulat, 1883 (Arany János *Összes Munkái*, 1) [Jegyzetek az első kötethez], I.

137 *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*, I–IV., Bp., 1888–1889.

138 „Ezek [a megjelent 15 vers] azután az *Összes Művei* új kiadásába is felvették. A többi a jelen kötetbe veszi az olvasó.” *Uo.*, XXII.

139 ARANY János *Összes költeményei*, s. a. r., jegyz. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003, II, 816.

140 Ez megegyezik az 1867-es kiadás címével, mely annyiban logikus összefüggés, hogy a korábbi kötetet adták ki újra kiegészítve a kései versek néhány darabjával.

141 Ezeket lásd a Függelékben.

142 ARANY János *Kisebb költeményei*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1894 (a továbbiakban: ARANY 1894). Az eltérések a második kötetet érintik.

143 Pontatlanságok helyei: *uo.*, 246, 274, 278, 305, 319.

144 Ezek kötetbe kerültek, de nem az *Őszikék* verseként közölték: *uo.*, 379, 383, 401. A kötet nem tartalmazza a következő verseket: *A magyar nyelv*, *Naturam furcâ expellas*, *Őszikék*, *Párviadal*. Tévesen a kötethez sorolja: *A sors hûmora* (1879. júl.), *uo.*, 324.

145 Az említett szempontokon kívül (versek címe és helye) a versek bejegyzésének időpontjai is tévesen vannak közölve, ennek köszönhetően – mivel a verseket időrendben közli – a művek sorrendje sem felel meg *Kapcsos könyvnek*.

Összegzés, kitekintés

Hiába jelent meg óriási sikerrel Arany életében tizenöt vers az *Őszikék* közül, a régóta várt *Daliás idők* megjelenésének elsöprő ünneplését követően szinte teljesen háttérbe szorultak a kései költemények. A kötet sorsa egyre rosszabb, mivel 1883-ban csak a már megjelent tizenöt vers,¹⁴⁶ 1888-ban pedig a még ki nem adott versek láttak napvilágot.¹⁴⁷ Tehát Arany halála után hat évvel már az összes – a korban ismert – vers megjelent, azonban még nem volt egy olyan kötet, amely egységesen tárná az olvasók elé az *Őszikék* verseit. Újabb hat év múlva – 1894-ben – adta ki Ráth Mór az első kötetet, mely a teljes kiadást célozza meg, azonban több hibával.¹⁴⁸ Nyilvánvaló, hogy ez a hiány megmutatkozik a recepciótörténetben.¹⁴⁹ Az is magától értetődik, hogy a befogadás előtt komoly akadályként állt a versek megítélése, nevezetesen a Gyulai által sulykolt besorolás, hogy Arany epikus költő. Ez akkor lehet akadályozó tényező, amikor kizárólagossá válik, azaz nem enged más irányultságot is érvényesülni, jelen esetben azt, hogy Arany lírai megszólalását méltó pozícióban helyezzük el az életműben. Ez az Arany-kép alapvetően Gyulai tekintélyének súlya miatt sokáig nehézséget, akadályt jelentett a befogadásban,¹⁵⁰ s hatása a költő halálát követő emlékezésen,¹⁵¹ Riedl Frigyes¹⁵² és Szász Károly¹⁵³ irodalmi munkásságában szintén kimutatható.¹⁵⁴ Azonban nem várat magára a fiatal nemzedék ellenvéleménye: a Koszorú utolsó száma (1886) komoly problémákat, követendő irányvonalakat fogalmaz meg:

Aranyt azért magasztalta Gyulai és Szász Károly egekig, mert sem az egyik, sem a másik a mester nyomdokain haladni, vagy utat mutatni nem tudott. Legjobb mód valamit hatásától megfosztani, ha agyon magasztaljuk. Aranyról nincs eddig valami számba vehető irodalmi tanulmányunk, kimerítő monográfiáról nem is szólva. [...] Azért kellett annyira magasztalni, hogy ne kelljen őt magyarázni. [...] A kritikának a maga eszközével hozzá kell járulnia, hogy az irodalom hatásképességét növelje, és a költő hangjának visszhangot szerezzen.¹⁵⁵

146 ARANY, *Kisebb költeményei*, i. m.

147 Arany János hátrahagyott iratai..., i. m., I–IV.

148 ARANY 1894.

149 Ezt az a tény támasztja alá, hogy a kötetről egyetlen átfogóan bemutató, ismertető cikk sem jelent meg – az általam kutatott folyóiratokban –, mely mögött a kötet ismeretének hiánya állhat.

150 *Magyar kódex*, i. m., 150–155.

151 Budapesti Hírlap, 1882, 292. sz., 1–3; Fővárosi Lapok, 1882, 244. sz., 1515–1516; GYULAI Pál, *Arany János emlékezete*, Fővárosi Lapok, 1883, 255. sz., 1627; 256. sz., 1633; 257. sz., 1641; 258. sz. 1653. Jancsó Benedek megemlékezése egészen elrugaskodott Gyulai Arany-képétől: JANCsó Benedek, *Arany János*, Figyelő, 1883, 14. sz., 1–22.

152 RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Szépirodalmi, 1982; RIEDL Frigyes, *Arany lelki élete*, Budapesti Szemle, 1917.

153 Szász Károly emlékezése: Vasárnapi Ujság, 1882, 44. sz., 701–703.

154 Szegedy-Maszák tanulmánya rendszeretesen mutatja be a korai szakirodalmakat, eközben reflektál Gyulai Pál hatására is: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Arany életművének változó megítéléséről*, ItK, 85(1981), 561–578.

155 [ISMERETLEN], *A kritikáról*, Koszorú, 1886, 13. sz., 194–195.

Tehát a továbblépés az életmű – Gyulai ideológiájától mentes – feldolgozásában áll. Azonban 16 év múlva (1902) e felvetés negatív eredményéről tudósít egy cikk Hatvany Lajostól, aki – az 1886-ban felvázolt feladat befejezetlensége miatt – ismételtén Arany műveinek teljes körű feltárását és elemzését sürgeti.¹⁵⁶ Ennek kapcsán a téma további kutatása fő irányvonalának az *Őszikék* 20. századi, ezen belül is a Nyugat körül csoportosuló írók – az *Őszikék*re irányuló – fogadtatását lenne érdemes elemezni. Figyelemre méltó lehet az egyes versek megítélésének, történeti háttérének a kutatása is.¹⁵⁷ Ezen kívül műfaji szempontból is több vitatott pont található a ciklus verseivel kapcsolatban. A téma jelentősége, fontossága további vizsgálatot igényel.

Függelék

Az *Őszikék* verseinek címjegyzéke, valamint a kötetbe való másolás időpontja

1.	<i>A lepke</i>	1877. július 3.
2.	<i>Epilogus</i>	1877. július 6.
3.	<i>Az elkésett</i>	1877. július 7.
4.	<i>Aj-baj!</i>	„régibb”
5.	<i>Naturam furcâ expellas</i>	1877. július 9.
6.	<i>Vásárban</i>	1877. július 9.
7.	<i>Tamburás öregúr</i>	1877. július 12.
8.	„A hazáról”	1877. július 12.
9.	<i>Honnan és hová?</i>	1877. július 14.
10.	<i>Tengeri-hántás</i>	1877. július 15.
11.	<i>Az ünnepontók</i>	1877. július 21.
12.	<i>Mária! bűneid meg vannak bocsátva.</i>	1877. július 22.
13.	<i>Mindvégig</i>	1877. július 24.
14.	<i>A régi panasz</i>	1877. július 26.
15.	<i>Rangos koldus</i>	1877. július 27.
16.	<i>Czím nélkül</i>	1877. július 30.
17.	<i>Éjféli párbaj</i>	1877. július 31.
18.	<i>Öreg pinczér</i>	1877. augusztus 2.
19.	<i>A tölgyek alatt</i>	1877. augusztus 5.
20.	<i>Kosmopolita költészet</i>	1877. augusztus 8.
21.	<i>Vándor czipó</i>	1877. augusztus 11.
22.	<i>Meddő órán</i>	1877. augusztus 9.
23.	„ <i>Őszikék</i> ”	1877. augusztus 13.
24.	<i>Semmi természet!</i>	1877. augusztus 17.
25.	<i>Híd-avatás</i>	1877. augusztus 22.

156 HATVANY Lajos, *Arany halálának huszadik évfordulójára*, Budapesti Szemle, 1902, 112. kötet, 270–277.

157 A *Tetemre hívás*, *Éjféli párbaj*, *Kosmopolita költészet* c., általam is bemutatott versek ilyen szempontból kimondottan ígértetések lehetnek.

26.	<i>Kortársam R. A. halálán</i>	1877. augusztus 25.
27.	<i>Hírlap-áruló</i>	1877. augusztus 25.
28.	<i>Népdal</i>	1877. augusztus 28.
29.	<i>[Bonczék]</i> ¹⁵⁸	[1877. augusztus 30.] ¹⁵⁹
30.	<i>Végpont</i>	1877. szeptember 11.
31.	<i>Még egy</i>	1877. szeptember 12.
32.	<i>Ének a pesti ligetről</i>	1877. szeptember 17.
33.	<i>Plevna</i>	1877. szeptember 21.
34.	<i>Ex tenebris</i>	1877. szeptember 24.
35.	<i>Vörös Rébék</i>	1877. szeptember 26.
36.	<i>Intés</i>	1877. szeptember 29.
37.	<i>Párviadal</i>	1877. október 4.
38.	<i>Tetemre hívás</i>	1877. október 27.
39.	<i>Almanach 1878-ra</i>	1877. november 4.
40.	<i>Népdal</i>	1877. november 7.
41.	<i>Dal fogytán</i>	1877. november 19.
42.	<i>A képmutogató</i>	1877. november 25.
43.	<i>Hagyaték</i>	1877. december 1.
44.	<i>Aisthesis. (Megérzés.)</i>	1877. december 29.
	<i>Formai nyűg</i>	1877. december 31.
45.	<i>A szájasok</i>	1878. február 15.
46.	<i>Az élet mint tivornya</i>	1878. március 23.
47.	<i>A tölgyek alatt. N° 2.</i>	1878. május 8.
48.	<i>Nem kell dér...</i>	1878. október 10.
49.	<i>Fél magyarság</i>	„régí”
50.	<i>Harmincz év mulva</i>	1879. január 23.
51.	<i>A magyar nyelv</i> ¹⁶⁰	1879. június
52.	<i>Egy ara sírkövére</i>	1880. január
53.	<i>A jóságos özvegynek</i>	1880. január 27.
	<i>Különbség</i>	1880. február 2.
	<i>Csalfa sugár</i>	1880. március 16.
	<i>Melyik talál?</i>	1880. március 30.
	<i>En philosophe</i>	1880. december 10.

Felhasznált folyóiratok

- A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam (1877–1882)
- A Petőfi Társaság lapja (1877–1878)
- Budapesti Hírlap (1881–1885)

158 A könyvben nem szerepel, egy onnan kimetszett lapon található.

159 Voinovich Géza közlése alapján: VOINOVICH 1951, 59–64.

160 A könyvben áthúzva szerepel.

- Budapesti Szemle (1877–1905)
- Egyetemes Philológiai Közlöny (1877–1889)
- Egyetértés (1882)
- Figyelő (1877–1888)
- Fővárosi Lapok (1877–1882)
- Hon (1877–1878)
- Irodalomtörténeti Közlemények (1877–1905)
- Koszorú (1879–1886)
- Magyarország és Nagyvilág (1877–1880)
- Párisi Lapok (1878)
- Pesti Hírlap (1877–1882)
- Pesti Napló (1877–1882)
- Vasárnapi Ujság (1877–1905)

Kéziratok

- *Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, MTAK Kt, Ms 5772.
- *Kisfaludy Társaság iratai*, MTAK Kt, Ms 5741.

PAP LEVENTE

Egyházi történetírás és vallási propaganda Losteiner Leonárd *Chronológiájában* (1777)

A török hódoltság megszűnése, az Erdélyi Fejedelemség betagozódása a Habsburg Birodalomba egészen új helyzetet teremtett az erdélyi valláspolitikai palettán a 18. században. Ez az időszak nagy lehetőségekkel kecsegtette a magyar katolikus egyházat is, nagy lendületet vett az ellenreformáció, a rekatolizáció. Ez fokozottan érvényes az északi és a keleti országrészben. Ugyanakkor a töröktől visszafoglalt országrészekben 150 év után újraszervezik az egyházmegyéket. Ilyen helyzetben szintén fontos volt a birtokviszonyok rendezése. Ennek érdekében mind a világi, de különösen az egyházi szervezetek erőfeszítéseket tettek arra, hogy visszaszerezzék birtokaikat, amihez felkutatták vagy próbálták felkutatni a birtokviszonyukat igazoló régi okleveleket. Ezek az eljárások fegyverként is szolgáltak a katolikus restauráció kezében.

A magyar tudományos történetírás kezdeteit éppen erre a turbulens, mozgalmas korszakra szokták tenni. Ebben is elévülhetetlen szerepe volt a katolikus szerzetességnek, elsősorban a jezsuitáknak. Számukra nem volt ismeretlen ez a fajta munka, hiszen már a korábbi századokban is művelték a történetírást, igaz, ez legtöbbször híjával volt a tudományos alapelveknek, és nem volt saját szempontrendszere. A 16–17. századi jezsuita történetírókat szinte kizárólag csak a rend története érdekelte, és munkásságukban az első helyet nem a forráskritika, hanem az üdvtörténeti aspektus foglalta el.¹ A *Litterae Annuae*² inkább a rendi propagandát és a belső kohéziót szolgálta. Az 1690-es évektől kezdődően a jezsuita történetírás azonban megváltozott, a rend felvállalta, hogy összegyűjti a magyarországi történeti forrásokat, és megszervezi egy nagyszabású egyháztörténeti szintézis előkészítő munkáit.³ Ezeknek természetesen már vannak nyugati mintái, amelyek alapján elindultak ezek a munkálatok. A forrásgyűjtés első jeles képviselői Szentiványi Márton és Hevenesi Gábor voltak.⁴ Az Erdélyi Fejedelemség területén a katolikus hit működését, annak ellenére, hogy bevett vallásnak számított, egy sor rendelkezés korlátozta.⁵ Az erdélyi

* A szerző a Sapientia EMTE Csíkszeredai kar Humántudományok tanszékének oktatója.

1 MOLNÁR Antal, *Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II, szerk. ÓZE Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely: Felekezeti és Identitás, 2), 18.

2 Az egyes jezsuita rendtartományok által összeállított évkönyvek: *Litterae Annuae Societatis Jesu*.

3 MOLNÁR, i. m., 18.

4 Értékes munka az 1694-ben Hevenesi Gábor által összeállított *Modus materiae conqurendae, pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung. continuandis, a P. Gabriele Hevenesi S. J. compositus et typis datus* c. kézirat; Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B, Tomus 42, 58.

5 Továbbra is megtiltották, hogy a katolikusoknak saját püspökük legyen. Vö. VESZELY Károly, *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Kolozsvár, Róm. Kath. Lyceum nyomdája, 1860, I, 243.

protestáns rendek a 17. századi országgyűléseken megpróbálták a katolikusok vallásgyakorlatát minél szűkebb keretek közé szorítani. Mivel Naprágyi Demeter elűzése⁶ után nem volt Erdélyben katolikus püspök,⁷ az egyházi vezető hiánya megmutatkozott a klérus utánpótlásában is. A *Congregatio de Proganda Fide* 1636-ban az erdélyi ferencesekből szervezte meg az apostoli prefektúrát.⁸ Mindemellett középkori viszonyok voltak inkább jellemzőek a legtöbb helyen. Székelyföldön a papság többsége csekély tudással rendelkezett, házáséletet éltek, úgynevezett ágyas papok voltak. A papok hiányát pedig a klérushoz nem tartozó licenciátusokkal pótolták, akik még ilyen műveltségi szinttel sem rendelkeztek. A krónikus paphiányt a Székelyföldön működő ferencesek igyekeztek valamelyest enyhíteni.⁹

A Habsburg fennhatóság új politikai és valláspolitikai helyzetet teremtett, az addig hátrányos helyzetű katolikus egyház immár a bécsi udvar által erősen támogatott vallás lett.¹⁰ Ilyés András személyében püspököt is kineveztek, aki bár még ténylegesen nem működik Erdélyben, de a halála után (1712) kinevezett Mártonffy György már ténylegesen itt székel, és aktívan részt vesz az erdélyi vallási és közéletben. A kedvező hátszelet kihasználva, a katolikus egyház – nagyon sok esetben a korábbi korszakban a protestánsokra jellemző, a krisztusi tanítást és törvényességet is nagyban mellőző eljárásokkal¹¹ – igyekszik érvényt szerezni saját érdekeinek (üldözöttből üldöző). A rekatolizációs folyamat egyre nagyobb lendületet kap. Ennek fő iránya a szerzetesrendek (a jezsuiták) betelepítése, illetve a korábban megtűrt terjeszkedésének támogatása. E nagyarányú előretörés eredményeként az oktatás, az iskolahálózat is fejlődésnek indul. Olyan jeles személyiségek oktatnak Erdélyben, mint Fasching Ferenc vagy Illia András.¹² Mindketten a jezsuita történeti iskolához tartoztak; műveik fókuszában Erdély történetének megírása állt.¹³ A jezsuiták mellett a ferences szerzetesek térhódítása volt a legjelentősebb, 1690 és 1746 között tizennéggyel növekedett

6 Az 1610-es beszercei országgyűlésen a püspököt is kitiltják Erdélyből. Vö. JAKAB Antal, *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*, Kolozsvár, EME, 1944, 5.

7 Még a Bethlen Gábor után kinevezett vikáriusok sem oldották meg a problémát; sem befolyásuk, sem vagyonuk nem volt.

8 MOLNÁR Antal, *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)*, Történelmi Szemle, 41(1999), 127.

9 A csíksomlyói kolostor 1442-től szinte folyamatosan működik, és igyekszik részét kivenni a klérus vagy a klérussegítők (licenciátusok, kántorok, tanítók) hiányának enyhítésében. Vö. P. BENDEK Fidél, *Ferences kolostorok és templomok*, Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2008, I, 13–230; DARVAS-KOZMA József, *Adalékok a csíksomlyói gimnázium történetéhez: A csíksomlyói ferences kolostor és iskolái*, Csíki Székely Múzeum Évkönyve, 2007–2008, 33–99; SÁVAI János, *A csíksomlyói és a kantai iskola története*, Szeged, Agapé, 1997.

10 MARTON József, *Katolikus egyháztörténet*, Kolozsvár, Stúdium, 2001, 176–177; Uő, *A Gyulafehérvári Vallási Unió (1697–1701): Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina, 1(2003)/2, 111–113.

11 A négy *recepta religio* rendszerének eltörlése, a protestánsok külföldi kapcsolattartásának ellehetetlenítése stb. Bővebben lásd: *Erdély története*, szerk. KÖPECZI Béla, MAKKAI László, MÓCSY András, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986, II, <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/317.html> (2016. 10. 10).

12 Mindketten a kolozsvári jezsuita akadémia oktatói voltak.

13 FASCHING Ferenc, *Dacia Siculica seu Descriptio partis Transylvaniae, quam Siculi incolent*, Claudiopoli, 1731; Uő, *Dacia nova ex probatis scriptoribus deprompta*, Caludiopoli, 1743–1744, I–V köt.; ILLIA András, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum Principibus ejusdem usque ad annum 1722*, Claudiopoli, 1730.

a rendházaik száma. Ez a terjeszkedés óhatatlanul együtt járt protestáns templomok elfoglalásával is. Ilyen körülmények között újból felértékelődik a történetírás szerepe. A ferences rendben már a 17. századtól kezdődően egyre nagyobb hangsúlyt kap a különböző provinciák történetének megírása. Az 1676-os rendi káptalan elrendeli, hogy minden provincia nevezzen ki hivatalos történetírót. A magyar királyság területén az első igazi rendtörténeti munkák a 17. század közepétől születnek.¹⁴ Erdélyben is sorra készülnek kisebb-nagyobb munkák, amelyek középpontjában a rend erdélyi története áll.¹⁵ Ezek között fontos helyet foglal el Losteiner Leonárd *Chronologia* című műve.

E kevésbé ismert 18. századi erdélyi történetíró élete és munkássága elsősorban Erdélyhez és Székelyföldre köthető, talán ez a magyarázata annak, hogy nem annyira közismert.¹⁶ Kolozsvárott született 1744-ben, gyerekkorát szintén itt töltötte, középiskolai tanulmányait is szülővárosában végezte, valószínűleg a kolozsvári jezsuita Akadémián. 1761 szeptemberében magára öltötte a ferences rend ruháját, 1767-ben szentelték pappá a kolozsvári ferencesek templomában. Péterffi Márton tartományfőnök kinevezte Losteiner a rend kronológusává. 1802-től Csíksomlyón élt, alkotott, és rendezte a kolostor levéltárát. 1826. május 19-én Csíksomlyón halt meg, és ide is temették el. Legfontosabb műve a *Chronologia Topographico-Chronographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvanicae et Siciliae [...]*.¹⁷ A címben szereplő *chronologia*¹⁸ megnevezésztő lehet, hiszen itt nem csupán egy egyszerű naptárról van szó, hanem sokkal in-

14 Az előzmények között érdemes megemlíteni Szálkai Balázst, Somlyai Mihályt, Agricola Kristófot, bővebben lásd: MOLNÁR Antal, *A magyar ferencesek hódoltság-képe a 18. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 551–562; Uő, *Magyar ferencesek a hódoltságban = Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből*, szerk. Kiss István Didák, Vass Erika, Szeged, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2007, 37–61.

15 KÁJONI János, *Fekete könyv – Az erdélyi ferences kusztdia története*, ford. MADAS Edit, SZOVÁK Kornél, Szeged, Scriptorum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 31); GYÖRFFI Pál, *Az erdélyi ferences kusztdia története*, ford. DOMOKOS Pál Péter, Bp., (k.n.), 1989; LOSTEINER Leonárd, *Chronologia*, Csíksomlyó, 1777, kézirat, Csíksomlyó, Ferences Könyvtár, jelzet: A VI. 7/5254.

16 BOROS Fortunát, *Losteiner Leonárd*, Hírnök, 1926/15–16, 332–333; GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvkiadó, 1930; BENEDEK Fidél, *P. [Halász]-Losteiner Leonárd történetíró 1744–1826*, kézirat, Csíksomlyó, Ferences Könyvtár, jelzet nélkül, 1–28.

17 Teljes címe: *CHRONOLOGIA Topographico-Chronographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvanicae et Siciliae Descriptio pervetusti Monasterij Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem In Feriis Philosophicis jussu Admodum Reverendi P. Martini Péterffi Ordo Fratrum Minorum Strictoris Observantiae Reformatorem Almae Provinciae Proto-Regis Hungariae S. Stephani in Trassylvania Praedicatoris, Sacrosanctae Theologiae Lectoris Generalis etc., Nec non Actualis Ministri Provincialis edita, ac Venerationi MAGNAE DOMINAE in Thaumaturga Csikiensi AUXILIATRICI contra Haereses dicata a P. Fratre Leonardo LOSTEINER Praefatae Provinciae et Instituti A[r]tium] L[iberalium] M[agistro] et Philosophiae Lectore Ordinario Anno a Partu Virgineo MDCCLXXVII.* Csíksomlyó, Ferences Könyvtár, jelzet: A VI. 7/5254. A műről bővebben: PAP Levente, *Losteiner Leonard és Chronológiája = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK, 2014, 149–157; Uő, *Losteiner Leonárd Chronológiájának lehetséges datálása és forrásai*, Csíki Székely Múzeum Évkönyve, 2015, 189–197.

18 A *kronológiához* mint a történelem segédtudományához lásd: SZENTPÉTERY Imre, *Chronologia*, kiad. GAZDA István, ÉRSZEGI Géza, RAJ Tamás, SZÓGI László, Bp., Neumann Kht., 2006 (Tudománytár).

kább a kitűzött célnak alárendelve, történelmi korszakok sorozatos egymásutániségának megismertetéséről. Ő maga is *annalesként* emlegeti művét, ami sokkal jobban megfelel a valóságnak. Az *annalista* irodalomnak messzire visszanyúló előzményei vannak: egyrészt a római történetírás egyik első megnyilvánulási formája volt, amely a későbbi századok szerzőinél is felbukkan,¹⁹ másrészt a középkori történetírás mondhatni legkedveltebb történelmi műfaja volt. A középkori világkrónika nem más, mint az ókori *annalesek* továbbvitele más finalitással: az időrendbe rakott eseményekben nem annyira a történelmi pontosság, a pártalanság volt az elsődleges szempont, hanem hogy az Isten népének, a *civitas Deinek* dicső, magasztos, folytonos felemelkedését bizonyítsa, szemléltesse.²⁰

Losteiner monumentális művében (közel ezer oldal), jóllehet az erdélyi *custodia* történetét szeretné megírni, fontos szerep jut ugyanakkor Erdély, ezen belül is Székelyföld leírásának. Foglalkozik a székelyek eredetkérdésével, a székely rovásírásról is bővebben értekezik.²¹ A székelyeket, középkori krónikákra és azok későbbi tolmácsolóira támaszkodva, szkíta eredetű népként tartja számon. A székely nép eredetére vonatkozó teóriák részletesebb számbavétele nélkül megjegyezzük, hogy a szkíta eredetelmélet az egyik legkorábbi, és a 17–18. században is még általánosan elfogadott volt.²² Ezt ismeri és fogadja el Losteiner is, és ehhez kapcsolódva a 67. caputnak a következő címet adta: *Tertius Preliminaris Discursus De Conversione Gentis Siculicae ad Fidem Orthodoxam*. Ebben taglalja, hogyan tért a székelység a keresztény hitre. Szerinte a szkíta székelyek nem a honfoglalást követő istváni vagy gézai vallási reform kapcsán lettek keresztényekké, hanem már jóval korábban, az apostoli korban felvették a keresztény hitet.

Azt, hogy a székelyek vagy scythulosok a szkíta Ázsiából származtak már korábban a 6-os szám alatt bebizonyítottuk, amiből úgy ítélem meg, hogy a székelyek korai áttérését a keresztény hitre mintegy már be is bizonyítottam, hogyha előtte a szkíták korai áttérését bebizonyítom.

Nyilvánvaló, amit az Evangélium megjegyez a születendő kisedd szkíta nyáj korai eredetével kapcsolatban.

19 Jóllehet a műfaj megteremtőjének Fabius Pictort tekintik, de Livius vagy Tacitus is kapcsolható e műfajhoz. Az *annales* ősi eredetéhez lásd: TAKÁCS Levente, *M. Furius Camillus: Egy római hős a római történetírás tükrében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 55–58.

20 HÓMAN Bálint, *A magyar történetírás első korszaka*, Minerva, 2(1923), 11–40.

21 Lakatos István *Siculia c.* művéből veszi át azt.

22 ANONYMUS, *Magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *Magyarok cselekedetei*, ford., jegyz. BOLLÓK János, VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 1999; HORVÁTH János, *A hun-történet és szerzője*, ItK, 67(1963), 446–476; KÉZAI Simon, EMERICUS Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Bp., Szent István Társulat, 1937–1938, I, 161–163; vö. HUNFALVY Pál, *Magyarország ethnographiája*, Bp., MTA, 1876, 299; Uő, *A székelyek: Felelet a székelyek scythia-hun eredetiségére*, Bp., Franklin Társulat, 1880; PAULER Gyula, *A magyarok megtelepedéséről*, Száz, 11(1877), 395; BOROVSKY Samu, *A hun-magyar rokonságról*, Ethn, 5(1894), 100; SEBESTYÉN Gyula, *Avarok-e a mai székelyek?*, Ethn, 9(1898), 419–420; NÉMETH Gyula, *A székelyek eredetének kérdése*, Száz, 69(1935), 129–156; GYÖRFFY György, *A székelyek eredete és településük története = Erdély és népei*, szerk. MÁLYUSZ Elemér, Bp., Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1941, 35–86; HORVÁTH, *A hun-történet... i. m.*, Bővebb szakirodalmi összefoglaló és áttekintés: KORDÉ Zoltán, *A székelykérdés története*, Székelyudvarhely, Infopress, 1991 (Múzeumi Füzetek, 4).

Nicephorus a *Historiae* 2. könyv 39. fejezetében – Baronius közlése alapján – azt állítja, hogy Kr. u. 44-ben András kieszközölte, hogy elküldjék Kappadókiába, ti. Galatiába a pogányokhoz; majd, miután ezeket mind bejárta, eljutott a szkíták pusztaságaira, a Fekete-tenger vidékére, annak északi partjaihoz, sőt magába Bizáncba is (ma Konstantinápolynak hívják Nagy Konstantinról). Azután Trákiában járt, majd hosszú időn keresztül járta az összes tartományt, szent beszédekkel és csodás előjelekkel dicsőítve Krisztust.

Antoninus Pius császár idején a második században Iustinus filozófus *Dialogusában* nem habozott a következő kijelentést tenni: *Nincs egyetlen halandó, akár barbár, akár görög vagy bármilyen más népből való, akárhogy is hívnák őket, Hamaxobioi, még a ház nélküli, sátrakban lakó és az állatokkal együtt élő nomádoknál sem, akik között a megfeszített Jézus neve által ne kérnének, és ne adnának hálát mindenek Teremtő Atyjának.* Ezt írja Justinus *Adversus Iudaeos* c. könyvének 7. és 8. fejezetében.

Szintén erről tudósít Tertullianus, a második századi író, amikor a következőket írja: *(Britanniának [...]) azon részei, ahová a rómaiak nem tudták betenni a lábukat, mégis ma már Krisztusnak hódolnak, úgy szintén a szarmaták, dákok, germánok és szkíták [...].*²³ Úgy vélem ezekből eléggé nyilvánvaló, hogy a szkíta vidéken (ebben az időben ugyanis nemcsak szkíták éltek itt) már a kezdetektől nem csupán a szkíták, hanem a dákok is ismerték Krisztus hitét.²⁴

Az idézett rész bevezetőjében a szerző világosan ecseteli azt a gondolatmenetet, amelynek segítségével – úgy véli – bebizonyíthatja elméletének igazát. Feltevését négy forrásra alapozza:

23 Ad. Iud. VII, 5. Az eredeti szövegből idézett rész szövegkörnyezete itt, egy kis módosítást követel a fordításban.

24 „Siculos Seu Scythulos ex Scythia Asiatica ortum duxisse jam supra nro 6-tum exhibuimus; ex quo arbitrabor non abs re primam Siculorum ad salvificam fidem conversionem quasi a limine jam demonstrasse si Scytharum primaevorum conversionem probavero; quod autem ad primum nascentis pusilli gregis exordium Scythis innotuerit Evangelium restatur. Nicephorus Hist. lib. 2. cap. 39 relatus a Baronio ad annum Christi 44 ubi ait Andrea obtigit ut ad gentes mitteretur in Cappadociam scilicet Galatiam – quibus peragratis – accessit ad Scytharum solitudines, ad utridge pontum Euxinum, orasque septentrionales ad ipsum quoque Bizantii solum (hodie Constantinopolim a Constantino magno vocatum) deinceps Thracia – peragravit in omnibus iis provinciis longo tempore sermonibus divinis, prodigiisque mirificis Christum glorificans. [...] tempore Atonii Pii Imperatoris saeculo secundo Iustinus Philosophus in Dialogum suum referre non dubitaverit sequentia: Ne unum quidem est genus mortalium sive barbarorum, sive Graecorum sive etiam aliorum omnium quocunque appellentur nomine vel Hamaxobiorum vel Nomadum domo carentium vel in tentoriis viventium et cum pecoribus vitam tollerantium in quos per nomen Crucifixi Jesu supplicationes, et gratiarum actiones Patri et Fabricatori rerum omnium non fiant. Haec Justinus lib. Adversus Iudaeos c. 7 et 8. Non minus docet Tertullianus secundi saeculi scriptor ubi sequentia habet: – inaccessa loca Romanis, Christo vero subdita et Sarmatarum, et Dacorum et Germanorum et Scytharum – in quibus omnibus Christi nomen, qui jam venit, regnat. Ex his, satis ut reor patet jam ad initium oris Christiani (quo tempore necdum Scytharum examina superant) non tantum Scythis sed et Dacis Christi fidem innotuisse.” *Chronologia*, 67.

- 1) Az evangélium (anélkül, hogy megjelölné a pontos helyet)
- 2) Niképhórosz Kallisztosz Xanthopulosz *Historia ecclesiasticája*
- 3) Iustinus: *Dialogus cum Iudeo Tryphone*
- 4) Q. S. F. Tertullianus: *Adversus Iudaeos*

Azt, hogy pontosan melyik bibliai helyre gondolt, nem olyan nehéz kideríteni, hiszen a felsorolt auktorok kontextusából könnyen kiolvashatjuk. Olyan szövegrészről lehet szó, amit mások is használnak hasonló összefüggésben, például a románok vagy az ukránok korai kereszténységét hangoztató nézetekre.²⁵ A Kolosszéieknek írt levél megfelelő helye így szól: *Itt már nincs görög vagy zsidó, körülmetélt vagy körülmetéletlen, barbár vagy szittyá, szolga vagy szabad, hanem Krisztus minden mindenben.*²⁶

Ebből azonban arra következtetni, hogy a szkíták vagy a Fekete-tengertől északra élő népek *de facto* keresztények lettek volna már az apostoli korban, igen merész következtetés. Pál apostol az előbbi helyen inkább arra mutatott rá, hogy a kereszténység a nemzetiségi határokat túllépve új identitással rendelkezik, amelyben igazából nincs különösebb szerepe annak, hogy valaki zsidó vagy sem, ebben az esetben a szkíta nevet csak általános fedőnévként használták az egyetemes kereszténység közösségének kifejezésére.²⁷

Niképhórosz Kallisztosz Xanthopulosz (1256?–1335?) bizánci pap volt. Irodalmi munkássága rendkívül szerteágazó, a liturgikus keresztény irodalomtól kezdve az egzegétikai munkákon át egészen az irodalmi jellegű művekig. A 16–17. századi Európában újra felfedezték, és szinte *bestseller*nek számított.²⁸ Ennek oka az egyre terjedő protestantizmus volt. A katolikusok és protestánsok között kiéleződő hitviták alkalmával mindenki a saját vallását szerette volna az igazi, meg nem romlott keresztény vallás továbbvivőjeként feltüntetni. Sorra születnek meg mindkét oldalon a nem kis célzatossággal összeállított egyháztörténetek: protestáns oldalról a *Magdeburgi*

25 Dumitru MANOLACHE, *Andrei, Apostolul lupilor*, București, Dacica [2000] 2008; Alexandru ISVORANU, *Cuvântul lui Dumnezeu propovăduit de Sfântul Apostol Andrei strămoșilor neamului românesc*, Mitropolia Olteniei, 52(2000), 97–105.

26 Kol 3, 10–11, vö. Róm 10, 12; Kol 12, 13; Gal 3, 28; 6, 15; Kol 14, 11. A bibliai idézetek a következő szerint: *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1976⁵ [2010].

27 Joachim GNILKA, *Der Kolosserbrief = Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament*, eds. Alfred WIKENHAUSER, Anton VÖGTLE, Rudolf SCHNACKENBURG, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1980, 189–192; Magda KSENİJA, *Paul's Territoriality and Mission Strategy: Searching for the Geographical Awareness Paradigm Behind Romans*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009, 95–96; Henry LECLERCQ, *Scythie = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XV/1, Ronchinne – Smedt (de), Paris, Letouzey & Ané, 1950, 1100; M. GIRARDI, *Gli «sciti» fra mito e storia nei Cappadoci*, *Classica et Christiana*, 1(2006), 112–113; Angela STANDHARTINGER, *Studien zur Entstehungsgeschichte und Intention des Kolosserbriefes*, Leiden, Boston, Köln, Brill, 1999, 362. A bibliai hely alternatív értelmezéséhez, valamint szkíták megjelenéséhez a Szentírásban lásd: PÁSZTORI-KUPÁN István, *A szkíták a Szentírásban*, *Az Út*, 30(2004), 5–18, 71–85.

28 Rövid idő alatt több kiadást is megért munkája: Johannes LANGUS, *Annalium ecclesiasticorum et historiarum sacrarum libri XVIII, Authore Nicephoro Callisto* Basel 1553; további kiadások: 1560 Antwerpen, 1562 Párizs, 1588 Frankfurt; francia fordítással: Johannes LANGUS, *Nikephorou Kallistou [...] Ekklesiastikes historias biblia 18: Nicephori Callisti filii Xanthopuli Ecclesiasticae historiae libri 18*. trad. Fronton LE DUC, Paris, Sump. Seb. et Gab. Cramoisy, 1630.

Centuriák,²⁹ amire a katolikus válasz Baronius *Annalése*³⁰ volt. A bizonyítási és érvelési kényszer szülte helyzetben újra felfedezik a már szinte elfeledett, ókeresztény és középkori szerzőket. Így kerül előtérbe Niképhorosz *Historia Ecclesiastica* című műve is.³¹ Ezt elsősorban korábbi szerzők kivonatolásával írta meg, köztük van: Szozomenosz, Theodorétosz, Szókratész Szkholasztikosz és Euszébiosz.³² Ez utóbbi művéből származik (aki Órigenésztől veszi) az a vélemény, miszerint Szent András apostol a szkíták között végzett hittérítői munkát.³³ Ebben a kijelentésben többen újabb tanúbizonyságát látták a térségben élők apostoli kereszténységének.³⁴ Euszébiosz valójában egy létező hagyományt, egy *paradosist* említ, amelynek valós voltát igazolandó még további bizonyosságokra lenne szükség.³⁵ Tárgyilagosan ítélve az állítást alátámasztani szinte lehetetlen, sokkal valószínűbb, hogy Szent András, mártíromságának színhelyén, helyén földön fejtett ki térítő tevékenységet.³⁶ A szentírási szövegek sem szólnak bővebben erről az esetről; az utolsó információ Andrásról, amit a Szentírásban találunk, az, hogy a Mennybemenetel után együtt volt a többi apostollal, és várták a szentlélek eljöveteletét.³⁷ Ez újabb feltételezésre adott okot, miszerint András testvérével, Péterrel együtt bejárta Pontust, Galatiát, Kappadokiát, Ázsiát, és miután Péter visszatért Rómába, ő a Fekete-tenger körüli népekhez ment volna téríteni. Ez azonban csak egy egyszerű feltételezés, hiszen az Apostolok Cselekedetei megszerkesztésének időpontjáig bizto-

29 *Ecclesiastica Historia integram ecclesiae Christi ideam quantum ad locum, propagationem, persecutionem, tranquillitatem, doctrinam, haereses, ceremonias, gubernationem, schismata, synodos, personas, miracula, martyria, religiones extra ecclesiam: singulari diligentia et fide ex vetustissimis et optimis historicis, patribus et aliis scriptoribus congesta per aliquot studiosos et pios viros in urbe*, ed. FLACIUS Matthias, WIGAND Johann, JUDIX Mattheus, KÖPPE Martin, Basileae, Oporinus, 1559–1574.

30 Caesare BARONIUS, *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*, I–XII, Roma, 1588–1607.

31 Franco MORMANDO, *Pestilence, Apostasy, and Heresy in Seventeenth-Century Rome = Piety and Plague: From Byzantium to the Baroque*, ed. Franco MORMANDO, Thomas WORCESTER, Kirksville, Truman State University Press, 2007, 268–276.

32 Werner PORTMANN, Hartmut LEPPIN, Josef RIST, Christoph MARKSCHIES, Joachim GRUBER, Karl-Heinz UTHEMANN, *Eusebius = Brill's New Pauly*, ed. CANKI Hubert, SCHNEIDER Helmuth, Brill Online, 2015, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/eusebius-e406900> (2015. 11. 25).

33 *Historia Ecclesiastica*, II, XXXIX, *Epélthe ge mén kai tén hé tóni Anthróphogón ónomata, hé te Skhúthón eréma* [...] Migne PG alapján. „Miután ezeket bejárta (Kapp., Gall., Bith.) belépett arra vidékre is, amit az Emberevőkének mondanak, és a szkíták pusztaságaira is [...]” (saját fordítás). Vö. *Eus.*, HE, III, 1, 1–3.

34 Emilian POPESCU, *Creștinismul la români: Rădăcinile lui răsăritene*, Biserica Ortodoxă Română, 109(1991), 100; Uő, *Izvoarele apostolice ale creștinismului românesc: Sfântul Apostol Andrei și Tomisul*, Studii Teologice, 46(1994), 80–88; Uő, *Sources concernant la mission du Saint apôtre André sur le territoire de la Roumanie, Études byzantines et post-byzantines*, III, Bucarest, Editura Academiei Române, 1997, 9–18; Petro B. T. BILANIUK, *The Apostolic Origin of the Ukrainian Church*, Parma, Ohio, 1988, 61–70.

35 Adolph HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1924 (4), I, 109–110, II, 548; Éric JUNOD, *Origène, Eusèbe et la tradition sur la répartition des champs de mission des apôtres (Eusèbe, Histoire ecclésiastique, III, 1–3.) = Les actes apocryphes des Apôtres: Christianisme et monde païen*, ed. François BOVON et al., Genève, Labor et Fides, 1981, 33–248.

36 A románok apostoli kereszténységének a kérdését tudományos alapon elemzi: Nelu ZUGRAVU, *Fontes historiae daco-romanae christianitatis: Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, Iași, Bibliotheca Patristica Iassiensis, I, Editura universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, 23–30; Uő, *Histria XIII și câteva probleme ale creștinismului timpuriu dobrogean*, *Classica & Christina*, 3(2008), 261–289.

37 Vö. ApCsel 2, 1–13.

san nem volt semmi információ András apostol szkítiai jelenlétéről. Az 1. században nem létezett Szent András szkíta földi térítésének a kultusza, ez inkább a második századi apokrif irodalom terméke.³⁸ A 2. századtól kezdődően egyre inkább virágozik az apokrif irodalom, amelynek többek között feltett szándéka volt, hogy a már létező egyházi hagyománnyal párhuzamosan olyan hagyományokat hozzon létre, amelynek elsődleges célja az volt, hogy bebizonyítsa némely eretnek zsidó–keresztény csoportok őskeresztényi státuszát.

Iustinus³⁹ (100?–160) Sicheemben⁴⁰ született pogány család gyermekeként. Bölcséleti iskolába járt. Művei közül csak kettő maradt ránk: *Apologia*, *Dialogus cum Iudeo Tryphone*. Ez utóbbi megtérésének történetét mutatja be. Iustinus tudatosan kereste Istent a különböző filozófiai iskolákban, azonban egy beszélgetésnek köszönhetően megtalálta a kereszténységet, és úgy érezte, hogy abban felfedezte az Istent. Fontosnak tartotta a keresztény hit védelmét. Ezt egyfelől a zsidó principiumok ősi volta, az új vallás tisztasága, az új valláshoz tartozók szigorú erkölcsői, az állam hivatalai és különösen a császár személye iránt tanúsított lojalitás; másfelől a pogányok feslett életének a bemutatása, az életvitelük erkölcstelen volta szolgálták.⁴¹

*Dialogus*át szintén a 16–17. századi vallási villongások hozták előtérbe.⁴² Ebben azt állítja, hogy Jézus nevét ismerik és tisztelik világszerte: „Ezzel szemben egyáltalán nincs az emberiségnek olyan nemzete, legyen barbár vagy görög, vagy bármilyen néven nevezendő, lovas nép, vagy nomád, sátorlakó, melyek között ne ajánlanának fel imákat és hálaadásokat a megfeszített Jézus neve által a mindenség Atyjának és Teremtőjének.”⁴³ Az eredeti görög nyelvű szövegben megjelenik a *hamaxobiósz (ov)*.⁴⁴ A Liddle–Scottban szereplő szócikknél van egy rövid utalás Porphüriosz *De abstinentia*⁴⁵

38 *Acta Andreae*, ed. Jean-Marc PRIEUR, Turnhout, Brepols Publishers, 1989 (Corpus Christianorum Series Apocryphorum [CCSA], 5), 413–414. A kérdéshez lásd még: Francisc DVORNIK, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of Apostle Andrew*, Cambridge (Massachusetts), HUP, 1958 (Dumraton Oaks Studies), 138–300. JAKAB Attila, *Az apostolok utazásai az apokrif cselekedetekben*. Ókor IV, 4(2004), 39–42.

39 Thomas Johann BAUER, *Justinus Martyr (Justin Martyr) = Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd ed., Brill's New Pauly Supplements I – Volume 2: *Dictionary of Greek and Latin Authors and Texts*, eds. Manfred LANDFESTER, Brigitte EGGER, Leiden, Brill, Online, 2015; http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly-supplements-i-2/iustinus-martys-justin-martyr-COM_0125 (2015. 11. 25).

40 Ma Náblusz (Palesztina).

41 David ROKEAH, *Justin Martyr and the Jews*, Leiden, Brill, 2002.

42 *Sancti Iustini philosophi et martyris cum Tryphone Judaeo Dialogus*, ed. Johannes LONGUS, Henri ESTIENNE II, Samuel JEBB, Christian KORTHOLT, London, INNYS Gul. & Joh., 1719, 342. Losteiner azonban nem pontosan ezt a szöveget idézi, kisebb eltérések vannak.

43 Dial. 117. „ude en gar holós esti to genos anthrópón, eite barbarón eite Hellénón eite haplós hótiniun onomati prosagoreuomenón, é hamaxobión é aokón kalumenón, é en skénais kténotrophón oikuntón, en hois mé dia tu onomatos tu stauróthentos Iésu euchai kai euchyristiai tó patri kai poiété tón holón ginóntai.” Itt az eredeti görög nyelvű szöveg magyar fordítását közöljük: Justinus: *Dialogus cum Tryphone (Párbeszéd a zsidó Trifonnal)*, ford. LADOCSE Gáspár, Bp., SZIT, 1984 (Ókeresztény Írók, 8), 279.

44 Amennyiben a szó jelentését megnézzük a Liddle–Scottban, a következőket találjuk: living in wagons, as nomad tribes do; <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=5172&context=ljsj&action=hw-list-click> (2015. 11. 25).

45 I. sz. 233 és 305 között élő neoplatonista filozófus; a *De abstinentiában* rövid táplálkozástörténetet állít össze, kritizálja az állatáldozatok bemutatását, és hangsúlyozza a vegetáriánus táplálkozás jótékony hatását. Bővebben: Michael CHASE, Roger HARMON, *Porphyrios = Der Neue Pauly*, Stuttgart, 2001, X, Sp. 176.

című művére. Itt a *hamaxobiósz*t a szkíta tulajdonnév jelzőjeként találjuk: *hamaxobioisz Szküthaisz*.⁴⁶ Tehát amennyiben csupán a szó alapjelentését vesszük figyelembe, nem találjuk az idézett szövegrészben a szkítákat.⁴⁷ Itt egy esetleges interpretációról lehet szó, amely a sátorlakókat a szkítákkal azonosítja. Így azonban még sok más nomád nép korai kereszténységét is be lehetne akár bizonyítani.

A iustinusi szövegrész megértését nagyban segíti a negyedik és egyben utolsó bizonyíték, Quintus Tertullianus Septimius Florens *Adversus Iudaeosa*. Tertullianus pogány családból született Karthágóban (160).⁴⁸ Minden valószínűség szerint tipikus pogány római családi környezetben nevelkedett. Kiváló nevelésben részesült, különösen a jog és a retorika terén volt jártas.⁴⁹ Valószínűleg 193-ban keresztény hitre tért. Megtérésének okát nem említi, de vélhetően nem a filozófiai rendszerek összehasonlítása indította erre a döntésre, hanem a keresztény vértanúk helytállása. Jogi, irodalmi és filozófiai műveltségét a keresztény hit szolgálatába állította. Halálának pontos időpontja sem ismert, nagy valószínűséggel annyi állapítható meg, hogy 220 után következett be. Tertullianus kiválóan ismerte a latin és görög filozófiát és irodalmat. Műveinek nagy részét széles közönségnek szánta, elsősorban keresztényeknek, de pogányoknak és zsidóknak is. A korai egyház berkeiben ismerték és elismerték munkásságát. Lactantius például nem kedvelte stílusát,⁵⁰ mások viszont, mint Cyprianus, mesterként tisztelték, ha hihetünk Hieronymus állításainak.⁵¹ A 4. századdal kezdődően csökkent a népszerűsége, nem olvasták, és nem is másolták műveit. Munkásságával szemben a legnagyobb ellenvetés nem az volt, hogy hamis tanításokat tartalmaznak – erre maga Augustinus tér ki⁵² –, hanem az, hogy az egyházat a szentek testének tekintette, és elvetette a kompromisszum lehetőségét a világgal. Az egyház egészen más irányban fejlődött: birodalmi vallás lett belőle, vallási monopóliumra tett szert, ez pedig arra sarkalta, hogy nyisson a különböző népek felé, s szélesítse társadalmi horizontját. Ilyen körülmények között Tertullianus nem kerülhette el a cenzúrát. A *Decretum de libris recipiendis et non recipiendis*, amelyet valószínűleg tévesen Gelasius pápának tulajdonítottak, végül proskribálta műveit.⁵³

A 6. századtól kezdődően újból említik műveit,⁵⁴ de nagyobb érdeklődés csak később mutatható ki: nem kevesebb, mint 20 kézirat áll rendelkezésünkre a 15. századból. A nagyfokú érdeklődés köszönhető annak is, hogy új vallási forrongások kezdődtek Európában, és Tertullianus eretnekek, zsidók és pogányok elleni polémiája kapóra jött a különböző szócsatákban. A Tertullianus iránti érdeklődés nem annyira *antiquarius* jellegű volt, hanem inkább aktualizáló. Saját koruk polémiáinak előképül szolgáltak

46 *De abstinentia*, III, 15.

47 SZENCI MOLNÁR Albert *Dictionarium*ában 1604 a következő szerepel: *Hamaxobii – muszka népek*.

48 Timothy D. BARNES, *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford, Clarendon, 1971.

49 *Eus. Hist.*, II, 2, 4.

50 *Div. Inst.*, V, 1, 3.

51 *De vir. ill.*, LIII.

52 *De haer.*, I, 86.

53 *Decretum Gelasianum*, III, 5; <http://www.thelatinlibrary.com/decretum.html> (letöltés: 2015. 11. 25).

54 Például Sevillai Szent Izidor is említi műveit (Chron. 81).

a kora keresztény időszak vitái. Tertullianusra e viták során (pl. a pápai függőség, a szentségek stb. kérdéséről) tekintélyként lehetett hivatkozni, így végül a pápák és egyes zsinatok (pl. a tridenti, a II. vatikáni) is felhasználták írásait.

Az *Adversus Iudaeos* megítélése szintén változott az idők folyamán, de nagyobb érdeklődés iránta szintén a 16–18. századi hitvitáknak köszönhető. A szerző a keresztény egyház ellen zsidó részről felhozott vádakat igyekszik rendre megcáfolni, és mintegy *retorsio criminis*ként azokat a zsidók ellen fordítani, ugyanakkor bebizonyítani, hogy a krisztusi hit minden elébe gördített akadály ellenére elterjedt szerte a világban.⁵⁵

Ki másban hittek volna ezek a pogányok: „pártusok, médek, elamiták és Mezopotámia, Örményország, Frigia, Kappadokia, Pontus, Ázsia és Pamphylia lakói, Egyiptom telepei, Afrikának a Kyrénén túli területein élők, rómaiak és egyéb jövevények”,⁵⁶ s kibent hittek akkoriban a Jeruzsálemben lakó zsidók, és más népek is, mint például a sokféle gaetulus meg a mórok térségi határai, Hispánia összes peremrésze, Gallia változatos népei, Britannianak pedig azon részei, ahová a rómaiak sem tudták betenni a lábukat, mégis ma már Krisztusnak hódolnak, szarmaták, dákok, germánok és szkíták, továbbá sok elszigetelt nép, vidék és számunkra ismeretlen sziget, amelyet nem is tudunk felsorolni? Mindezekben a helyeken Krisztus neve uralkodik, aki már eljött; előtte ugyanis minden város kapuja nyitva áll, és egy sincs bezárva, aki előtt a vasreteszek utat nyitnak, és az ajtók kitérülnek.⁵⁷

Ennek a helynek egyesek abban vélik felfedezni szépséghibáját, hogy igazából a Tertullianus által emlegetett szkíták nem mások, mint a római provincia, Moesia Inferior lakói (Scythia Minor, a mai Dobrudzsa), s akkor a kérdés tulajdonképpen okafogyottá válik. Ezt általában arra alapozzák, hogy az idézett szövegben jellegzetes római közigazgatási terminusokat használ⁵⁸ a szerző, és ennek következtében a népek is ezekhez a fogalmakhoz kapcsolhatók, tehát provincián belüli népekről van szó.⁵⁹ Ha azonban magát a szöveget olvassuk, szembeötlő, hogy a szöveg vége fele a szkítákat más isme-

55 *Uo.*, 130.

56 *Vö. ApCsel 2*, 9–10.

57 „In quem enim alium universae gentes crediderunt nisi in Christum qui iam venit? Cui etenim crediderunt gentes, Parthi et Medi et Elamitae et qui habitant Mesopotamiam Armeniam Phrygiam Cappadociam, incolentes Pontum et Asiam Pamphylia, immorantes Aegypto et regiones Africae quae est trans Cyrenen inhabitantes, Romani et incolae, tunc et in Hierusalem Iudaei et ceterae gentes, ut iam Gaetulorum varietates et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus? [5] In quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit regnat, utpote ante quem omnium civitatum portae sunt apertae et cui nullae sunt clausae, abante quem ferreae serae sunt comminutae et valvae aerae sunt apertae.” *Adv. Iud.*, VII, 4–5.

58 „[...] provinciae, fines, termini”. *Uo.*, VII, 4.

59 Alexandru SUCEVEANU, *Histria XIII, La basilique épiscopale*, București, Editura Academiei, 2007, 132–133.

retlen népekkel⁶⁰ és szigetekkel együtt⁶¹ említi. A dák, germán, szarmata vagy szkíták népek egyike sem tipikusan római alattvaló, ráadásul érdekes, hogy a római Dacia provincia körüli körben helyezkednek el. Nyugatra a szarmaták, tőlük északra germánok, ettől keletre az ún. szabad dákok, s végül a dákoktól délre a provinciától keletre a szkíták.⁶² Továbbá Tertullianus arra is felhívja a figyelmet, hogy Jézus Krisztus neve mindenhol uralkodik,⁶³ és minden kapuzár kinyílik előtte.⁶⁴ Ki más tudna uralkodni az egész világ fölött, teszi fel továbbá a kérdést, hiszen minden egyes uralomnak véges határai vannak? Neves ókori hadvezérek (Salamon király, Nabukodonozor, a makedón Nagy Sándor), de még a híres rómaiak sem tudják uralmukat kiterjeszteni mindenhová.⁶⁵ Ebből inkább az látszik valószínűnek, hogy Tertullianus nem a provincialakókra gondol, hanem a birodalom határain kívül eső népekre, köztük a szkítákra is. Ezt bizonyítja az is, hogy más műveiben is többször említi a szkítákat, de ezek alapján sem gondolhatunk valamilyen birodalmon belüli népre. Azt írja velük kapcsolatban, hogy a szkíták nagyon zord, hideg vidéken laknak,⁶⁶ Dianának emberáldozatot mutatnak be,⁶⁷ a halott hozzátartozóikat megeszik,⁶⁸ és előzönlötték a perzsákat,⁶⁹ a filozófia meg egyáltalán nem érdekli őket.⁷⁰ Az eretnek Markiőről azt állítja, hogy még a szkítánál is gyűlöletesebb.⁷¹ Be kell vallanunk, ezek a megjegyzések nem valami hízelgők.

60 „[...] abditarum mulatarum gentium et provinciarum”. *Adv. Iud.*, VII, 4.

61 „[...] insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus”. *Uo.*

62 Köszönöm a megjegyzést Takács Levente kollégának.

63 „[...] omnibus locis”. *Adv. Iud.*, VII, 5.

64 „[...] ante quem omnium civitatum portae sunt apertae”. *Uo.*

65 „Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum: a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur; si vero Babyloniis et Parthis regnavit Darius, ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharaon vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam universam et ceteras regiones quas postea devicerat tenuit; [8] si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur. Britanni intra oceani sui ambitum clausi sunt, Maurorum gentes et Gaetulorum barbariae a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt?” *Adv. Iud.*, VII, 6–9.

66 „Ceterum si aeris rigor thesaurus est animae, extra Germanias et Scythias et Alpes et Argaeos nemo debuit nasci.” *De anima*, XXV, 7.

67 „Sed enim Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium aut Afrorum Saturnum hominum uictima placari apud saeculum licuit, et Latio ad hodiernum Ioui media in urbe humanus sanguis ingustatur, nec quisquam retractat aut non rationem praesumit aliquam aut inaestimabilem dei sui uoluntatem.” *Scorpiace*, VII, 6.

68 „Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi.” *Apol.*, IX, 9.

69 „Scythae exuberant Persas Phoenices in Africam eructant, Romanos Phryges pariunt, Chaldaeam semen in Aegyptum educatur, dehinc, cum inde transducitur Iudaea gens est.” *Pall.*, II, 6.

70 „Aut si Privilegium philosophorum est, et utique Graecorum, quasi non et Scythae et Indi philosophentur, cur neminem se retro meminit Epicurus, neminem Chrysippus, neminem Zeno, ne ipse quidem Plato, quem forsitan Nestorem credidissemus ob mella facundiae?” *De anima*, XXXI, 6.

71 „Sed nihil tam barbarum ac triste apud Pontum quam quod illic Marcion natus est, Scythia tetrior, Hamaxobio instabilior, Massageta inhumanior, Amazona audacior, nubilo obscurior, hieme frigidior, gelu fragilior, Istro fallacior, Caucaso abruptior.” *Adv. Marc.*, I, 1, 4.

Mindezek után az látszik valószínűnek, hogy itt sokkal inkább egy retorikai alakzattal, egy szónoki kérdéssel van dolgunk, ahol a szkíták stilisztikai eszközként szerepelnek a szövegben, olyan eszközként, amelynek természetesen nem marad el a maga retorikai hatása. Kimutatták azt is – számba véve a 2–4. századi keresztény szerzőknél szereplő, kereszténnyé vált népek lajstromát, földrajzi, filozófiai, historiográfiai és nem utolsósorban ókeresztény forrásokat⁷² –, hogy azoknak nem annyira statisztikai szerepük van (a szerzők maguk nem is törekedtek azok valóságalapjának felkutatására, bizonyítására), hanem csak jól hangzó retorikai eszközként használták a barbár népek felsorakoztatását. Ennek a formulának a népszerűsége pedig egészen a középkorig töretlen volt. Tehát a tertullianusi helyből arra következtetni, hogy a székelyek egész korán, más népekkel együtt, keresztények lettek volna, igencsak merész következtetés.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy a losteineri teória a felhozott bizonyítási tételek alapján nem állja meg a helyét. Szerzőnk ennek ellenére sem vádolható kontárkodással, hiszen első látásra valószínűnek tűnhetett az elmélet, ráadásul elképzelése fület melengető muzsika lehetett egyesek számára, különösen egy olyan kontextusban, amikor a székelyek egy része, akik a protestáns vallást követték, a rekatolizációs folyamat célközösségévé vált. Az adott történelmi kontextusban a székelyek ősi, romlatlan kereszténysége akár vallási propaganda eszközeként is szolgálhatott.

72 Vö. Zsolt 19 (18), 2a, továbbá Mt 24, 14; 28, 19; ApCsel 1, 8; Róm 10, 18.

SÁJTER LAURA

Stilizáló ellentétek Bánffy Miklós *A nagyúr* című drámájában*Elméleti alapvetés*

Szecesszió és stilizálás

Kiindulópontom, hogy a szecessziós alkotó a szecessziós művészi gondolatot (a lét és a létezők közötti viszony ősi problematikája, a minden létező egységét és összefüggőségét átélő „különleges életérzés”,¹ a nyílt lét) formaelemekkel jelszerűen teszi közvetlenül érzékelhetővé. A szecessziós gondolat ugyanis csak úgy őrzi meg körvonalazatlan, misztikus jellegét, ha kimondatlan marad. A mimézis elvén túl lépve a művészi gondolat önérvényesítése és a részleges mimézis alapján állva² a stilizálás szervezőelve bizonyul a kimondatlanság közvetlen jelzésére a legalkalmasabbnak.³ A stilizálás három mozzanatból (elhagyás, kiemelés, elrendezés) álló eljárás, olyan

viszonylagos fogalom, amely túlmutat magán: önkéntelenül is felveti a *miért* kérdését: miért kerülnek össze az ábrázolás folyamán ilyen és ilyen elemek, miféle zárt rendet alkotnak? [...] Miért emelem ki éppen ezeket, és miért nem másokat? Miért rendezem a megmaradtakat éppen így és nem másképp? A stilizálás minden mozzanata igazodik valamihez: *szempontot* sürget, amely magyarázza. Ez a szempont pedig nincs adva a 'valóságban', mi visszük bele érzelmi vagy jelentésbeli mozzanatok révén. Ezt a kifejezésbeli és jelentésbeli tényezőt, amely a stilizálás szempontját vagy szempontjait szolgáltatja, *eszmének* nevezzük...⁴

1 Klaus Peter DENCKER, *Literarischer Jugendstil im Drama*, Wien, A. Schendl, 1971, 11.

2 KISS Endre, *Szecesszió egykor és ma*, Bp., Kossuth, 1984, 26–47.

3 „A stilizáció a kiemelésnek és összefoglalásnak egy olyan racionális módozata, amely túlmutat az utánzás elvén.” DIÓSZEGI András, *A szecesszióról*, ItK, 71(1967), 155; „A szecesszió a valóság stilizálásának igényével jött”. HALÁSZ Gábor, *Vázlat a szecesszióról*, Nyugat, 32(1939)/10; <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00645/20781.htm>

4 Sík Sándor, *Az olvasás tudománya*, Szeged, Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium, 2000, 45–46.

Szecesszió az irodalomban

Az irodalmi szecesszió túllép a mimézis elvén, következésképpen az ábrázolt valóság elemeiből egyeseket „elhagy”, másokat „kiemel”, tehát ismétléssel nyomatékosít, hangsúlyoz. A „kiemelt” elemek egyrészt dekorativitásuk okán és a dekorativitást szolgáló céllal kerülnek kiválogatásra, másrészt viszont szembeállíthatóságuk, oppozíciókba rendezhetőségük miatt, s ezek a szembeállítások a továbbiakban jelentéssugalló erővel bírnak. A szecessziós irodalmi mű ily módon oppozíciókba rendeződő dekoratív elemeknek, a stilizáló ellentéteknek, antitéziseknek az elemzése éppen a fenti ún. „szempont”, illetve „eszme” megfejtéséhez, s ezáltal a szecessziós gondolat, illetve az egyszerű műalkotás üzenetéhez visznek közelebb.

A stilizálás mind a szövegfelületen, a nyelvi szinten, mind pedig a világszerkezet és a világfolyamat⁵ nagyobb egységeiben is megnyilvánul.

Nyelvi stilizálás

A szövegfelületen megragadható stilizálást Szabó Zoltán kutatta. Szerinte a szecesszió legáltalánosabb, legjellegzetesebb stílustechnikája a stilizáció. Lényege, hogy a „díszítő motívumok négy jelentésköréből, főleg az érzéki érzetek legáltalánosabb világából” származó bizonyos szavak éppen gyakori ismétlődésük miatt feltűnőek, figyelemfelhívók lesznek, és strukturális, valamint szemantikai többsajátosságra tesznek szert.⁶ A nyelvi stilizáció alapfeltétele tehát a nyelvi elemek, szavak ismétlődése. A két többsajátosság összefügg egymással, egymást kölcsönösen feltételezik. Az egyik sajátosság strukturális jellegű: az ismétlődő szók a jelentés szerkezeti vázát alkotják, lényegyet kiemelő és összefoglaló funkciójuk van: a tartalmat, a jelentést, a stílust alapvető vonásaira egyszerűsítik. A szemantikai sajátosság arra utal, hogy az ismétlődő szók elsődleges jelentésük mellett egy mélyebb és elvontabb, olykor szimbolikus jelentést is kifejeznek.

Stilizálás a világszerkezet és a világfolyamat nagyobb egységeiben

A világszerkezet és a világfolyamat nagyobb egységeiben megragadható stilizálást Klaus Peter Dencker a „korfalóztatás és korláttalanná tevés” (Begrenzung und Entgrenzung) egymással ellentétes tendenciáiban látja megragadhatónak. Szerinte a stilizálás nem csupán az ábrázolandó lényegiségének, lényegi vonásainak tudatosítását jelenti, hanem azt is, hogy az ábrázolt jelenségnek teljes fogalmi „tisztaságában” kell megjelennie. A „maga tisztaságában megjelenő tárgy a realitásból egy új, magasabb va-

5 „Az első [a világszerkezet] a szöveg világát alkotó elemek alinearís viszonyrendszerét, mintegy statikus összefüggéseit, a második [a világfolyamat] a világ kibontakozásának lineáris, dinamikus menetét ragadja meg. [...] A világszerkezet összetevői elsősorban a benne foglalt, a világszerkezet pilléreit alkotó figurák, azok viszonyai és tulajdonságai, ám elhanyagolhatatlan [...] a tér-és időviszonyok kerete is, amelyben ezek a figurák megjelennek. [...] a világfolyamat az a dinamizmus, amely a világszerkezet jelenségeit mozgásban tartja, kibontakoztatja.” Cs. GYÍMESI Éva, *Teremtett világ: Rendhagyó bevezetés az irodalomba*, Bukarest, Kriterion, 1983, 127–128.

6 SZABÓ Zoltán, *A magyar szépirói stílus történetének fő irányjai*, Bp., Corvina, 1998, 179.

lóságba helyeződik át, mely igazságot közvetít.”⁷ Ez a valóság „meghatározhatatlanul távoli”, nem lehet tartalma, mert ez korlátolt lenne, míg a távolinak éppen ez a tartalom nélküli, „korlátatlanság” a jellegzetessége, melyet sem kijelenteni, sem elgondolni nem lehet, hanem csupán sejteni, megérezni.⁸ A korlátatlanná tevés tendenciája (Entgrenzung) akkor érvényesül, amikor az alkotó csak a „nagy Egészet” ábrázolja minden pontosító információ nélkül, tér- és időmeghatározások nélkül, az ábrázolandó tárgyat a meseszerű, a vallásos tartalmak felé nyitja, teret enged a lélek megnyilvánulásának. A korlátozás tendenciája (Begrenzung) az előbbinek a fordítottja: a távot közel hozni, a megmérhetlent, a kimondhatatlant érezhetővé tenni.⁹ A két tendencia ellentétekbe rendezi a mű világszerkezetének, világfolyamatának elemeit, és eme oppozíciós elemek összeforrottságát, egységét, harmonikus együvértartozását hangsúlyozza. A szecessziós szakirodalom rengeteg ilyen ellentétet tanulmányoz.¹⁰

Látható, hogy a nyelvi szinten megragadható stilizáció ismétlődő szavai (épp az ismétlődésnek köszönhetően) úgy a kohézió, mint egy elvontabb jelentéscső kulcsjeleivé válnak. A világszerkezet és -folyamat oppozíciókba rendeződő elemeinek stilizáltsága pedig hasonló célt szolgál. A stilizáló momentum relativizálja az ábrázolt valóságot, érvényre juttat egy, ezen a valóságsíkon felfoghatatlan másik területet, s a kettő között felvillantott ellentmondásos viszony ellenére célja harmonikus, ősi egységet sejtetni, megéreztetni.

Stilizálás a drámában

Mivel a formaelemek műnemenként és műfajonként változnak, a mű műnemisége, illetve műfajisága döntő szerepet játszik a stilizálás mibenlétében, milyenségében.

Az ún. kulcsszavakhoz kötött nyelvi stilizáció műfaji megjelenésének gyakorisága nem egyenletes, annyi viszont tényként leszögezhető, hogy a drámai műfajokban a stilizáló ismétlés nem annyira a szavak, mint a mondatok és szövegegységek magasabb nyelvi szintjén mutatható ki. Mindemellett vannak az ismétlődésnek kevésbé szövegszerű, „nyelvi-alaki szinten kevésbé megragadható, csupán a szövegszerkezet nagyobb egységeiben kimutatható jelenségei is”.¹¹ A drámai művekben ilyen például ugyanazon tárgy, szereplő más-más szemszögből való megközelítése, jellemzése, „az antitéziszerű szereposztás mint negatív ismétlődés”,¹² (más szóval a szereplők oppozíciós diszpozíciója), azonos vagy ellentétes szituációk, dialógusszerkezetek, szereplői viszonyok.

Cs. Gyimesi Éva szerint az irodalmi szöveg nyelvének és világának szerkezetére egyaránt jellemző az ismétlődés, az egymáshoz hasonló vagy ellentétes elemek megfelelése, másképpen szólva: az egyenértékűség (ekvivalencia) elve, amely felfogható

7 DENCKER, *i. m.*, 25.

8 *Uo.*, 26.

9 *Uo.*, 49.

10 SÁJTER LAURA, *A magyar szecessziós dráma stílusa*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999, 14–15.

11 Cs. GYÍMESI, *i. m.*, 81.

12 *Uo.*, 81.

fordított megfelelés (oppozíció) értelmében is.¹³ Az irodalmi szövegre jellemző egyenértékűségi viszonyok azok, amelyekben az ismételt elemek kisebb-nagyobb jelentésmódosuláson mennek át, egymásból származó jelentéstartalommal gazdagodnak,¹⁴ továbbá a strukturális megfelelés által a kohézió tartópilléreivé válnak. A szöveg ekvivalens (vagy oppozíciós) egységei közötti (művészileg irányított, intencionált) összefüggések újratereztése, felfedezése közelebb viszi az olvasót a többletjelentés és a művészi üzenet megfejtéséhez.

Stilizáló ellentétezés a szecessziós drámában

A szecessziós drámában a fordított megfelelés, az oppozícióba rendeződő elemek antitézise az, amely mind nyelvi szinten, mind a szövegszerkezet nagyobb egységeiben kimutatható olyképpen, hogy a különböző szinteken megjelenő szembeállítások nemcsak ekvivalens egységekre utalnak, egymás jelentéstartalmát kölcsönösen gazdagítva, hanem a magasabb szerkezeti szinten lévő, velük párhuzamos elemek jelentésfelépítését is elősegítik. A nyelvi, valamint a világszerkezet és világfolyamat szintjén oppozícióba rendeződő elemek a jelentéstartalom strukturális és szemantikai kulcsjelévé válnak, és ily módon stilizálnak. Ezért indokolt a stilizáló ellentétezés fogalmának használata.

A szecessziós művész éppen annak a nyílt létnek a sugalmazására vállalkozik, amelyben az „ellentétek találkozásában végletek összefüggései tűnnek elő”,¹⁵ ahol a határok leomolnak, kezdet és vég, látszat és igazság, (tavaszi) szent áldozat és új élet, élet és halál egybeesik. „A szecesszió virágmotívuma¹⁶ két világot köt össze”¹⁷ „a föld alattit, azt, ahol a halottak vannak, ahol az anyag van, és a föld felettit, ahol a lelkek vannak s ahol a szellem van. Ezért a növényi lét nyílt, olyan, mint a híd vagy a kapu, nyitva kifelé és befelé, felfelé és lefelé.”¹⁸ Az így felfogott virágnak köszönhetően rokonítható a menyasszony és a halott: „Mind a ketten a nyílt lét szimbólumai, akiken keresztül a lét szabadon jár onnan ide s innen oda, mint a hídon, akik itt vannak, de

13 *Uo.*, 82, 84.

14 *Uo.*, 84–85.

15 EISEMANN György, *Profécia és szépségeszmény a szecesszióban*, Vigilia, 52(1987), 787. Eisemann több ösztönző gondolatot merített Hamvas Béla fejtegetéseiből, vö.: „Nyílt lét? Mi az? Olyan lét, amely az élet látható határain túlterjed. Elsősorban áttérjed az élet előtti és utáni létre, a születés előttire és a halál utánira, olyan lét ez, amelynek az élet határa nem határ, nyílt, előre és hátra, fel és le.” HAMVAS Béla, *A babérliget-könyv, Hexakümion*, Debrecen, Medio, 2015, 25.

16 „A virág tehát nemcsak az ipar- és képzőművészetek szecessziós stílusának alapmotívuma, hanem az írásművészetnek is legkomplexebb szimbóluma. Egyszerre hordozza az ígéretes tavasz, az ifjúság, a termékenység és az áldozat általi jövővállalás motívumát, ugyanakkor a szecessziós érzetkultusznak is megfelelő forrása a formák, színek, illatok végtelenjét produkáló virág. Dekorativitása és viszonylag rövid élettartama miatt gyakran asszociálódik a női nemmel és a változó emberi érzelmekkel.” AJTAY-HORVÁTH Magda, *Virágélmény a szecessziós szépírói stílusban = „Arany-alapra arannyal”: Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*, szerk. SZABÓ Zoltán, Bp., Tinta, 2002, 19.

17 EISEMANN, *i. m.*, 785.

18 HAMVAS, *i. m.*, 25.

túl is vannak, akiknek léte az élet határán átnyúlik, s akik életüket az örök földöntúli forrásból merítik, mert lelkek.¹⁹ Fontos ennek a hangsúlyozása, mert a vizsgált dráma harmadik felvonása erre a határterületre fókuszál: a felvirágozott menyasszony, Mikolt halálosan megsebzti Attilát, aki élete apoteózisaként éli meg a nemléthe való átmenetet. Nem véletlen, hogy a szecesszió szépségeszménye a virágfilozófiából ered, a „nyíltság szimbólumából, a végletek találkozásából. Ahol a lét variatív végtelensége és ellentétező áramlása előtűnik. A szépség tehát határjelenség, a határvonalon van. A még megélhető, elviselhető, és a már elviselhetetlen, a pusztító határvonalán.”²⁰

A stilizáló ellentétezés annál fogva is alkalmas eme szecessziós eszmény közvetítésére, mert az antitézis két, egymással ellentétes jellemzővel rendelkezik: a szemantikai kontraszt teremtése során szétválaszt, izolál, másrészt viszont egybe is foglal az ellentétek egységben történő megjelenítésével.²¹ Továbbá az sem elhanyagolható, hogy az ellentét olyan dolgokat ütköztet, amelyek egyes részleteikben hasonlók egymáshoz, ám a fő részben egymással ellentétben állnak. A szecessziós művész az ellentét mindeme funkcióját stilizáló szándékainak szolgálatába állítja.

Bánffy Miklós drámája és a szecesszió

Bánffy Miklós *A nagyúr* című drámáját 1912. december 28-án mutatták be először a budapesti Magyar Színházban, könyv alakban 1913-ban jelent meg. A szerző ekkor a Nemzeti Színház és a Magyar Királyi Operaház intendánsa. Igaz, hogy az „1910-es években a szecesszió feltűnőbb színei elhalványultak”,²² Bánffy életművében viszont a stílusirányzat jellemző vonásai még az 1927-ben megjelent *Reggeltől estig* című regényben is felismerhetők.

Ellentétek a keletkezésnél

A befogadás-központú műelemzésben a mű világa egy, a mű jelentés-lehetőségei által is irányított, de a műből az olvasó által folyamatosan kivetített, projektált világ, s mint ilyen, az értelmezés előzménye és következménye egyszersmind.²³ A jelentéslehetőségek feldolgozása során az olvasó által projektált világba természetyszerűen beszüremlenek a keletkezésnél jelenlévő alkotói problémafelvetések.

Bánffy művének keletkezésénél számtalan ellentét mutatható ki. Annak megmutatása, hogy ezek mivé lényegültek át és hogyan rendeződtek a szövegvilág oppozícióiba, a jelen elemzés egyik célkitűzése.

A mű eszmeisége ellentétben van keletkezési korának szellemével. Már az 1280-

19 *Uo.*, 25–26.

20 EISEMANN, *i. m.*, 788.

21 ROZGONYINÉ MOLNÁR Emma, *Antitézis = Alakzatlexikon*, szerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta, 2008, 110–111.

22 SZABÓ, *i. m.*, 174.

23 BÓKAY Antal, *Szövegstruktúra, szövegvilág és irodalmi interpretáció*, *Literatura*, 8(1981), 50.

as években két párt mérkőzött Attila alakjának megítélésében: „az Attila életmódját utánozni vágyó Kun László hívei és a Szent István-i hagyományokat előbbre helyező, pápához hű érsekprímás pártja”.²⁴ A 19. század végén, 20. század elején Kelet és Nyugatot ellentétében jelentkezett az előbbi szembenállás. Ekkor a magyarságfelfogást a nagyvárosi, nyugat felé forduló ízlés határozza meg, mely magáévá teszi azt a nyugat-európai felfogást, amely szerint az ős-keletet sötétség, kultúra-pusztító barbarizmus jellemzi. Ilyen légkörben²⁵ született Bánffy Miklós Attila-drámája, mely „[a] nyugatra bámuló magyar fejét a takargatott és európai sznobizmusunkkal már majdnem egészen megtagadott ős-keletre fordította vissza”.²⁶ Tette mindazt úgy, hogy az Attilára fókuszáló „latin” hagyományt és a magyar Attila-képet egységbe olvasztotta. A „latin” hagyomány „a hajdani Római Birodalom hun-képe: számukra Attila a pusztítás szimbóluma, Ördög, Antikrisztus. Nagyon aktív és végletesen negatív figura, akit kutyafülekkel ábrázolnak. [...] A magyar Attila-kép egyikkel sem rokon: számunkra Attila a nagy hódító, a győzedelmes uralkodó. Aktív és egyúttal pozitív alakítója a történeseknek.”²⁷

Bánffy Attila-drámája nem társtalán mű a 20. századelő magyar drámairodalmában. Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című regényéből írt színművét a Nemzeti Színház *Zéta* címmel 1905-ben mutatta be. Másfél évvel Bánffy színművének első bemutatója előtt Márkus Lászlónak a magyarság és a hunok sorsazonosságát bemutató *Attila* című színműve került a Nemzeti színpadára. Két évvel Bánffy művének Nemzeti Színház-beli második bemutatója után pedig Harsányi Kálmán *Ellák* című darabját tűzte műsorra ugyanez a társulat. Említésre méltó Vajda János fél évszázaddal korábbi *Ildikó* című színműve is,²⁸ mely Attila és Ildikó szerelmi-hatalmi párviadalának kiváló ábrázolásaként kétségtelenül ihletadó volt Bánffy számára.

Az a kor ez, mely „az államalapítás kora előtti regéket [...] a művelődéstörténet szemétdombjára” száműzte, és melynek „sikerült végleg feledtetni, sőt szégyellnivalóvá minősíteni az ezerötszáz éven át szakadatlanul ápolta eredetmondát”.²⁹ Egyedül a magyar művészet ápolta változatlanul az eredetmonda mítoszát. „A *Nagyúr* a századforduló ősmagyar, illetve keleti, ahogy akkor mondták »turáni« történelmi témákat feldolgozó nemzeti késő romantikáját követi, azt az irányt, amelyet Zempléni Árpád *Csaba királyfi* című hősrégije, a fiatal Kós Károly *Attila királrról ének* című balladaskönyve,

24 NEMESKÜRTY István, *Attila, „a magyarság nagy vágyvíziója” (Előszó) = A nagyúr: Öt Attila-dráma*, vál., jegyz., előszó N. I., Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 8.

25 „[...] érdekes ellentmondás látszik a magyar színjátszás akkori általános szelleme és a darab között. A polgári, nagyvárosi és nemzetközi szellem volt akkor az uralkodó a magyar színpadon. A magyar színjátszás akkor termelte javában az export-drámákat. [...] Ami a népek egyéni titkaiból fakadó, csupán saját tudatukat mélyítő volt, alig kapott helyet az akkori színházban. [...] A nép, az egész nemzet szíve majdnem hangtalanul vert: titkait őrizve ösztöne mélyén és multja igazi rejtélyei között.” Kovács László, *A NAGYÚR: Kisbán (Bánffy) Miklós történelmi drámája a kolozsvári Nemzeti Színházban*, Erdélyi Helikon, 16(1942), 414.

26 Kovács László, *Bánffy Miklós: Vázlat egy írói arcképhez*, Erdélyi Helikon, 16(1943), 570.

27 SUDÁR Balázs, *Attila-hagyományok*, Szcenárium, 3(2015)/3–4, 92.

28 SOLT Andor, *Vajda János „Ildikó”-ja*, ItK, 48(1938), 130–139.

29 NEMESKÜRTY, i. m., 5–6, 7.

Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* és Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye, illetve valamivel korábban, még a millenniumi ünnepségekre készülődőben Munkácsy Mihály *Honfoglalás* és Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* című festményei képviseltek.³⁰ Ebbe a megtisztelő közösségbe sorolható Bánffy Attila-drámája is, melyet magyar jelleggel bíró korszerű történelmi drámaként üdvözöltek.

Bánffynak egyéni indítékai is indokolják (a korában érvényesülő nyugatiság divatjának fősodrával szemben) a keleti téma iránti affinitását: a család feltételezhető bese-nyő származása,³¹ a magyarságon belül is keleti magyar: erdélyi; egyéni természete, jelleme is a keleti emberével rokon: ő is igazi lovas ember; és nem utolsósorban mint műértőnek és művészetrajongónak a Kelet művészete egyik legnagyobb élményadója. „Kelet iránti érdeklődése, sőt a »keleti ember« iránti mély vonzódása szellemének állandó, mindegyre felbukkanó motívuma. Már Attiláról szóló darabja előtt, mintegy előjelként jelenik meg »A császár titka« című remek kis novellában.”³²

Drámái többségében megmutatkozik egyén és közösség határozott elkülönülése. „Az író értelmezésében ez az elkülönülés a kiválóság és középszerűség ellentétét rejtette magában, azaz az egyéni, a kiemelkedő akarat és a tömeg masszájának mérkőzését. Mint grófnak, eleve adott volt a lehetősége a társadalomban, hogy higgyen az individuuum cselekvési szabadságában, s felülről tekintsen a tömegre. Mint politikus, soha nem tudott elszakadni attól az elvtől, hogy a történelem során mindig egy kiválasztott egyéniségnek adatik meg, hogy népe sorsát eldöntse. Az egyén aktív, a tömeg passzív e felfogásban. Ez volt rá jellemző, mint íróra is.”³³ Eme ellentétet rejtő drámaiban a középszerű tömegeből kiemelkedő magányos hős (bár szándékai és cselekedetei a közösséget szolgálják) élete kudarcra van ítélve.

Nem kutatási céлом annak kiderítése, hogy ezeket az ellentéteket „divat vagy korhangulat szorította-e tolla alá – vagy egyszerűen az egyéniségéből erednek-e, ösztönösen és eléggé függetlenül a külső tényezőktől”.³⁴ Feladatom ezúttal a szecesszióra jellemző végletek összevillóztatása, a stilizáló ellentétezés megnyilvánulásformáinak feltérképezése és a fordított ekvivalenciák többletjelentésének megfejítése.

Antitézis a drámái szövegfelszínen (a keretben és a főszövegben)

A nagyúr című dráma „Színmű három felvonásban, előjátékkal”.³⁵ A drámái szövegfelszín, illetve nyelvi szint két, jól elkülönülő korpusza a keret és a szereplők dialógusaiból, illetve monológjaiból álló főszöveg. Az antitézis mind a keretben, mind a főszövegben megragadható. A kétféle drámái szöveggörpusz oppozíciós elemei egymásra utalnak,

30 POMOGÁTS Béla, *Konzervatív reformer Erdélyben (Bánffy Miklós pályafutásáról)*, Alföld, 38(1987)/11, 30–31.

31 KÓS Károly, *A gazda*, Erdélyi Helikon, 16(1943), 607.

32 KOVÁCS, *Bánffy Miklós...*, i. m., 571.

33 TÓTH Ágnes, *Bánffy Miklós drámái*, Színháztudományi Szemle, 8(1985), 238.

34 ÖRLEY István, *Farkasok: Bánffy Miklós novellái (Előszó)* = BÁNFFY Miklós, *A koronás tizes: Válogatott elbeszélések*, Kolozsvár, Polis, 1998, 7.

35 BÁNFFY Miklós, *Drámák*, Bp., Balassi, 2010 (*A nagyúr*: 27–85; a továbbiakban N), 27.

egymás jelentését erősítik, gazdagítják, árnyalják. A helyszínekre utaló szerzői utasításokban, valamint a főszöveg párbeszédeiben mutatom ki az oppozíciós elemeket.

A helyszínek oppozíciós elemei

A drámai művek helyszínét elsődlegesen a (kerethez tartozó) szerzői utasítások pontosítják, de a szereplők párbeszédei, monológjai is utalnak rá. A szecessziós szerző a helyszín-elemek oppozícióba rendezését, az oppozíciókra való többszörös utalást, árnyalást a stilizáló jelentésgazdagítás érdekében használja fel.

A három felvonásos Attila-dráma öt helyszínének mindegyike oppozíciók találkozásának határhelye. Eme helyszíneken felvillantott antitézisek a drámaszöveg különböző szintjein (szövegszintű keret és párbeszéd, valamint a világszerkezet szintű szereplők, tér-, időviszonyok és világfolyamat szintű történet) érvényesülnek, elválaszthatatlannak a fokozódó, egyre erőteljesebben domináló dekorativitástól, s ez a díszítettség a nász-jelenetnek helyet adó királyi hálóteremben kulminál. Minden antitézis az utolsó felvonás ellentétére utal, ezt készíti elő.

Az előjáték (szerzői utasításokban megragadható) dísztelen helyszíne (szláv pásztornép odúja előtti tér) ellentétben áll a dekoratív szépségű háttérrel, amely a „távoli Duna tükre fölött” úszó piros párakat, illetve a „nagy égések” fényét, „nagy tüzek”³⁶ vörös tündöklését vetíti a látóhatár peremére. Erre a vörösön izzó háttérre válasz az odú előtti téren is felgyulladó tűz, mely a szláv család tűzhelye, de az odaérkezők tájékozódást elősegítő, világító irányjelzője is.

Ugyanez az ellentét a párbeszédekben is megjelenik, mely nyelvi korrespondenciája lesz a színpadkép látványvilágában felvillantott ellentétnek, továbbá a szereplők ellentétes diszpozícióját is irányítja. A vörös távlatok másik ellenpontja a távoli fehér, ugyanis ott van tűz, ahol „a nagy fehér házak vannak”, „A szent asszonyok háza”.³⁷ A vörös-fehér távolban felvillantott ellentéte megjelenik a beszélők jelenében is: vörös inges oguzok³⁸ kísérték a fehér, szent asszonyokat rabként. Az oguzok a hunok szövetségesei, a barbár világ megtestesítői, a „szent asszonyok” pedig a keresztény világ képviselői. Vörös kontra fehér. Vér kontra szentség.

Ez a helyszín, a Duna-menti szláv pásztorok lakhelye horizontálisan ellentétes égtájak (Kelet és Nyugat) találkozóhelye. Ide érkezik a görög követség keletről, a hun lovasok pedig – a görög követség ellenpárjaként – Nyugatról.

Az előjáték nemcsak horizontális, hanem vertikális ellentéteket is összeszikkaszt az ugyancsak itt megjelenő Garaboncás személyében, aki replikáit hol a „Vérben nemzett, vérbe fagyott kóbor szellemek!”-hez,³⁹ illetve a távollévő Attilához intézi, hol pedig a jelenlévőkhöz.

Az előjáték vörös-fehér oppozíciója az első felvonás első színpadképében⁴⁰ is jelen van: „Kurkut, a vörös oguzok kánjának sátra” előtti teret a sátorban égő tűz és a mögöt-

36 N 31.

37 *Uo.*, 32.

38 „Mind vörös ingesek az oguzok. Mind vörös ingesek, mint a vér.” *Uo.*

39 *Uo.*, 37–38.

40 *Uo.*, 41.

te vörös, hosszú ingben ülő kán alakja uralja. A domináns vörös háttér előtt megjelenő Mikolt fehér alakja a kontraszt által is dekoratív.⁴¹ A vörös dekorativitását az előtérben lévő tölgy ágairól lógó színes kendők, rongyok, állati koponyák fokozzák, valamint jelzik, hogy a barbárok szent áldozóhelyén vagyunk. A helyszín és a főszereplő összebékíthetetlen ellentétét villantja fel Kurkut kán: „Ez szent berek, ördögberek, tudod? Itt mindenféle lelkek járnak éjjel... Vigyázz, kis hercegnő, nehogy valami gonosz ördög kikezdje... a lelked szüzességét!”⁴²

A térről a dialógusokból tudunk meg többet: szent berek, ördögberek, ördöngös, démonos kendős fákkal, „a hun ördögök berke,”⁴³ ahol Mikolt imája nem tud felemelkedni a Pantokratorhoz.

A felvonás második képe Attila helytartójának, Berik hercegnek a sátorpalotája, amely az eddigiekhez hasonlóan hun felségterület. Tűzhely és hímzett selyemfüggöny jelzi a herceg szálláshelyét, mely a háttér dombja felé nyitott. Az előtérben az utasításokat osztogató hun felügyelő fekete alakja, a háttérben a keresztény asszonyrabok jajveszékélése. Egyfelől fekete hunok és vörös oguzok, másfelől a bálványfák között átvezetett keresztény asszonyok, majd a bizánci küldöttség. A fekete hunok sátrában megjelennek a talpig fehér gyolcsba öltözött pogány számadó táltosok, akik elvégzik a közösségi eskü szertartását. A *fehér* jelentéstartalma a 'keresztény szent' jelentéstartományából a 'pogány szent' jelentés felé mozdul el. A rabkiváltás érdekében folytatott tárgyalások során a fehér szín az arannyal együtt – szemben a hunok fekete ruhájával – az érzeki vágyak a szecesszióra jellemző dekoratív képét nyújtja.⁴⁴ Az aranyozottan fehér, titokzatos, szüzi test Berikre tett hatása oly nagy, hogy azt Attila érkezése sem tudja felszámolni.

A második felvonás mindkét képe Attila palotájának egyik termében játszódik. Ez a negyedik barbár helyszín, mely az előzőek (a szláv odú, a vörös oguzok kánjának sátra, valamint Berik herceg sátorpalotája) fokozatosan növekvő díszítettsége után faragott, mívés aranygyűrűs oszlopos termékével, mitológiákkal és díszítésekkel hímzett selyemkárpitokkal, bronzajtóval, zsúfolt, „idegenszerű és nagyon keleties”⁴⁵ dekoratív pompában áll előttünk. A keleti pompa látványa és illata a színen jelenlévő cselszövő bizánciak dominanciájának kiegyensúlyozására szolgál. Mikolt replikáiban meg is fogalmazza ezt a helyszín bódító fűszerességére való utalással: „MIKOLT: Nem. Nincs nyugtom sehol. Olyan kábító, fűszeres, keleti illata van mindennek, még a fának is. (Az oszlop felé szimatol.) Érzed? Olyan csodás illata. Mintha drága gyantával kenték volna be... [...] Minden ajtó az ő ajtaja ügyis! Minden ajtó, ha kinyílna, ő állana mögötte!”⁴⁶ A mindenki számára nyitott hun palota némán méltóságteljes, pompában beszédes

41 „KURKUT: Várj... Jegyezd meg: megtiltom, hogy a tűz fényéből kimenj, látni akarom innen a fehér alakodat, hacsak egy pillanatig eltűnnél, füttyintek.” *Uo.*, 41.

42 *Uo.*, 42.

43 *Uo.*, 45.

44 „EUTHYMOS: [...] Ezen túl a fehér teste van. A soha nem látott fehér teste. Pedig milyen fehér lehet! Mi? Mint az alabástrom, olyan áttetsző, olyan aranyozottan fehér.” *Uo.*, 58.

45 *Uo.*, 61.

46 *Uo.*, 63.

dominanciája ellentétben áll az e dominanciát világhatalmi szinten megtörni/megsemmisíteni akaró bizánciak izgatott, szervezkedő, áruláshoz, orgyilkossághoz híveket toborzó, cselszövő magatartásával. A világszerkezet szintjén a bizánci magatartás oppozíciója a következő kép leleplezési/leszámolási nagyjelenete, melyben a helyszín által stilizált kiemeléssel „előre jelzett”, „előkészített” hun dominancia a párbeszédekben és a cselekvésben is megnyilvánul.

A harmadik felvonás helyszíne Attila palotájának oszlopos terme rablott istenképekkel, arany ikonnal, míves kidolgozású trónkerevettel, ahol a háttérben az alföldi rónaságra nyílik kilátás. Az éjjeli helyszín sötét tónusában két világító fáklya, a bronzfüstölők izzó parazsa, valamint a viharos fellegeken átsütő hold és a távoli tábornövények⁴⁷ biztosítják a hely ellentétekben felizzó dekorativitását. Az éjjeli megvilágítás látványvilágának oppozíciós párja a felvonás végén a tájon végigömlő hajnali napsütés.

A felvonás tehát az elmúló éjszaka és a derengő hajnal közötti átmeneti időben játszódik. „Az éjszakából kibomló hajnal szimbóluma az egzisztenciális halálból való újjászületésre is utal. A jelenen túllépés szétfeszíti a lélek mai formáit, hogy valóban elérje a létet, az új életet” – állítja Eisemann György a szecesszióról szóló esszéjében.⁴⁸ És valóban: Mikolt és Attila nászának éjszakája ez, mely az új élet, új lét hajnalának feltétele, előzménye. Az új élet kezdetéhez hozzátartozik az áldozat, az áldozatvállalás próbája és szenvedése is.

A konkrét hely és a háttérben nyitott távlatok közötti átmenetiséget hangsúlyozza az ismételt utalás a szélvihar zúgására,⁴⁹ melyben Mikolt pogány ősei tiltakoznak a nász ellen, kérnek elégtételt.⁵⁰ Az itt virágpompában megjelenő menyasszonynak Eirénével, a dajkával folytatott párbeszédében⁵¹ hangsúlyozódnak a helyszín oppozíciói: az Antikrisztus, a varázslók királyának lakodalmas házában, nyírfaágak, virágok és ördöngösséget sugalló bálványok, bálványképek között megjelenik a gondviselés uja egy szent, gyönyörű ikon, a Panagia képében. Az ikon jelenléte éppúgy, mint Eiréné utalása a szentelt gyertyákra, a szent harangokra, a keresztény templomokban Mikoltért imádkozó hívókra a barbár helyszín, illetve a hun dominancia keresztény ellenpontozását szolgálja.

A párbeszéd oppozíciói

Az előjáték párbeszédei a színpadkép látványvilágában már felvillantott ellentétek nyelvi korrespondenciái. A látványosan vörösén izzó háttér előtt lezajló párbeszédben a tüzeztől, égésektől elbűvölt pásztorfiú beszél az imájukat befejező szláv pásztorokkal, asszonyokkal. Az asszonyok és a pásztorfiú replikáinak visszatérő eleme a tűzre való

47 *Uo.*, 77.

48 EISEMANN, *i. m.*, 785.

49 „Nagyon távoli zene is hangzik néha és a szélvihar zúgása.” N 77; „EIRÉNÉ: Borzasztó szélvihar van...”; *uo.*, 80; „MIKOLT (*idegesen hallgatódzik*): Hogy sívít a szél!” *Uo.*

50 „MIKOLT: [...] Hallod a vihart? Ott üvöltene az őseim szellemei és tiltakoznak. Hallod? ... és bosszúért kiáltanak.” *Uo.*, 82.

51 *Uo.*, 80–82.

utalás,⁵² ezt ellenpontozza a Gazda fokozódó félelme, aki minduntalan a tüztől való elfordulásra, bezárkózásra int.⁵³ A párbeszéd ráirányítja a figyelmet a színpadkép el-
lentéteire: egyrészt a vörös távlatok, másrészt a „martba vágott odú” sötétségébe való
elzárkózás. A szereplők diszpozícióját is ez irányítja: a félelem által uralt, veszedelem-
től tartó, óvatos Gazda az odú védelmet nyújtó sötétségét ajánlja, míg az asszonyok és a
pásztorfiú nem tudnak elszakadni a távoli tüzek látványának bűvöletétől.

A görög követségnek (melynek élén Euthymos archimandrita, a bizánci császár kö-
vete áll) mind a megjelenése, mind pedig dialógusaik szóhasználata arról tanúskodik,
hogy keresztény mivoltuk élesen szembeállítja őket a barbár világgal. A dialógusok-
ban gyakran ismételt kifejezések oppozícióba rendezhetők. A „szent hely”, „keresztény”,
„egyház”, „mártír”, keresztény hívők”, „angyalok” kifejezések a görög, keresztény kül-
döttség körülírására szolgálnak. Ezzel szemben „az elátkozott hely”, „gonosz démonok”,
„ördögök berke”, „istentelen”, „pogányok”, „barbár” a pogányokat, illetve hunokat és
életterük sajátosságait jelöli. Az érkezők (görögök és hunok) megjelenésére adott pásztori
reakció is ellentétes. A görögöket nem ismerik, ezért óvatosak velük szemben. A hun
lovasokat ismerik, ezért rettegnek tőlük. Továbbá ellentétes a színre érkezésük módja,
illetve az érkezés nyelvi felvezetése. A görög követség érkezését a szerzői utasítás jelzi:
nehézkösen, sok poggyással, szolgálvaival érkeznek, és megrettennek a barbár tanyától.
A hun lovasok érkezését a pásztorok rémült kiáltozása vezeti be.

Megjelenésükben közös, de különböző a fegyvervisélet. A görögök karddal, lán-
dzsával, a hunok kopjával, íjjal, nyilakkal, ostorral érvényesítik hatalmukat. A pászt-
orokkal folytatott két dialógus szerkezete is csak látszólag azonos: mind a görögök,
mind a hunok hatalmi szóval és fegyverrel kényszerítik térdre a pásztorokat. A két
dialógusszerkezet különbségei ez alkalommal is a két csoport oppozíciós viszonyára
világítanak rá. A görögök a pásztornéppel folytatott dialógus előtt és után suttogva,
rejtőzködve, lopva terveznek, a hallottakat értékelik, míg a hun hírnök esetében ez a
bevezető, illetve levezető dialógusrész hiányzik: jelenlétének értelme bejelenteni Attila
meglepetésszerű visszafordulását Nyugatról. A hírnök replikáinak határozott egyér-
telműsége, nyíltsága ellenpontozza a görögök bizonytalan, bujkáló, rejtőzködő maga-
tartását.

A különbségek tehát éppen a két csoport oppozíciós viszonyára világítanak rá: a
más-más fegyverek a kulturális szembenállást, a dialógusszerkezet különbsége pedig a
két életfelfogás, lelki habitus oppozícióját jelzik.

Az előjáték nemcsak horizontális, hanem vertikális ellentéteket is összeszikkaszt
a Garaboncás személyében, aki a szellemek világában éppúgy otthonos, mint az élőké-
ben: előrelátja, megjósolja az „aranycsapdá”-t, „a sárga halált”, és rámutat a jelenlévő
felelősökre is.⁵⁴ A fenti és a lenti világot áramoltatja vertikálisan magában. Hallgató-
sága két különböző kultúrájú, vallású embercsoport, mely a találkozási tér jelenében
oppozícióban áll egymással szemben: a barbár, buta, babonás pásztornép és a művelt,

52 „[...] innen jobban látszanak a tüzek. [...] Mennyi tűz! [...] Jaj! Mennyi tűz! Mennyi tűz!” *Uo.*, 31.

53 „Mit bánjátok! Urak dolga, nem a mienk. Jertek be!” *Uo.*, 31.

54 „Te hoztad be a halált! [...] Köpeny alatt hoztad, tarisznyában hoztad.” *Uo.*, 38.

tervező, megfontolt görög küldöttség. A Garaboncás megjelenésére és jóslatára adott reakciónk is ellentétes. A pásztorok *nagy, nagyszent, jövendőmondó, hatalmas* jelzőkkel illetik, és meggyőződéssel állítják, hogy a jövőbe lát. A görögök *pogány varázslónak, búbájosnak, ördögnek* nevezik, jövendőmondása igazságértékét fenntartással fogadják. A nagyúr megjövendölt halála töredékekből összeálló, hatalmas vízió, melyben a népek elásott vérbosszúja (akárcsak Tammuz kardja) kinő a földből, kivirul. A *halál* szó szövegkörnyezetében előforduló *ölelés, csókos, sárga, szőke asszony haja, aranyzsinór, leányhaj, aranyhaj* pozitív hangulatú kifejezések a megjósolt halál meghökkentő ellentmondásosságára, látványosságára hívják fel a figyelmet.

A vörös oguzok kánjának pogány sátrában Mikolt fehér alakja és imája a megfelelő keresztény oppozíció. A vérevel, tisztaságával, a lélek szüzességével a Pantokratorhoz méltó Mikoltot lenyűgözi a pogány hely ellentétes tartalmú hatalma. Aranyos templomban, finom tömjénillatban a Pantokratorhoz szállt imája, itt, a pogány berekben Isten ostorát és az iránta érzett bosszúvágyát idézi: a vele való „találkozása” merül fel emlékezetéből úgy, hogy Attila alakja a Pantokrator ördögi ellenképeként rajzolódik ki: „görbe, gonosz orr”, „mindig öl”, „öreg ragadozó”, „bal felől áll mellette az ördög”, „keselyűorrú öreg gyilkos”, „az ördög messziről is megigézheti az embert? A nézésével?... Igaz, hogy vonzza... Messziről...?”⁵⁵

Mikolt sólyom-meséje egyrészt múltidézés (Attilával való első találkozását eleveníti fel), másrészt a sors előrevetítése.⁵⁶ A sólyom-történet dekoratív szépségét és sugalló erejét a középpontjában álló madár ábrázolásának/megjelenítésének szecesz-sziós eszközei biztosítják. A replika dekorativitása elválaszthatatlan a stilizáló kiemelésről, a szóismétléstől. A dekorativitást az érzéki érzetek világából származó kifejezések,⁵⁷ valamint az ismétlődő szavak biztosítják. A kiemelt és ismételt szó (a madár szembenéző szeme) éppen a mesélőre tett nem mindennapi hatása miatt nyer kulcsszerepet. A hatás rendkívüliségét az erre vonatkozó kijelentések ismétlődése és fokozása jelzi: a „Szép volt” ismétlését az „Olyan szép!” fokozó erejű ismétlése követi. Majd az „Olyan merész és szép volt” kijelentést követi „a szeme... a szeme... olyan királyian...” és az „Olyan királyi volt a nézése...”. A szembenéző, királyian szép szem fogalmához a vér, az arany hajtűvel történő könnyű ölés, a bűn ellentétes fogalma társul anélkül, hogy a kép dekoratív összhangja csorbát szenvedne. A Mikolt kertjébe becsapódó sólyom (Attila előképe) megjelenésének, nézésének és pusztulásának dekoratív története a Garaboncás jóslatához hasonlóan a halálhoz meghökkentő módon társítja a szép fogalmát, és ily módon hívja fel a figyelmet a halál ellentmondásokban rejlő látványosságára.

A keresztény Pantokratorhoz és a pogány Attilához köthető két kultusz tárgy (a kereszt és a kard) is az ellentétek közti hasonlóságra hívja fel a figyelmet: „a kard éppen akkora, mint a Szent Kereszt”.⁵⁸

55 *Uo.*, 43–44.

56 Тóти, *i. m.*, 249.

57 „[...] olyan puha volt és pettyes, mint a párduc. Szép volt. Különösen a szeme”. *Uo.*, 44.

58 *Uo.*, 44.

A barbár–keresztény oppozíció (mely mind a képi, mind a párbeszédvilágban stilizáló szándékkal hangsúlyozódik) után meglepetésként hat Mikolt dacos felkiáltása, melyben a hunok fejedelmét keresztnevéne nevezve hívja segítségül.⁵⁹ Anticipáló jelzése ez annak, hogy – bár a két hős között feloldhatatlan(nak tűnő) ellentét van – a szembenálló hősök közötti polaritás valamely közös sajátosság okán egymásra irányul: „a két, egymással a lehető legteljesebben szembenálló létmozzanat mindenestől egymásra irányul. A meghatározott másikra való irányulás mindkét pólus fő alkotóeleme, korrelációban és feszültségi egységben állnak egymással.”⁶⁰

Berik herceg sátorpalotájának szereplői közötti oppozíciók (hunok és oguzok, valamint keresztény rabok és bizánci küldöttség) fokozatosan készítik elő a helyszín két főszereplőjének találkozását. Mikolt és Berik viszonya oppozíciós: rab és rabtartó áll egymással szemben. Színrelépésük pillanatától kezdve minden szereplő replikája eme ellentét feloldásának (tehát a rab kiszabadításának) irányába hat. Ataulf szerint a gót származású Berik nem tarthatja foglyul a gótok hercegnőjét, Euthymos előbb Berik hatalmára hivatkozik, majd aranyat ígér váltságdíjként, majd magát a lányt ajánlja fel az Attila elleni merénylet fejében. Ezt teszi Eiréné is, aki mindent megtesz, hogy legyőzze Mikolt ellenállását: „Nem látod a kegyes terv nagyszerűségét? A te szépséged, a te szűzi tested váltja meg az ortodox birodalmat!”⁶¹ A Berik meggyőzését célzó replikák meggyőző ereje egyre nagyobb, ugyanis azok egyre jobban felkorbácsolják Berik Mikolt iránti vágyát. Nem véletlen, hogy Berik fehér virághoz hasonlítja Mikoltot. Mikolt áldásosztó kezét az érzéki érzetek világából származó szavakkal írja le.⁶²

Az eddig Berik és Mikolt által képviselt ellentét Berik személyébe költözik át, akinek választania kell Attila iránti hűsége és Mikolt iránti vágya között. A Mikolt iránti vágy növekedésével párhuzamosan – a Hírnök jelentései szerint – egyre fenyegetőbbben (mintegy alternatívát kínálva Beriknek) közeledik a Nagy Úr. A szecesszióra jellemző módon a szépség csábereje, az érzéki vágy győzedelmeskedik Berikben: a megérkező Attilának vendégként (nem pedig zsákmányolt rabként) mutatja be a lányt.

A két főszereplő elsőként Berik sátorpalotájában találkozik. A találkozás nyelvi felvezetése sejteti már, hogy bár a két szereplő ellentétes polaritású, e polaritás lényege az egymásra irányultság. A selyemfüggöny mögött sejtett titokzatosságú, „aranyozottan fehér” testű Mikolt oppozíciós párja a porfellegből ugyancsak sejtelmesen, „fekete, aranyos pikkelyű lovon”⁶³ megjelenő Attila. Mikolt belső remegéssel, gyűlölettel⁶⁴ várja

59 „MIKOLT (*végső dacban*): Majd... majd... majd... Attila megtanít. *Asszonyok el. // KURKUT (megáll):* Attila?... Attila?...” *Uo.*, 47.

60 lexikonj.katolikus.hu/P/polaritas.html

61 N 55.

62 „BERIK: Csak a kezedet nézem, azt ugye szabad? Hallom, áldást is osztasz vele. Mennyire értem. Milyen szép lehet az! Mintha egy fehér virágból, amikor leng, az illatával együtt édes szavak, szerencsés rúnák is ömlenének”. *Uo.*, 56.

63 *Uo.*, 59.

64 „HÍRNÖK: A Rettenő Nagy Úr ma reggel átkelt a Dunán! [...] // MIKOLT: (*főlugrik remegő gyűlölettel*): Attila, Attila jön!... // EIRÉNÉ: Ne félj, gyermekem, ó, hogy remeg a tested!... // MIKOLT: Jön, jön, érzem, hogy jön.” *Uo.*, 54.

Attilát, a király szövegrészesedése pedig mindössze hat olyan rövid replika, amelyekben a lány kilétére kérdez rá.⁶⁵

Az Attila palotájában zajló második felvonásban az ellentét nem a látványelemek oppozíciójában érvényesül, hanem egy (a kiemelés, az elvonatkoztatás, tehát stilizáltság magasabb szintjén álló) elmélet fejt ki, melynek igazát az oppozíciós szereplőcsoportok drámai cselekvése illusztrálja. Az ellentétet tematizáló párbeszédet az ellentétet illusztráló cselekvés követi. A nyelvileg kifejtett ellentét és a drámai cselekvésben bemutatott ellentét ekvivalenciája egymás jelentését kölcsönösen gazdagítja. Zerkon, Attila udvari bolond törpéje is ellenpárjával, a keresztény-manicheus Hilárionnal folytatott párbeszédben fejt ki elméletét a nőstény-, illetve hímlelkű népekről, keletiek és nyugatiak ellentétes másságáról.⁶⁶ Az elmélet megvilágító magyarázatát szolgálja a Kurkut kán (az Attilához hűséges oguz kán) és oppozíciós párja, Euthymos (az Attila elleni összeesküvés feje) közötti párbeszéd, melyben Kurkut cselekvéssel⁶⁷ (leszakítja és elviszi Euthymos aranyláncát) bizonyítja be Zerkon teóriájának helyességét.

A teória illusztrálása a továbbiakban drámai eszközökkel történik: cselekvéssel. A nősténylelkűek töprengenek, megnyerik ügyüknek Berik herceget, cselet szönek, „összebújnak minden sarokban”,⁶⁸ arannyal igyekeznek Kurkut kánt is megvesztegetni, Attila meggyilkolását tervezik a bizánci kereszténység nagy és szent megmaradása érdekében. Mikolt, bár ő a csalétek Berik herceg és a gótok számára, nem ért egyet az aljas cselszövésessel, a behálózással, s a szecessziós hősökre jellemző saját morál szerint a nyílt konfrontációt választja. A felvonás második képében a hímlelkűeket jelképező Attila könnyedén keresztülhúzza számításaikat, leleplezi az intrikákat, lerántja a leplet az előző szervezkedésről, melynek kisszerűsége, ügyetlensége éppen a leleplezés kegyetlen színjátékának kontrapunkciós nagyszerűsége által rajzolódik ki. A lakomának induló jelenet leszámolás lesz, ahol a nősténylelkű cselszövők nem kapnak cselekvési lehetőséget, a hímlelkűek pedig úgy cselekszenek, ahogy Zerkon teóriájában megfogalmazta: „Ezek nem látnak egyebet, mint a céljukat!”⁶⁹ A fokozatos leszámolás elején Berik herceget kikíséri a hóhér, Ataulfot már a nyílt színen nyilazzák le.⁷⁰ A kegyetlen látványosság tetőpontján a megrendült, térdelő udvar közepén kiegyenesedő Mikolt magára is – mint egyetlen igazi felelősre – halált kér.⁷¹ Egymást követő három repliká-

65 „ATTILA: Ki az a lány? [...] Ki az a lány? [...] (Berikhez) Rabod? Zsákmányod? Tied? [...] (Berikhez) Igaz ez, Berik herceg? [...] A vendéged? [...] Üdvözöllek, leány.” *Uo.*, 59–60.

66 *Uo.*, 62–63.

67 „KURKUT: Vagy úgy? Aki marad, az győz, aki elmegy, az a legyőzött. Értem. [...] Szép lánc. Én elmegyek, te itt maradsz (dúrván leszakítja a láncot) a csatatéren. [...] A láncot elviszem. De te elmondhatod, hogy legyőztél, mint a rómaiak Attilát.” *Uo.*, 66.

68 *Uo.*, 65

69 *Uo.*, 63.

70 „Attila előrenyújtott ujjal reá mutat. Abban a pillanatban az aranyíjas nyíllal nyakon lövi Ataulfot. Ez megtántorodik, végighátrál a színen és bal felől összeesik. Még pereg a nyíl a nyakában.” *Uo.*, 75.

71 „MIKOLT (kiegyenesedve): Engem! Engem! Engem is! Engem öless meg! Engem is ölj meg, te magad ölj meg! Én bujtattam fel őket!... Szolgák ezek, az én szolgálaim voltak! Én akartam. Ők csak a szolgálaim voltak. Engem öless meg! [...] (mind közelebb lép Attilához): Ők érettem haltak meg. Érettem! Csak én érettem! Én rendeltem nekik, mert én Téged úgy... úgy... én akartam, én parancsoltam... mert én

jának minden mást háttérbe szorító, ismétlődő kulcsszava (az *én* személyes névmás és ennek ragos változatai: *engem, érettem, énérettem*) egyértelműen utal arra, hogy Mikolt Attilához mérhető jelentőségű szereplőként tételezi magát, akinek akarata, rendelete, parancsa („*Én akartam*”, „*én rendeltem*”, „*én parancsoltam*”) Attila ellen irányult, és aki őrzőgő dühében helyet követel magának Attila mellett a figyelem középpontjában – még akkor is, ha valószerűtlen módon azt kéri, hogy Attila saját kezűleg végezzen vele. Az ismételt „*én*” előfordulási gyakoriságát követi a „*te*” névmás „*téged*” ragos változata. Attila ellen-replikája hiányzik (jellemző módon, hiszen ő a cselekvő, hímlelkű kultúra képviselője), helyettesíti viszont a cselekvés, amit a szerzői utasítás tartalmaz: „(*Attila hirtelen elkapja a karját és maga mellé a tróndívánra vonja. Merően szembenéznek.*)”. Mikolt replikáinak ismétlődő szavai (melyekkel/ben halált kér magára), valamint Attila ellentétes irányú (a kért fizikai megsemmisítés helyett maga mellé emelés) és szándékú (halál helyett szerelem ígérete) cselekvése – jelzése annak, hogy az egymással élesen szembenálló két figura mindentől egymásra irányul. Ez az irányulás pedig mindkettőjük fő alkotóeleme.

A kobzosok éneke – a látottak leegyszerűsítésével, a halál fogalmára való fókuszálással – összefoglalja, dalba stilizálja a szemünk előtt történeteket. A felvonás zárójele nete pedig mintha a létigazság fényében, a halál trónján villantaná fel a két hőst, akik élet és halál határhelyén találnak végre egymásra.

A harmadik felvonásban a nászra váró és gyilkosságra készülő Mikolt imája szép példája annak, hogy a szereplő határhelyzetének köszönhetően nyitott a halál birodalma és az áldozatot követelő élők felé. Személyében együtt lüktet a pogány ősök bosszúvágya és a keresztény áldozatvállalás elszántsága. Ima helyett szentségtelen, pogány, lázadó segélykiáltás szakad fel belőle. A halál birodalmának pogány őseit, a boszorkányokat, a viharban üvöltő éjjeli alrunákat hívja segítségül a bosszú végrehajtásához, miközben Eiréné az áldozatvállalás szükségességét hangsúlyozza.⁷² Van elemző, aki egyenesen arról beszél, hogy Eiréné „fanatikusan hajszolja bele Mikoltot a gyilkos mártír-szerepbe”.⁷³ Mikolt bosszúra készül, és a szecessziós drámára jellemző módon nyelvi megnyilvánulása tetten éri a szereplőt a tett elképzelésekor, a tette való felkészüléskor, a habozáskor, az elhatározáskor, megmutatja azt a „felszálló” utat, amelyet a hős a tett elkövetéséig megtesz. A tette való felkészülés eme nyelvi spektákulumában (az Attilával folytatott párbeszédben)⁷⁴ azt állítja, ami ő maga: a gyűlöletnek az első felvonásban elkezdett mondatát folytatja, egy kultúra és a sértett nő nevében támadóan védekezik és védekezve támad.

Téged... én Téged kimondhatatlanul... kimondhatatlanul...” *Uo.*, 75.

72 „EIRÉNÉ: [...] Az Úr népét te mented meg! Tudod? Túl a római határ mentén már tudják. Sok száz templomban imádkoznak érted ma éjjel, egész éjjel teérted és a sikerért! Szentelt gyertyák égnek, és egész éjjel konganak a szent harangok, teéretted!” *Uo.*, 80.

73 TÖMÖRY Márta, „*Mondd, bűn megölni egy sólymot?*” (*Bánffy Miklós Attila-drámája a Nemzeti színpadán*), *Szenáriumi*, 3(2015)/3–4, 99. A *nagyúr* legutóbbi bemutatója Vidnyánszky Attila rendezésében a Nemzeti Színházban volt 2014. dec. 19-én, ahol *Isten ostroma* címmel játszották és játsszák ma is. Az írás ennek kapcsán jelent meg.

74 N 82–83.

Attila mint az új világhatalom, az ellenpóluson álló győzedelmes kultúra fejedelme halk nyugodt kijelentésekkel ellenpontozza Mikolt gyűlölet-félelem-elszántsághaborgását. Két szélsőségesen ellentétes világ, kultúra, szemléletmód feszül egymásnak, s éppen ez a „közöttiség”, a nem találkozó szélsőségek mégis-találkozásának összevillózdása adja a párbeszéd nagyszerűségét.

Mindkét főhős olyan tetre készül, amely határozottan érzékelteti azt az absztrakciót, amelyet a dráma világában eddig képviselt. Mikolt a bosszú, Attila a zsákmányszerző uralkodó „megszemélyesített általánossága”.⁷⁵ A gyermeki tisztaságú és elbűvölő szépségű Mikolt gyilkosságra, a barbár, gyilkos Attila nászra készül. Az előző két felvonás ellentéteinek előretaló jellege egyre határozottabban körvonalazódik a két hős találkozásának jelenetében, ahol szépség és bűn (Mikolt), bűn és szerelem (Attila), halál és újjászületés (mindkét szereplő) ellentétes kettősségei vibrálnak. A fenti oppozíciós fogalmakat kiegészíti a két konfrontálódó kultúra szembenállása.

A tett elkövetése után az ellentétes kettősségek átrendeződnek. „ATTILA: Megmérgeztél? Igazán? (Élesen szembenéz vele.) Jó.”⁷⁶ „Férfi és nő egy pillanatra farkasszemet néz – ilyen közel s ilyen tragikusan messze egymáshoz sose volt a két kultúra eme díszvirága.”⁷⁷ Ebbe a záró jelenetbe zsúfolódik mindaz, ami felé végzettszerű kérélettelenséggel sodródtak a hősök. A halál és a halálhoz való viszonyulás nyelvi kijelentései (a dráma tett utáni „leszálló” ága) árnyalják, és újabb éles oppozíciókba helyezik az absztrakciókat megszemélyesítő hősöket. Attilának az életből a halálba való – nyugodt megadással fogadott – átsiklását Mikolt gyűlölet és szerelem közötti csapongása ellenpontozza. A férfi, a barbár világhódító, a férfi típusú kultúra képviselője vagy a sors mindenhatóságát elfogadó személy⁷⁸ nyugalma ez? Búcsúbeszédében mindezekre utal: utolsó zsákmányával a kezében, ősi Ázsia uraként a tetőn, a felkelő nap és a hajnali, diadalmas, büszke kürtész zengésének közepette enyészik el azzal a tudattal, hogy ravatala magasan fog állni „Sok nagy népek tetemén”,⁷⁹ és mindig emlékezni fognak rá a Duna mentén.

Ezzel szemben Mikolt kétségbeesése vajon a nő, a művelt kereszténység, a női típusú kultúra képviselőjének kétségbeesése vagy a sors hatalmát elfogadni nem tudó ember tehetetlen vívódása? Attila a lét csúcjáról zuhan pár perc alatt a nemlétebe, Mikolt e pár perc alatt jut el a gyűlöletől a szerelem megvallásáig. A végletek találkozásának helyén és idejében vagyunk: az élet csúcán átélt halál szépségét a menyasszonynak a halál fényében felizzó szerelme ellenpontozza.

Attila (az első felvonás első képétől kezdődően) pontosan megtervezett, majd nagy elszántsággal elkövetett tettnek az áldozata: mérgezett hajtűvel ölik meg. A cselekvések ezen láncolatában ő az áldozat. (Az előző felvonásban egy ugyancsak életére törő másik cselszövésben ő diadalmaskodik: a sors kezeként büntet, s a bizánci keresztény-

75 „A szecesszió jellemei nem temperamentumok, sem nem mozgékony és sokoldalú egyéni jellemek, hanem inkább megszemélyesített általánosságok, absztrakciók vagy allegóriák.” VAJDA György Mihály, *Modernség, dráma, Brecht*, Bp., Kossuth, 1981, 271.

76 N 84.

77 TÖMÖRY, i. m., 100.

78 „ATTILA: [...] A sors az úr, mindnyájunk ura. A sors. Az akaratunk és a véletlen az ő játéka csak.” N 84.

79 *Uo.*, 85.

ség és Mikolt személyéért szervezkedő személyeket – Demetrios, Berik, Ataulf – teszi áldozattá.) Az utolsó jelenet párbeszéde szerint Attila mégsem áldozat: ő elfogadja a sorsát. Mikolt, a menyasszony az áldozat, aki lét és nemlét határán, pogány ősök és keresztény szentek kényszerítő hatása alatt királynéi magányának egyetlen éltető és hozzá méltó kapcsolatát, s ezáltal önmagát áldozza föl. Megnyugszanak az ősök, triumfálnak a keresztények, de a szerelmes – önmagát csak Attilával való kapcsolatban látó, meghatározó – nő összeomlik. Az áldozatvállalás próbája sikerült, de olyan vesztéssel járó szenvedést okoz, melynél jobb a halál. Ezért kéri Mikolt ismételten Attila válasz-tettét, az őt megsemmisítő bosszút.

A világszerkezet pillérei: az oppozíciókba rendeződő szereplők

A szereplők ellentétpárokba rendeződnek, de nem úgy, ahogyan ezt egy konfliktusos drámában megszoktuk. A *nagyúr* nem konfliktusos dráma, a figurák szembenállását nem valamely konfliktus diktálja. A szecesszióra jellemző módon sokkal inkább valamely érzelem a „szempont”, az „eszme”, ami őket ellentétekbe rendezi. Azért mondhatja Tóth Ágnes,⁸⁰ hogy a szereplők ismétlik önmagukat, mert Bánffy ritkán használ olyan direkt leírásokat, amelyek közvetlenül ábrázolják a figura jellemét, szándékát, sokkal inkább olyan nyelvi eszközöket vesz igénybe, amelyek a szereplőket közvetett módon, a jelentésárnyalás formájában ábrázolják. A jelen kutatás szempontjából a szereplőpárok oppozíciókba rendezése az a stilizáló eljárás, amelynek segítségével az író (a direkt jellemzéssel szemben) a célzott jelentésárnyalást eléri.

Az előjáték ilyen szempontból bővelkedik az ellentétekben, amelyeket a dráma három felvonása majd kibont, szétterít a drámaszöveg egészében. Az óvatos, veszedelemtől tartó, szarmata pásztor a félelem megtestesítője, aki odúja sötétségébe zárkózna háza népével együtt. Háza népe viszont (a pásztorfiú és az asszonyok) a távoli vörös égések, tüzek (a szépségek, a távoli, az ismeretlen) ígézetétől nem tud szabadulni, s ily módon az ismeretlen vonzerejének engedő, kíváncsi ember megtestesítői. A vörös inges oguzok élükön Kurkut kánnal a hunok szövetségesei; ők a hűséges kötődést teszik érzékelhetővé. Az oguzoktól éppúgy elválaszthatatlan a vörös szín, mint ahogyan a hunoktól a fekete. A fekete hunokhoz a halál fogalma kapcsolódik, a vörös oguzokhoz pedig a vér. Az ő szövetségük megkérdőjelezhetetlen a dráma teljes szövegében: a halál és a vér, a fekete és a vörös összetartozik. A hűséges szövetségesek rabokat hurcolnak, „fehér, szent asszonyokat”: a könyörtelen oguzok ártatlan asszonyokat zsákmányként. Az érkező bizánci követséghez a cselszövő fondorlat fogalma kapcsolódik, a hun hírnökhöz és az őt kísérő lovasokhoz pedig a kérlelhetetlenség.

A Garaboncás (éppúgy, mint a fiát kereső, távoli keleti országokból érkező, irányt vesztett asszony) magában hordozza az ellentéteket: az idegen asszony földrajzi szélsőségeket hordoz magában öntudatlanul, már-már tébolyult megszállottsággal, a Garaboncás viszont vertikális világokat kapcsol össze magában öntudatlanul.

80 TÓTH, *i. m.*, 251.

Attila helytartójának, Berik hercegnek a személyében találkoznak az ellentétek: egyszerre győztes (aki Attila szövetségeseként a zsákmány fölött rendelkezik, de köti is az esküje a zsákmány elosztására) és legyőzött (mint gót herceg); pogány, de keresztény is.⁸¹ Az ellentéteket látványosan hordozza a lényében, az ellentétes szándékok széthúzó erőmezejében vívódik. Attila hatalmának megtapasztalása, elismerése, tőle való félelme, hozzá fűző hűségesküje visszatartja az árulástól,⁸² a Mikolt iránt fellángoló vágya, valamint a görögök rábeszélése és váltságdíjként, majd vérdíjként ígért aranya viszont ráveszi az árulásra. Mikolt szépsége, valamint Attila hatalma – két, egyformán hatalmas mágikus erő, amely ellentétes irányba vonja a tépelődő Berik akaratát.

Beriknek a két erő közötti vergődése jelzi, hogy kereszténység és pogányság szembenállásánál nagyobb és jelentősebb antitézisről van szó. Berik számára kereszténység és pogányság nem összeférhetetlen szélsőségek (szorult helyzetben valamennyi istent segítségül hívja),⁸³ de hűsége Attilához és Mikolt iránti vágya összeegyeztethetetlen.

A görög követségben Ataulf az oppozíciós párja, aki rokona Beriknek, hiszen mindketten a legyőzött Aszting nemzetség tagjai, viszont Ataulf a görögök szolgálatában áll, a keresztény Mikolt hercegnő hűséges fegyverese, és büszke keresztény hitére.⁸⁴ Mindkettőjüket a Mikolthoz való viszony jellemzi, mely viszony ellentétben áll egymással: Ataulf a halálig vállalt hűség, Berik az (Attila iránti hűségét feladó, és ezzel életét kockáztató) érzéki vágy képviselője. Mindketten szélsőségekbe hajló mértékben képviselnek egy-egy érzelmet: a hűséget és az érzéki vágyat.

Zerkon, Attila udvari bolond törpéjének oppozíciós párja a keresztény-manicheus Hiláron. Mindkét szereplő a saját világában sajátos nézeteket nagy meggyőződéssel valló, perifériára szorult személy, akik egymással ellentétes érdekeket szolgálnak kémkedéssel: a törpe Attilát, Hiláron pedig a kereszténységet. Bejárásuk van mindenhova, és oda is eljutnak, ahonnan társaik különféle okokból távol tartják magukat.

Már az első felvonás első képében megjelenik a gót hercegnő, Mikolt, aki Kurkut kán rabjaként tapasztalja a barbárok életmódját, erkölcsét, törvényeit. Mikolt személye már itt ellentétek találkozási helye, akit tartózkodási helyének szelleme határoz meg. Amikor tömjénfüstös templomban tartózkodott, tiszta keresztényként szállt fel imája völegényéhez, a Pantokratorhoz. A pogányok ördögberkében, rabtartójának sátrában viszont a Pantokrator személyét a gyűlölt Attila váltja fel, a könnyű, tiszta imát pedig a bosszúvágy. Mikolt imájának címzettje (a Pantokrator) könnyedén behelyettesíthető a bosszú címzettjével (Attila), számára sem összebékíthetetlen a kereszténység és a pogányság (akárcsak Berik esetében).

A következő képben – Berik sátorpalotájában – Mikolt személyében újabb ellentmondás jelenik meg: szépsége, szent tisztasága nagy hatással van Berikre, ő viszont alig vesz erről tudomást, sőt: a görögök által kitervelt cselszövés eszköze sem akar

81 „BERIK: [...] Én a keresztény istent is becsben tartom. Ahhoz is fohászok, mert mit tudja az ember, melyik isten hallja? Nincs igazam?” N 51.

82 *Uo.*, 57.

83 „BERIK: Thór! Baldúr! segíts meg! Chreisthos! Te is segíts meg!” *Uo.*, 58.

84 „ATAULF: Igen. Én is az Aszting-nemzetségből vagyok, mint te. De én keresztény vagyok.” *Uo.*, 51.

lenni (noha egész életének értelme ez: megbosszulni családjá halálát Attilán). Mikolt csak Attila nevének hallatára árul el nagy érzelmi felindultságot. A bosszúra redukált hős ő, de – bár a kereszténység talaján határozza meg magát – nem a pogányság, vagy a pogányságot jelképező Attila ellen indít támadást. Attilára, a férfira fixált hős, az Attila iránti bosszúvágy megszállottja, akinek Attilával való kapcsolata, nem szembenálló felek, hanem poláris ellentétek közötti kapcsolat.⁸⁵ Mindkét pólus (Mikolt és Attila) lényegi összetevője a másakra való irányultság, mely kapcsolatuk jellegére utal: az egymástól való függőség feszültségi egységére.

Az utolsó felvonásban feketével hímzett fehér ruhákban nyírkoszorúkkal díszített nyoszolyóleányok között jelenik meg a menyasszony, akit elborít a virág és a virágkoszorúk a fején, nyakán, könyökénél, derekán, kezében. Mikolt mint menyasszony és az őt beborító virágpompa az ellentétező létornamentika megtestesítője, nyitott a lét és nemlét, múlt és jövő, az áldozat és újjászületés felé.

Attila iránti bosszúvágyának megszállottjaként Mikoltnak hiányzik a háromdimenziós meghatározottsága, nem cselekszik hús-vér emberként. A szecesszió jellegzetesen egyoldalú, egyszerűsített, egyetlenegy vonásra, a bosszúra redukált hőse ő,⁸⁶ aki nem kelti valóságos ember illúzióját, sokkal inkább esztétikai alakzatra – nyelvjelenségre – egyszerűsített. Mikolt a megsemmisített gót nemzetség utolsó képviselője, akiben a meggyilkolt pogány ősök kérnek elégtételt, de aki a bizánci keresztények által rárótt mártírszerepet is vállalja. A Pantokrator menyasszonya és egy földi isten felesége.

Attila „vallás nélküli, tudás nélküli”⁸⁷ barbár, rabló, egy zsákmányszerző kultúra képviselője, aki a jelennek és a jövőnek él, és népek leigázójaként, istenként áll birodalma csúcsán. Bár ő a dráma címszereplője, szövegbeli részese a mellékszereplőkénél is kevesebb. Központi szerepe abban ragadható meg, hogy alig van a drámának párbeszéde, mely ne róla szólna, replika, mely ne rá utalna, nincs olyan szereplő, aki ne hozzá viszonyulna. Eme viszonyulások széles spektruma rajzolja fel az alakját. Schöpflin Aladár⁸⁸ szerint Kisbán [Bánffy] Miklós „egy igazi költő ösztönszerűségével” tudta éreztetni és megértetni Attila hatalmát, akinek mozdulatlan és szótlan alakja mintegy bűvölettel ragad magához mindenkit.

Mindkét főhős kívülálló, következképp magányos is, cselekvési indítékaikat nem érti a környezetük. Szecessziós hősökre jellemző saját morál szerint cselekszenek, akaratuk is egyéni, kiemelkedő, szemben áll környezetük akaratával, de éppen ebben a különvalóságukban találhatnak egymásra. Sem Attila, sem Mikolt nem viselkedik életszerűen, háromdimenziós, hús-vér emberként a halál közelében (sem): Attila élete apoteózisát éli meg a halálban, Mikolt felfedezi személyiségének magánéleti összetevőjét, és egyik érzelmet (a gyűlöletet) a másokra (szerelemre) cseréli, és ezért is kész életét

85 Edelgard HAJEK, *Literarischer Jugendstil: Vergleichende Studien zur Dichtung und Malerei um 1900*, Düsseldorf, Bertelsmann Universitätsverlag, 1971, 57. A szerző hasonló kapcsolatot elemez Oscar Wilde *Salomé*jának Salome és Jochanan hősei között.

86 Lásd a szecessziós dráma szereplőjének jellemzőit: SÁJTER, *i. m.*, 26–28.

87 N 82.

88 SCHÖPFLIN Aladár, *A NAGY UR*, Nyugat, 6(1913), 74.

áldozni,⁸⁹ de szerelmes tombolásában nem jut eszébe maga ellen fordítani sem tört, sem mérgezett hajtút. A határhelyre helyezett hősök kapcsolata poláris ellentétek közötti kapcsolat, amely utolsó fellobbanásában is megmutatja nagyszerűség és kisszerűség, méltóságteli haláltusa és kisszerű vívódás kettősségét, a sors elfogadásával járó nyugalmat és a sorsfordító cselekedettel járó szenvedést.

A kép- és felvonászáró jelenetekről is kell szólnunk, ugyanis ezek ekvivalenciája (valamennyiben a két főszereplő közeledése nyer egyre végzetszerűbb töltetet) a végkifejletet anticipáló funkcióban rejlik. Az előjáték utolsó replikái megismételik a táltos jóslatát: a Nagy Úr visszafordult, „meghalni jön, jön a halálba!”⁹⁰ A következő két felvonás négy képének minden záró jelenete összefoglalja, sűríti, mintegy stilizált egyszerűséggel irányítja a figyelmet ismételten az Attila-Mikolt viszonyra, találkozásuk kikerülhetetlen végzetszerűségére. A négy kép záró jelenete ugyanannak a mondatnak fokozást kifejező négy állítása: 1) Mikolt a keresztnevéen nevezett Attilával fenyegeti Kurkutot; 2) a két szereplő szemtől szemben találkozik egymással; 3) Mikolt a közte és a gyűlölt ellenfél közötti hasonlóságra hívja fel a figyelmet („Csak én nem félek, mert én is olyan egyedül vagyok, mint ő. Olyan egyedül, mint ő.”);⁹¹ 4) Attila – a véres leszámolás záróakkordjaként – maga mellé emeli Mikoltot a trónra. Az utolsó felvonás pedig a nászban és halálban való felemelő és felkavaró találkozás kibontása.

Következtetés

Bizonyítást nyert, hogy a drámai szövegtörzset opozíciós elemei egymásra utalnak, egymás jelentését erősítik, gazdagítják, árnyalják.

A dráma üzenete nem a szembenálló kultúrák rangsorolása irányába hat, még csak nem is elsősorban két kultúra egymást kizáró másságáról szól (mert bármennyire is vonzó, erősnek, hatalmasnak is mutatja be Bánffy a keleti kultúrát, mégis gyengébb kultúra lesz életképes, az lehet megmaradó, amely kevésbé vonzó, intrikáló, életet-hitet mentő): a két kultúra opozíciós megfelelése csupán egyike a sok felvillantott antitezisnek, poláris szembenállásnak. Ezek (és leginkább a női és férfi princípium egymásra irányuló, komplementer polaritása⁹²) pedig a végletek találkozásának határhelyén zajló egyetemes emberi történések, találkozások szépségét hivatottak megéreztetni.

89 „MIKOLT: Attila! Attila! Ne így! Engem is vigyél. Itt vagyok! Tied, tied! Vedd a testem... a keblem... a lelkem. Ő, bár megválthatnának az életemmel!” N 85.

90 *Uo.*, 40.

91 *Uo.*, 68.

92 „[...] a nő szerelmét és a nemi vonzást a hatalmas hímhez úgy tudja éreztetni, hogy megközelíti vele Hebbelt.” LENGYEL Menyhért, *A NAGY UR*, Nyugat, 6(1913), 75.

NÉMETH S. KATALIN

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős gyászbeszéde, Farkasics Péter és Horváth György epitaphiuma (1571)

A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) munkálatainak kezdetén Borsa Gedeon *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda* címmel kis közleményben tisztázta egy-egy magát eperjesinek, kolozsvárinak és nagybányainak nevező kiadvány eredeti nyomtatási helyét.¹ Az impresszuma szerint Eperjesen megjelent latin nyelvű iskoláskönyvről² sikerült kiderítenie, hogy tényleg kötődik Eperjeshez, nyomdásza Hans Creutziger (Cruciger, Kreuziger), aki valóban eperjesi származású, azonban 1553 és 1585 között már a sziléziai Nyssa (Neisse) városában dolgozott,³ a vizsgált nyomtatványt is ott adta ki. Creutziger nyomtatványainak számbavételekor – mintegy mellékesen – Borsa Gedeon a következő megjegyzést veti papírra: „Itt lehet megemlíteni, hogy CREUTZIGER kiadványai között akad egy érdekes hungaricum is: Joannes LIVBICZ boroszlói kanonoknak, HORVÁTH György anyai ági unokatestvérének a gyászbeszéde ZRÍNYI Miklós felett és két epitaphium FARKASICZ Péter és HORVÁTH György, ZRÍNYI kapitányai felett.”⁴ Jóllehet a kiváló nyomdatörténész dolgozata évtizedekkel később, tanulmányainak összegyűjtött kiadásában is megjelent,⁵ az elmúlt ötven év alatt senki sem figyelt fel a fontos információt tartalmazó megjegyzésre. Mindez azért is érdekes, mert a Borsa-cikk publikálását követő évben ünnepelték a szigetvári ostrom 400. évfordulóját, és a kutatás legfrissebb adatait tartalmazó ünnepi kiadványban közölt bibliográfia sem tud Creutziger kiadványáról.⁶ A Zrínyit is említő epitaphiumokat nem ismerik a szigetvári hős emlékét idéző latin nyelvű verseket számba vevő tanulmányok sem.⁷ A szigetvári tragikus végkifejletű várostrom legfontosabb 16. századi megöröki-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének nyugalmazott tudományos főmunkatársa. A dolgozat lektorálásáért, hasznos tanácsaikért, a latin szöveg olvasási problémáinak megoldásáért hálás köszönet illeti Pálffy Gézát és Varga Szabolcsot.

1 BORMA Gedeon, *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda*, MKsz, 81(1965), 347–349.

2 RMK II. 131.

3 JOSEF BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1963, 321. Lásd még V. ECESEDY Judit, *Az eperjesi nyomdászat kezdetei*, MKsz, 118(2002), 10.

4 *I. m.*, 347.

5 BORMA Gedeon, *Könyvtörténeti írások I–II*, Bp., OSZK, 1998.

6 BARICS Andrásné, *Szigetvári Zrínyi Miklós-bibliográfiája = Szigetvári emlékkönyv: Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, szerk. RÚZSÁS Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 375–397.

7 KARENOVICH József, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben*, Bp., 1905, 128–131; ÉCSÍ Ö. István, *Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben*, Kaposvár, 1935 (Csurgói Könyvtár, 1). A téma legfrissebb népszerűsítő összefoglalója sem említi: FAZEKAS István, *Szigetvár emlékezete a XVI. században = Zrínyi Miklós, a szigetvári hős*, szerk. BARTAL Csaba et al., Bp., Múlt-kor, 2016 (Múlt-kor Történelmi Magazin, melléklet), 18–21.

tése az ostrom után húsz évvel jelent meg, *De Sigetho Hungariae propugnaculo* (Wittenberg, 1587) címmel. A *Zrínyi-album*nak nevezett összeállítás⁸ editora Petrus Albinus (1543–1598), szerzői között van Forgách Ferenc, Szikszai Hellopaeus Bálint, Nicolaus Batitius, Jeremias Sartorius,⁹ Johannes Sommer, Bernhard Sturmius, Iloczy Matthias, Nicolaus Rhedingerus, Péchy Gáspár, Salomon Besnerus, Siklósi Miklós, Miskolczi Puah Pál, Cibrádi Mihály, Nicolaus Steinberger, Csanádi János, Budai János, Hieremias Sartorius, Batizi Miklós és mások.

A szigetvári ostrom ötödik évfordulójára, 1571-ben megjelent nyomtatvány szerzője, Johannes Liubicz nem szerepel a *Zrínyi-album*ban. A kiadványról Borsa Gedeon 1965. évi lábjegyzetéből tudjuk, hogy a boroszlói egyetemi könyvtárban található, és ötven év elteltével, a jelentős külföldi könyvtárak katalógusait közzétevő internetes adatbázisok sem tudnak más példányról. A német nyelvű halotti beszédek pontos címleírással és lelőhellyel közreadó, Marburgban működő kutatóhely adatbázisa, a GESA (Gesamtkatalog deutschsprachiger Leichenpredigten) ugyancsak erről az egyetlen példányról tud, és ennek alapján látható a digitalizált címlap a *Titelblattkatalog der Leichenpredigten und sonstiger Trauerschriften in der Universitätsbibliothek Wroclaw/Breslau* című honlapon.¹⁰ A 441934. leltári számú nyomtatvány teljes digitalizált példányát a Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu osztályvezetője, Diana Codogni-Łańcucka segítségével sikerült megszerezni és a szigetvári ostrom évfordulóján a magyar érdeklődők rendelkezésére bocsátanom.

A halotti beszéd szerzőjéről, Johannes Liubiczról (Liubiczh, Livbicz, Livbitsch) jelenleg kevés ismeretünk van. A szakirodalom horvát származásúnak nevezi, aki bécsi tanulmányok után Glogauban volt iskolaigazgató, majd a boroszlói katedrális kánonoka.¹¹ Az epitaphium szerint Horváth György unokatestvére (consobrinorum), halálának dátuma 1591. Halotti tumbájáról érdekes módon – egy, a magyar–lengyel barátságot illusztráló cikkben, egy 2012. március 25-én megjelent internetes politikai napilapban, Beata Maciejewska írásában találtunk fotót.¹² Johannes Liubicz néhány beszéde megtalálható a nagy nemzetközi katalógusokban, köztük az ugyancsak magyar vonatkozású *Christiana Ipsaqve Longe Brevisissima Paraenesis, de repurganda Europa, deq. in pristinam libertatem ex Turcorum tyrannide primo et quoq. tempora vindicanda Hungaria* című kiadvány is, amely szintén Neisse-ben jelent meg 1590-ben.¹³ (Liubicz összes kiadványát a Neisse-ben dolgozó Creutziger, illetve később a Reinheckel nyomda adta ki.)

8 Facsimile kiadás, kísérőtanulmány SZABÓ András, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., Akadémiai, 1987 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15).

9 Ács Pál, *A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai*, ItK, 94(1990), 242–248.

10 Letöltés: 2016. 07. 01.

11 Gerhard ZIMMERMAN, *Das Breslauer Domkapitel im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation (1500–1600)*, Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1938, 369 ff. Idézi: Norbert CONRADS, *Schlesien in der Frühmoderne: Zur politischen und geistigen Kultur einer habsburgischen Landes*, Hg. von Joachim BAHLCKE, Köln etc., Böhlau Verlag, 2009.

12 http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,35751,11414738,Wroclawscyegrzy___jak_kochali_i_jak_umierali.html#ixzz4C0nPdoIh (2016. 07. 01).

13 Lelőhelye: Drezda, Sächsische Landesbibliothek.

ORATIO FV
NEBRIS, IN MODVM HISTO
RIÆ, OBITVS ILLVSTRIS QVON
DAM DOMINI, AC DOMINI NICOLAI CO
MITIS A ZRYNNŌG. HABITATI IOANNE LIV
ICZ Canonico VVratislauica: In Exequijs Clarissis
morum quondam militum, Nobilis puta, ac Magnis
filii Domini PETRI FARKASICZ, Supremi olim
eiusdem COMITIS, in partibus Croatiae Capis
tanei &c. Et Nobilis, necnon Strenui, Domini
GEORGII HORVVAT, Castellani arcis
Zyget, Confobrinatorum suorum, & ves
luti fratrum charissimorum: Anno salutis
M. D. LXXVI. in prefato Zygeth,
eo tum, cum à Solymano Turc
arum Cæsare, caperetur;
peremptorum.
 *

NISSÆ SILESIOIVM;
Excudebat Ioannes Cruiget.
Anno M. D. LXXI,

A szigetvári hős, Zrínyi vitézségét méltató halotti beszéddel (különösen a kerek évforduló idején megjelenő számtalan tanulmány okán) nem szükséges részletesen foglalkozni. A két epitaphium szereplője is ismert a Zrínyi-kutatásban, az őket illető adatokat azonban röviden összefoglaljuk. Farkasics Péter személye azért is különleges, mert a róla költött epigrammának, a politikus, katona, költő-író¹⁴ és hadvezér Zrínyi Miklós versének külön irodalma van; kiemelendő Kovács Sándor Iván, Ács Pál és legutóbb Csillag István egymásra épülő, hivatkozó dolgozata.¹⁵ Farkasics Péter ugyanis úgy kapott szerepet a *Szigeti veszedelemben*, hogy tulajdonképpen nem az ostromban, hanem már egy korábban szerzett sebesülésben, az ostrom előtt elhunyt.¹⁶ A szakirodalom többször összekeverte Farkasics Pétert apjával, Farkasics Gergellyel.¹⁷ Farkasics Péter-

14 PÁLFY Géza, *Költő és hadvezér?: A politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai*, Hadtörténelmi Közlemények, 127(2014), 867–880.

15 KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985., Ács Pál, *A „helyettes áldozat” allegóriája a Zrínyiász IX. énekében* = Á. P., „Elváltozott idők”: Irányváltások a régi magyar irodalomban, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 6); CSILLAG István, „Égő szövétnék”: Filológiai Zrínyikalászat, Bp., Ráció, 2016, 76–108.

16 Varga Szabolcsnak dolgozatához fűzött megjegyzése szerint Farkasics Péter 1552-ben részt vett Temesvár védelmében, fogságba esett, majd kiszabadult, s az 1560-as évektől állt Zrínyi szolgálatában.

17 Varga Szabolcs szerint Péter apja Farkasics Gergely, aki 1527-től adatható, 1542-ben ott volt Zrínyi mellett, megsebesült majd Sziget kapitánya lett, ott is halt meg és ott is temették el. Vö. VARGA Szabolcs, *A vár és mezőváros története 1526–1566 között = Szigetvár története: Tanulmányok a város múltjából*, szerk. BŐSZE Sándor, RAVAZDI László, SZITA László, Szigetvár, Szigetvár Város Önkormányzata–Szigetvári Várbaráti Kör, 2006, 45–92 (Farkasics Gergelyről: 81–83).

ről Istvánffy a következőket írta: „Ugyanaznap melyen az várat meg kezdék szállani Farkasits Péter Zrínyinek képebeli, kiről az előtt szólánk, sokáig való betegség miatt elnyomorítottván mindeneknek nagy bánatjára meghala, ki mivel Temesvár megszállását Losonczyval együtt erős vitézi módon megállotta vala, nagy okos és sokat próbált embernek tartatik s mind kezével s mind tanácsával egyaránt az dologra igen tud vala.”¹⁸ A költő Zrínyi szerint „Volt Farkasics Zrininek főkapitánya”,¹⁹ aki a 3. énekben súlyosan megsebesül, és az 5. énekben leli halálát, keservesen panaszolva, hogy nem ura mellett, hanem „ágyban, párnák közt” kell eltávoznia.

Hej, hej, én fátumom mely igen kegyetlen!
Ettől mindenkoron szüvemben rettegtem,
Dicséretlen ágybul hogy éltemet küldjem
Mindenható kegyelmes Isten kezében.

Zrínyi hős kapitánya felett mondott búcsúbeszéde a 7. énekben megalapozza a „helyettes áldozat” mitológiáját, a hős helyett vállalt mártírság képét, amely aztán a Farkasics-epigrammában is kifejezést nyer.

Ujul hát, Farkasics, az te vitéz neved,
Noha az nehéz föld befödi testedet.
Cselekedetteddel az halált meggyőzted,
Most Isten jobb kezén van gyönyörködésed.

Liubitz *Epitaphium*ában Farkasicsot mint kapitányt búcsúztatja.

A *Szigeti veszedelemben* ugyan Horváth György nem szerepel, azonban róla mégis több adat ismeretes. Horváth György Korotna (másként Korokna, ma Nagybjom közelében) várának lovas hadnagya volt, Zrínyinek 1555. szeptember 12-én írt segélykérő levelét Barabás Samu idézi.²⁰ Miután Korotna 1557 őszén, Tojgun budai pasa dél-dunántúli hadjáratában elveszett, Horváth György is Szigetvárra került, és amennyiben hihetünk a gyászbeszédnek és az *epithaphium*ának, Zrínyi egyik jobbkeze, nevezetesen Szigetvár egyik várnagya (castellanus arcis Zyget) lett. Bende Lajos felsorolása szerint 1566-ban „itt estek el hősi harcban uruk mellett: Juranics Lőrinc zászlótartó, Csáky György, Patacsics Péter, Bajomy János, Popratovics Farkas, Kobak Miklós és Horváth György hadnagyok, valamint a vitézek nagyobb része”.²¹ Istvánffy krónikájában ugyancsak megörökíti Horváth György szerepét:

18 ISTVÁNFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*, I/2, TÁLLYAI Pál XVII. századi fordításában közléte-szi BENITS Péter, Bp., Balassi, 2003, 23. könyv, 5.

19 Csillag István szerint Farkasics csak az eposzban szerepel Zrínyi alkaptányaként, bár ez is téves, mert az eposzbeli idézet szerint főkapitánya volt, s „Szigetvár alkaptányája 1566-ben Alapy Gáspár volt”. CSILLAG, *i. m.*, 82–83, vö. 17. jegyzet.

20 *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*, Bp., MTA, 1898, 314. (SZALAY Ágoston, *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*, Pest, 1861. c. kiadványa alapján.)

21 BENDE Lajos, *Sziget ostroma 1566-ban = Szigetvári emlékkönyv, i. m.*, 103.

Akkoron osztán Zrínyi Istennek nevét, segítségét híván, az kaput felnyitattná, és Szerencsen Márk pattantyús mesterrel, ki csak egyedül maradt vala a sok közül, az kapu közé helyheztetett öregbik álgút, mely sok vas s láncdarabokkal, és óngolyóbisokkal megtöltetett vala, az ellenségre, kik az hídra nagy sűrűséggel állottanak vala, kilövetni hagyta. De az, minek előtte kilőne, homlokban lőttetik s elesik. Osztán az ott mellette álló Horvát Györgynek parancsolja, hogy az égő kanótot kezébe vegye, s azzal az álgút kilője, melynek csak az egy találásával mondják, hogy az ellenségben hatszáznál többen voltak, kik elvesztenek rész szerént, vagy meg sebesültenek. Egyszersmind harcoltanak, az mint az utolsó viadalnak rendelt célján lehetett, mennél vitézebben s állhatatosabban, mind Zrínyi, ki kerek pajzzsal és karddal oltalmazván magát, elsőben is harcolni kezdett, s mind penig az vitézek, előttök vivén az császár zászlóját Juranics Lőrinc serény ifjú legény, de az mieinknek gonoszabb állapotja következtén, kik midőn csak hatszázra jutottanak vala, az számtalan barbarus pogányságtól, kik nyilakat, puskagolyóbisokat és mindenféle lövöldöző szerszámokat kőeső módjára rájok szórának, könnyen meggyőzetnek vala.²²

A boroszlói kanonok, Johannes Liubicz horvátországi kötődése révén is érdeklődéssel követhette a szigetvári hős, Zrínyi Miklós török elleni harcait, Horváth Györggyel való rokonsága pedig a gyászbeszéd és az epitaphiumok kiadására ösztönözhetette, amelynek közreadása a hősi halál 450. évfordulóján ismételten aktuális.

ORATIO FV-
NEBRIS, IN MODVM HISTO-
RIAE, OBITVS ILLVSTRIS QVON-
DAM DOMINI, AC DOMINI NICOLAI CO-
MITIS A ZRYNN&c. HABITA A IOANNE LIV-
bicz, Canonico VVratislavien: In Exequijs Clarissi-
morum quondam militum, Nobilis puta, ac Magni-
fici Domini PETRI FARKASICZ, Supremi olim
eiusdem COMITIS, in partibus Croatiae Capi-
tanei &c. Et Nobilis, nec non Strenui, Domini
GEORGII HORVVAT, Castellani arcis
Zyget, Consobrinorum suorum, & ve-
luti fratrum charissimorum: Anno salutis
M.D.LXVI. in præfato Zygeth,
eo tum, cum à Solymanno Tur-
carum Cæsare, caperetur:
peremptorum.

NISSAE SILESIIORUM,
Excudebat Ioannes Cruciger.
Anno M. D.LXXI,

22 ISTVÁNFY, *i. m.*, 23. könyv, 44.

NATVRA RERVM OMNIVM parente, ita comparatum est, Auditores humanissimi; Reuerendi, Magnifici, Nobiles, nec non Clarissimi Viri: Natura inquam ita comparatum est, vt nihil æque humanas credideris perturbare posse mentes: quam dum videas, his ipsis rebus, quarum illas, tenax alioqui desiderium tenuisset: tristes respondere euentus. Durum quippe est, optata non potiri lætitia: & longe molestissimum, inopinata ceu ex diametro persundi tristitia. Hinc ergo est, O Auditores, cur nos qui Amplissimis, veluti ex consuetudine quadam, Illustris quondam Domini, ac Domini NICOLAI COMITIS à Zrynn &c. Cum nunquam non alias, tum his periculosissimis temporibus, vel maxime, congratulari desiderauimus triumphis: ob tristissimos eius, proch dolor, hos nouissimos successus: incredibili afficiamur dolore. Audistis siquidem haud dubie, truculentissimum Christiani nominis hostem, Turcarum, Cæsarem, personaliter cum maxima potentia, castrum quoddam, in partibus Hungariae Zygeth nomine, proxime Calendis Augusti, obsidione cinxisse: Nec ignoratis pariter, Clarissimum Heroem, benefatum NICOLAVM COMITEM à Zrynn, in præfato Zygeth, se tanto, & tam potentissimo hosti, ob communem duntaxat patriæ salutem, opposuisse: ibidemque septimo Idus Septembris, non sine maximo omnium luctu occubuisse.

Cuius quidem, tam immaturus interitus, quum toti facile, cum Croatiæ, tum Dalmatiæ, Hungariæ, atque adeo Sclauoniæ, magno vt plurimum dolore, redimentus veniat: ita si rem penitus introspecias, & clarissima eius gesta, omnibus Heroicarum virtutum æmulis, merito in exemplum ob oculos ponenda videas. Nam vt non dicam hic, de singulari eiusdem, vel vitæ Integritate, vel morum Grauitate: deque rarissimis id genus, Principe viro dignis, Generosi animi dotibus: quibus ille, nemini sui ordinis cessit: plurimos ast, ex sublimioribus etiam, haud obscure superauit. Quod puta Humanitate, quòd Affabilitate, quòd Pietateque Liberaliteque, non tantum in suos, munificentissime vsus sit: sed & exteros, incredibili quodam modo, in sui rapuerit amorem. Quod item Consilio, Prudentia, Dignitate, quod in summa, tam Virtute, quàm Autoritate, tum apud Reges, tum apud Principes, (Imperatoribus longe gratissimus) plurimum valuerit: Saltem si quis, eius non minorem, vindicandæ Christianæ Immunitatis Zelum, quàm defendendæ communis patriæ constatiam, consideret: videbit profecto, diuinum quiddam, perpetuo in hoc fuisse Viro.

Verum enimvero, siue ad retroactæ eius vitæ, gesta recurras, siue hos pro te nata, plus lugendos, quam recolendos, euentus perpendas, intelliges omnino, eum nunquàm minus, pro Reipublicæ Christianæ salutæ stare voluisse: quam eum sibi prius, omnibus alioqui numeris absoluta vita, quàm syncera defuisset voluntas. Et vt paucis multa perstringam: Quoties non, is ipse, O bone DEVS, tùm anteaquá, in totius Croatiæ, Dalmatiæ nec non Sclauoniæ, BANVM eligeretur: tum etiam, vbi eiusdem Regiminis, Fasces, & foeliciter gubernasset: & magna tandem cùm laude resignasset: Nunc in partibus Croatiæ, nunc in partibus Hungariæ, iam verò in partibus Sclavoniæ, se in arcendo hoste, maximo exposuit periculo? Quoties non, inter frequentissima Turcorum agmina, hostiles eorum cohibuit furias? Quoties non item, foelicissime de ipsis trium-

phas, Amplissima Christianæ calamitatis, excussit spolia? Veluti exempli gratia, (vt hoc loci, breuitatis causa, de alijs supersedeam) cum superioribus proximis annis, bellicosissimos Christianorumque confinium, perniciosissimos hostes, BASSAS, cum maximis eorundem copijs, profligasset. In primis autem, audacissimum illum, totius pene residuæ Croatiae deuastatorem MALKOCZBEGVM²³ circa Zygeth: non multo post item OROCZLAMBEGVM²⁴ circa Gerasgal:²⁵ & hoc ipso humanæ salutis 1566. anno, circiter ferias Diui Iacobi: N: BASSAM Boznensem:²⁶ (quem alij secundas partes, à Turcarum Cæsare tenuisse: alij verò ipsius met Cæsaris, generum astruunt fuisse: non saltem, cum omnibus suis copijs, (quas idem tanquam quidam Prodomus ante Caesarem in partes Hungariae secum adduxisse credebatur, profligavit: Verum etiam ipsummet BASSAM, (alijs indifferenter omnibus, partim fugatis, partim captis, & partim trucidatis,) grauisissime alias sauciatum: manu mutilatum, tota in vniuersum suppellectili, (vix tandem fuga, saluti suæ consulentem:) indusiotenus circa Syklous exiit.

Porrò, si foelicissimos illos, fortissimosque quondam, BANOS, Despotas, VVoyvvodas, aliosque celeberrimos, Inclytæ olim Croatiae propugnatores, consideres: si eorundem immortaliti consecrata virtutum facinora, recoles: omnia dicto facilius, in solo hoc foelicis recordationis, COMITE à Zrynn, veluti in absolutissimo quodam exemplari, viua propemodum imagine, expressa deprehendes. Equidem, quia hoc sibi, cum multis, multorum suæ gentis sæculorum, commune habuisset, quo vtilitatem cum honestate coniungeret: ita demum & virtutem fortunæ, & turpitudini ante posuit mortem: vt moriens etiam, potentissimum alioqui, in administrationem fortitudinis suæ raperet hostem. Adeò, vt etiam(?), quantum muis maxima potentia, vndiquae circumuallatus premeritur, simili in altissimo sinistrae versaretur fortunæ gradu: Quancquam omni humano destitueretur præsidio: non tamen minus (ad extremum vsque spiritum) quam fortis, voluit esse potens. Quin potius, suæ haud immemor vocationis: cum paucis quos secum habuit suis: vltra quinque hebdomadas, constantissime, & pro Aris, & pro Focis, immò pro diuultis etiam, iam tandem moenibusque ad instar fortissimi Leonis, tanta dexteritate, & tanta dimicasse dicitur anemositate: vt in effectum, inter multa multorum

- 23 Malkocs (másként Malkuch) bég – klisszai szandzsákbég, Evlija Cselebi szerint ő építette a siklósi dzsámit. Malkocs két helyen szerepel a *Szigeti veszedelemben*: „Orostoni Péter levágja Saladint, / De Demirhám üt, erős Orostonit; / Malkuch Huszárt, Szelim Balázst és Gerdeit, / De Bosnyák Benavirt, Ramadánt, Huszaint.” (10. ének, 25); „Elbusul Deli Vid, és ugrik haragban, / Kiált: »Pogány ebek, nem elégszem abban; / Törvény és igazság vagyon én szablyámban.« / Ezután ketté vág Malkuchot derékban.” (13. ének, 25).
- 24 Oroszlan, azaz Arszlán bég, budai pasa többször szerepel a *Szigeti veszedelemben*: „»Az Arszlán vezér is Budáról ir nékem, / Hogy győzödelemben ne légyen kétségem, / Im az levelet is hozom előtökben; / Olvasd hanggal, deák, hadd végyük elménkben.«” Itt is török deák föl szóval olvasván: »Győzhetetlen császár, az te rabod, Arszlán, / Budai fővezér te kegyelmed után, / Ir alázatosan néked fejedt hajtván.«” (1. ének, 61–62); „Meghallván vezérek az Arszlán tanácsát, / Főképpen császárnak elszánt akarattját, / Senki tartóztatni nem meré az utját, / Hanem minden vezér javallja szándékát.” (1. ének, 67); „De nem áll meg itten Novákovics Iván, / Mert meghal miatta Perviz, Bicsir, Arszlán; / És nem kevesebbet teszen Orszics István, / Mert lelkét okádja előtte Balbazán.” (15. ének, 72).
- 25 Gerasgal, azaz Görösgál török szandzsákközpont, Szigetvártól délnyugatra.
- 26 Mehmed boszniai bég.

(non dicam ducentorum millium), armorum millia, nullo vsquam prius cohiberi potuerit periculo: quam vbi funesto, ex plusquam infoelici bombarda, globo, letaliter in caput percussus: (nec tamen sine maxima hostium strage:) occumberet. O Magnanimus Heroem, O fortissimum Achillem, & O inuictissimi pectoris dextram: quæ & indefessa moritur: & moerendo, de capitali hoste triumphat.

Quippe, ex quo viuum, ne quauis quæsita circumvenire arte, nec armis quo se dedidisset, cogere poterat hostis: in mortuum adeo truculenter desæuisse dicitur? Vt in argumentum diu desideratæ vindictæ, exanime iam tandem corpus, & capite truncaret: & ipsum demum caput, ad Imperatoria castra Iaurinum transmitteret. O nefandum facinus, & plusquam caninam vindictam: Ecce ne funeri quidem eius, parcere possit, Cuius Heroicam (inuitus licet) suspicere cogitur virtutem. Quanta proch DEVM & hominum fidem, huius Tyranni impietas? Quanta crudelitas? & quanta O Auditores, esse possit Immanitas? qui dummodo, vt suam vbi sibi placet, euomere queat rabiem: ferocissimas etiam, quouis tandem furore, non erubescit excedere belluas. Age dum, versa, lania, lacra, rode, vora, deglube, non tamen tu Zrynnium, non profecto, vlla crederis prærogatiua vicisse Solymanne. Sed quem admodum, nihil hoc nomine, à te alienum designas: ita te rursus, ab eodem æque, omni virtutum palma, vltro citroquæ victum, recognoscas necesse est. Nam licet nuquam non, proprium tibi fuerit, vt & gloriosæ CHRISTI cruci insidiareris: & in sancta Christianorum pectora desæuisses: vbi tamen, vel maxime, in Inclyto hoc Heroe, tuam explere conareris maliciam: ibi eidem, non tu te duntaxat, (quanquam imprudens) deseruire pergis: Verum etiam, ipsum non minus exteris populis, tum venerandum, tum admirandum, quam vel charissime posteritati suae, indefesso studio æmulandum proponis. Indignus namque tu, qui de tanto Viro, aliquid saltem boni meruisses vnquam: meritus ast ille, vt post pia fata, (ex quo ita crudelis fortunæ, successus tulissent.) sui fortissimi pectoris caput, nemini alteri, nisi suo secundum Deum, & vindici, & CHRISTO propitio, non multo post vltori, Inuictissimo Romanorum Imperatori MAXIMILIANO,²⁷ eius nominis secundo: Patri patriæ: Domino nostro clementissimo &c. nulla quidem tua mediante humanitate: verum: potius suam et ipsius Zrynnij te cogente virtute: oblatum iri curaueris. Vt sic demum, & temetipsum, atrocissimæ in Christicolæ Tyrannidis conuinceris: & in Zrynnio, incomparabilium Inclytæ Croatæ Athletarum, multis seculis, non minus immitanda, quam laudanda exempla commendares. Dignus inquam ille, qui à te odiatur, quandoquidem, prius more suorum, constantissime sub placidissimis Maximi Christianorum Monarchæ alis, mortem oppetere, quam se tibi turpiter dedere delegit. O vtinam eum tibi, (alijs dum modo paribus:) non in terquæ quaterquæ infoelici Zygeth coarctatum: sed inspatioso potius campo, experiri contigisset. Sperauerim equidem, & constantius affirmare ausim, quo tantum abest, vt tibi Zygeth, ea (qua alioqui factum est) commodiate capere: sed ne copijs quidem, impune vallare contigisset. Quorum vt illud, longo vsu comparata Zrynnio prudentia: ita & hoc omni dubio procul, innata sibi effecisset fortitudo. Tanta siquidem huius Viri constantia, & tanta O Auditores animi dexteritas fuit: quantas si ego per angustiam temporis, recensere possem:

27 Miksa magyar és cseh király, II. Miksa néven német-római császár (1564–1576).

prius me oratio ipsa, quam vos vel mediocris audiendi sacietas deficeret. At quid pluribus? quum nemini dubium esse queat: quo minus, se perpetuo talem elaborauerit fore: qualem se extremo hoc fortitudinis suae facinore, luculentissime semper fuisse comprobauit. Quo quid maius? Quid laudabilius? Quidue Christiano homine dignius dici posit vnquam? quam & ita vixisse, vt mori non posse videaris: & tanta deinde cum laude mori, vt moriendo vitam multiplicasse credaris, O viuat, viuat ergo, Inclytus foelicissimæ recordationis, NICOLAVS COMES à Zrynnij: viuat inquam, in æterna Sanctorum patria, qui & suo Principi, à teneris inde, ex fide optimi Viri inseruiuit: & moriturus demum, se non sibi ipsi magis, quam communi Reipublicæ, natum fuisse, edocuit,

EPITAPHIVM,
NOBILIS, AC STRENGVI, NEC
NON MAGNIFICI DOMINI, PETRI
FARKASICZ: Illustris quondam Domini, ac Do-
mini NICOLAI COMITIS à Zrynn &c.
Supremi in partibus Croatiae Capitanei &c.

In latus accepto latali vulnere, dextrum,
Præsens me fato mors properante tulit.
Sic superis visum, (neque enim miserabile fatum.)
Hoc erat: aut tristi clade nefanda dies,
Debit haud alia forsane ratione, perire:
A teneris, belli grande secutus opus.
Si quis imaginibus, si nobilitate parentum,
Nititur: et titulis gaudet in orbe coli:
Me quodque non falso stirpis commendat origo:
Viuit, et patrijs splendida fama, locis.
Illa sed exigui ducens, nam (natus ad arma.)
Pro patriæ gessi bella salute, meæ.
Hac decus æternum, quisquis sibi laude parabit:
Commoda sic patriæ, marte fauente feret.
O igitur proceres, Alma quibus Croatia gaudet,
Grata DEO vestræ pars pietatis erit,
Efficere: vt cedat, Thracum regnator ab Istro:
Assiduo cuius pectora marte calent.
Non moueant enses, nec spicula tincta veneno:
Prospera namque cadent cuncta: fauente DEO.

EPITAPHIVM,
NOBILIS, AC STRENVIV, NEC
NON CLARISSIMI MILITIS, DO-
mini GEORGII HORVVAT, Castellani olim
Castri Zygeth: in eodem, eo tùm, cum à So-
lymanno Turcarum Cæsare caperetur:
è medio sublato.

Efferus, immani caperet cum cæde Zygethum,
Turca: sub inuicto, robore bella gerens:
Eu ego pro patria pugnans, mea fata subiui:
Factus barbaricis, præda cruenta, gethis.
Occubui subitò, violenti turbine martis:
Belligeris anceps, qui solet esse viris.
Sed NICOLAE COMES, fama super æthera præstans:
Perciperes obitu, tristia ne qua meo.
Tu quoque sub medijs, prosternis hostibus illis:
Interemunt, pugnax tela trisulca caput.
Ceum fuit Æneam fidus Comitatus AHETES:²⁸
Pergama cum fæuo diruta marte forent:
Sic Comes Illustris, semper tibi fidus adhæsi:
Ad latus, et clausi fata suprema tuum.

28 Ahetes (Aietész), görög mitológiai alak, kolkhiszi király, Médeia apja.

TÓTH FERENC

Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* kézirat történetéhez

Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című klasszikus műve elsőként Kultsár István szombathelyi tanár kiadásában jelent meg Szombathelyen 1794-ben. A kézirat rejtélyes úton került Magyarországra, s az ennek körülményeit magyarázó elméleteknek köszönhetően egy izgalmas irodalomtörténeti vita is kialakult a kézirat története körül. Amint erre már egy korábbi tanulmányomban is rámutattam,¹ két fő elmélet alakult ki ebben a kérdésben. Az egyiket Toldy Ferenc fogalmazta meg az 1861-ben megjelent Mikes-kiadásának előszavában. Kultsár István a szombathelyi kiadás előszavában hivatkozott a 1733-ban az akkori Vas vármegyéhez tartozó Tarcsán² elhunyt magyar származású francia emigráns diplomata és katonatiszt, François de Tott báró (1733–1793)³ információira. Toldy számára logikusnak tűnt, hogy Tott báró közvetítésével magyarázza a kézirat Rodostóból Szombathelyre kerülését. A báró az egykori kuruc emigráns, Tóth András (1689–1757)⁴ fia volt, s valóban több alkalommal megfordult török

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 Tóth Ferenc, *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat történetéhez*, ItK, 108(2004), 559–567.

2 Más nevén Tarcsafürdő, ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban.

3 François de Tott 1733. aug. 17-én született Franciaországban, a La Ferté sous Jouarre mellett található Chamigny községben. A csupán kilenc éves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi-huszárezredbe. A fiatal huszártisztet a francia kormány hamarosan apjával együtt Konstantinápolyba küldte, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, majd 1767-ben Krimbe küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768–69-es hadjáratában. Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében, majd az oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást. Utolsó diplomáciai megbízására 1776–77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt egy Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítése céljából. Élete végén főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megért, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben a északi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Tarcsán élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként. Életéhez lásd: PALÓCZY Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., Vörös Félhold támogatására alakult Országos Bizottság, 1916; Tóth Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata életpályája: François de Tott báró (1733–1793)*, Bp., MTA BTK TTI, 2015.

4 Tóth András magyar nemesember 1698-ban született Nyitrán. Szülei Tóth András és Elisabeth Krükenskin voltak. Rákóczi hajdani szabadságharcosaként a fejedelem így ír róla az emlékirataiban: „Szeben ostroma közben Forgách elküldte apródját, Tóth Andrást, jelenleg a francia hadsereg kapitányát,

földön, s majd élete alkonyán mint francia királypárti emigráns éppen 1792-ben került a vasi Tarcsára. Tott nagysikerű, több európai nyelvre is lefordított emlékirataiban⁵ is megemlékezik a rodostói magyar emigránsokról édesapja kapcsán, akit Rodostóban temettek el 1757-ben. A gyanús egybeesések alapján Toldy számára nem jelenthetett nehézséget összekötni a látszólag összetartozó szálakat. A Toldy Ferenc által megfogalmazott – bár semmilyen adattal nem bizonyított – elméletet a Rákóczi-kor merész képzeletű kutatója, Thaly Kálmán vonta először kétségbe. A Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-es évfolyamában bukkant rá egy érdekes hírre, amely Szelimnek, az állítólagos magyarbarát travniki pasának állított emléket. A fenti cikk alapján Thaly Kálmán folytatta kutatásait Rodostóban, s megállapította egyebek mellett egy matuzsálemi kort (120 évet!) megélt egyik utolsó magyar emigráns, Horváth István személyazonosságát is. Thaly szerint Horváth őrizhette a Mikes-kéziratokat, amelyek Mészáros és Kerekes Sámuel, valamint Görög Demeter bécsi szerkesztők révén juthattak Kultsár Istvánhoz, majd egyenesen a szombathelyi szeminárium nyomdájába.⁶

A francia hadtörténeti levéltárban folytatott kutatásaim során találok egy Horváth István nevű, állítólag matuzsálemi kort megélt egykori rodostói magyar emigránssal, aki egyébként később francia szolgálatba lépett. A veterán kuruc hihetetlen élettörténetét röviden érdemes felidézünk. A források szerint Horváth 1663-ban született Győrben. 23 évig szolgált a császári hadaknál, majd három évig a száműzött Rákóczi fejedelem törökországi szolgálatában állt. 1720-ban csatlakozott Rodostóban az újonnan felállított Bercheny-ezredhez. 1732-ben őrmesterré nevezték ki, 1733-ban kornétás lett, majd 1734-ben hadnaggyá nevezték ki. 1735 márciusában sikeres akciót vezetett az ellenséges csapatok ellen Huningue-nél. 1742-ben kapitány lett egy újonnan felállított kompániában. 1742-ben Broglie marsallt kísérte Prágából Drezdába és fejsebet szerzett. 1743-ban a kompániájával együtt a Pollereczky-ezredbe távozott. 1744

hogy Rabutinnál és feleségénél tisztelegjen.” A szabadságharc bukása után jó néhány évet töltött török földön, mielőtt Franciaországba került volna, és így jól elsajátította a török nyelvet, és hasznos személyes kapcsolatokat épített ki a konstantinápolyi oszmán elit körében. 1720-ban másodhadnagy lett a Rodostóban alapított Bercheny-ezred parancsnoki kompániájában. 1729-ben kapitánnyá léptették elő. 1733 júliusában Bercsenyi megbízásából Konstantinápolyba utazott, majd a francia nagykövet, Villeneuve márki felkérésére sikeres krími küldetést hajtott végre. 1733-ban kapitányként szolgált a Bercheny-ezredben. 1736-ban elnyerte a király honosító pátensét. 1736-ban ismét törökországi küldetést hajtott végre. 1737-ben kinevezték alezredessé, majd 1740-ben elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét. 1743-ban őrnaggyá nevezték ki, hogy megvigasztalják a Pollereczky-ezred alapítása miatt. 1746-ben részt vett raucoux-i csatában, 1747-ben hősi harccal Szász Móric marsall szeme láttára megfutamította a holland lovasságot. 1747-ben brigadérosná nevezték. 1747-ben újabb törökországi útra indult. 1747 végén és 1748 elején Rodostóban Csáky Mihály gróffal tárgyalt. 1749-ben ismét a Bercheny-ezredben szolgált. 1755-ben ismét törökországi küldetést hajtott végre, amelynek során 1757 végén Rodostóban érte a halál. 1730. jan. 24-én vette feleségül Chamigny-ban (Seine et Marne) Marie-Erneste Pesselier-t, akitől két fia született: André (1731) és François (1733). Életéhez lásd: ZACHAR József, *Idegen hadakban*, Bp., Magvető, 1984, 221–229.

5 François BARON DE TOT, *Emlékiratai a törökökről és a tatárokról*, kiad. TóTH Ferenc, Szombathely, 2008 (a továbbiakban: TOT Emlékiratai).

6 Idézte HOPP Lajos, *A Törökországi levelek jegyzetei* = MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1), 354–798, itt: 361.

júliusában a wissembourgi összecsapásban fogságba esett, majd kicserélték. 1745-ben elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét. 1757-ben Bercsényi gróf korára és iszákosságára való tekintettel nyugállományra javasolta. 1757-ben 800 livres kegydíjjal visszavonult Sarralbe-ba. Az 1774-es jelentés szerint ekkor 110 éves volt, teljesen ép testi és szellemi állapotban élt és állítólag még fel tudta idézni az 1683-as bécsi ostrom eseményeit is. Azt is írták róla, hogy rendszeresen vadászott és a Sarre folyóban fürdött. 1775-ben halt meg Sarralbe-ban.⁷ Azt nehéz megállapítani, hogy ugyanarról a személyről volt-e szó, de a feltűnő hasonlóságok miatt az sem elképzelhetetlen, hogy a korban ritka hosszú korral büszkélkedő – esetleg néha nagyot mondó – egykori rodostói emigráns francia huszártiszt története köszönt vissza a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-es cikkében...

A Mikes Kelemen műveinek kritikai kiadását gondozó Hopp Lajos részletesen beszámolt a kézirat történetére vonatkozó elképzelésekről. A neves Mikes-kutató alapos és szerteágazó filológiai kutatásai sem oldották meg a homályos kérdéseket, így végül a két elképzelés közül Hopp Lajos a másodikat részesítette előnyben, s ez a változat gyökeresedett meg a szakmai köztudatban. Újabb kutatásaim – különösen Tott báró új tudományos igényű életrajzának elkészítése, valamint visszaemlékezéseinek francia és magyar nyelvű újabb kiadásának gondozása – során alkalmam volt több ízben is végiggondolni ezt a magyar irodalomtörténeti talányt. Ennek köszönhetően már korábban kifejtettem a kézirat történetének „hivatalos” változatával kapcsolatos fenn tartásaimat. A közelmúltban a Nantes-i Diplomáciai Levéltári Központban (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes) végzett kutatásaim során véletlenül bukkantam egy olyan fontos információra, amely döntően befolyásolhatja a Mikes-kéziratok Magyarországára kerülésével kapcsolatos eddig elméleteket.

Mielőtt rátérnék a forrás részletezésére, néhány szóban szeretném felhívni a figyelmet a nantes-i levéltári források jelentőségére. A 18. századi franciaországi és törökországi magyar emigrációk története iránt érdeklődők korábban elsősorban azokat a forrásokat használták, amelyek olyan nagy nemzeti archívumokban találhatóak, mint például az egykori párizsi Külügyminisztérium Levéltára – jelenlegi nevén Diplomáciai Levéltár (Archives Diplomatiques) La Courneuve-ben – vagy a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ezek a kutatások elsőrendű forrásanyagra, nevezetesen a miniszteri levelezésekre támaszkodnak, s lehetővé teszik a kérdéskör magasabb szintű történeti-politikai értékelését. A téma szempontjából azonban igen jelentős fejlődést eredményezett a francia külképviseletek repatriált levéltárainak folyamatos feldolgozása. Ezek anyagait a közelmúltban a Nantes-i Diplomáciai Levéltári Központban helyezték el, és tették hozzáférhetővé a kutatók számára is. A rodostói emigráció és a vele kapcsolatban álló magyar ágensek kutatása szempontjából nem mellékes tény, hogy a konstantinápolyi francia követségi miniszteri szintű levelezése mellett (*Correspondance politique*) megta-

7 Service Historique de la Défense (Vincennes), 3Yc 313, Yb 312, Yb 102 fol. 123 fol. 124, Yb 814 fol. 219, Yb 836 fol. 216, Yb 838 fol. 203, Xc 81, Yd 32, Yd 109, Yd 242, Yd 273, A1 2784 fol. 135, A1 3124 fol. 255, A3–43bis. Vö. Général Raymond BOISSAU, *Dictionnaire des officiers de hussards de l'ancien régime: Des origines à Valmy (1693–1792)*, Paris, Archives Et Culture, 2015, 121–122.

lálható itt a nagykövetek más diplomatákkal, követekkel, konzulokkal, rezidensekkel vagy ágensekkel folytatott igen terjedelmes levelezése is (*Correspondance secondaire*). A konstantinápolyi francia követség legkorábbi, főleg 18. századi iratait Saint-Priest gróf, konstantinápolyi francia követ gyűjtette össze, majd rendszerezte és jórészt bőrkötésű kéziratos kötetekbe kötötte. Az úgynevezett Saint-Priest-gyűjtemény⁸ a levéltár egyik legértékesebb, fokozottan védett anyagát képezi, nagy része csak mikrofilmen elérhető. Itteni kutatásaim során a Saint-Priest-gyűjtemény politikai levelezéseiben (CADN, *Constantinople série A Fonds Saint-Priest Correspondance politique*) már korábban is érdekes kiegészítő információkra bukkantam a Rákóczi emigráció és a vele kapcsolatban álló magyar ágensek tevékenységére vonatkozólag.⁹ A másodlagos levelezés alaposabb tanulmányozása (CADN, *Constantinople série A Fonds Saint-Priest Correspondance secondaire*) során sikerült azonosítani a legfontosabb magyar ágensek titkos küldetését, és számos új adat került napvilágra azokkal katonai reformokkal kapcsolatban, amelyeket François de Tott 1770–1774-ben Konstantinápolyban folytatott. Megtalálható itt például Tott báró krími küldetése során keletkezett levelezésének teljes másolata is (megegyezik az Archives Diplomatiques de La Courneuve és a Bibliothèque Municipale de Versailles gyűjteményekben található levelezésekkel). Ezt a levélgyűjteményt a közelmúltban volt alkalmam teljes terjedelmében publikálni. A konstantinápolyi követség másodlagos levelezésében számos, a rodostói magyar emigráció francia kapcsolataira és kései történetére vonatkozó iratot – köztük Mikes Kelemen hagyatékának sorsával kapcsolatos értékelhető adatokat – tártam fel.¹⁰

Ismeretes, hogy François de Tott apja, Tóth András több ízben is járt Rodostóban a magyar emigránsok között. Az általam kutatott francia diplomáciai levelezésekben igazoló adatokat találtam arra is, hogy ő maga is küldött Franciaországba a konstantinápolyi francia követség diplomáciai futárcomagjában fontos magyar vonatkozású iratokat, például Rákóczi fejedelem levelezéseit. Mikes francia diplomáciai kapcsolataira szintén találtam több utalást. Neve gyakran előfordul Vergennes gróf, a konstantinápolyi francia nagykövet ügynökökkel folytatott levelezésében. Megtudhatunk ezekből olyan mellékes információkat is, mint például, hogy a rodostói magyar emigrációt vezető Csáky Mihály gróf Mikest teljesen alkalmatlannak tartotta a politikai feladatok végrehajtására. Állítása szerint Mikes öregségére megsüketült.¹¹ Ugyanakkor nem

8 A gyűjtemény részletes leírását lásd: Marie-Thérèse DENIS-COMBET, *La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères*, Turcica: Revue d'études turques, 7(1975), 250–263.

9 TÓTH Ferenc, „...méltóztassék kinevezni különleges ügynöknek”: A francia diplomácia magyar ágensei a hosszú 18. században, *Történelmi Szemle*, 55(2013), 381–400.

10 TÓTH Ferenc, *Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kéziratörténetéhez = Francia emlékek*, szerk. KÖBÖLKUTI Katalin, NAGY Éva, Szombathely, Berzsényi Dániel Könyvtár – Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2005, 141–153.

11 „[...] je ne peux avoir de confiance qu'en vous, le baron Zaÿ m'est suspect, Mikes est sourd et incapable, c'est pour cela que je vous charge d'une lettre pour Monsieur Rouillé, ministre des affaires étrangères afin qu'il ne doute point de tout et que vous lui diriez de ma part et de ce que nous ferons ensemble à l'avenir.” Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade de Constantinople série A, *Correspondance secondaire*, collection Saint-Priest 236 (*Correspondance entre le ministre des affaires étrangères et M. de Totte 1755–1756*).

kizárt, hogy Mikes érintkezésben lehetett a francia nagykövet perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, dragománokkal (tolmács-fordítókkal) és művészekkel is – ha más-hogy nem, a kéziratos műveiken keresztül.¹²

Már korábban is alaptalannak tűnt számomra Hopp Lajos azon állítása, amely szerint Tott Rodostóba talán nem is látogatott el Mikes halála utáni időszakban. Egyrészt édesapja Rodostóban hunyt el 1757-ben. A temetés, illetve öröksége rendezése alkalomával minden bizonnyal fia is megfordult Rodostóban. Egyébként az apa sírja állítólag még a 20. század első felében is látható volt a rodostói keresztény temetőben. Az 1763-ig Konstantinápolyban élő fiúról nehezen képzelhető el, hogy ne látogatott volna el a sírhoz, illetve apja egykori bujdosótársaihoz, főleg annak ismeretében, hogy a visszaemlékezéseiben elég pontos adatokat szolgáltat apja és Csáky Mihály gróf halálára vonatkozólag.¹³ Később, 1770-ben, nem messze Rodostótól, a Dardanelláknál fontos katonai missziót is végrehajtott, amikor rábízta a tengerszoros védelmének megerősítését. Az oszmán főváros környékén általa építtetett erődítmények munkálatai és egyéb hadsereg-korszerűsítési feladatai miatt sokat utazott ezen a vidéken, és nagy valószínűséggel gyakran megfordult Rodostóban is. Visszaemlékezései szerint a szultán még külön hajót is biztosított számára a munkái zökkenőmentes elvégzése érdekében.¹⁴

Hopp Lajos azt sem tartotta valószínűnek, hogy e kéziratok Tott báró közvetítésével Franciaországban keresztül juttatták volna el Magyarországra. Erre hadd legyen egy ellenérvünk: II. Rákóczi Ferenc iratai esetében is ezt az utat választották, ugyan miért ne jöhetett volna számításba ez a biztos csatorna a Mikes-kéziratok esetében? A válasz erre a kérdésre abban rejlik, hogy a rodostói emigráció sokkal jobb kapcsolatban állt a franciaországi magyar emigrációval, mint a hazai ellenzékkel. A franciaországi huszárezredek magyar katonáinak jó része szintén a törökországi magyar emigráns kolóniából származott. A francia huszártisztek törökországi toborzójuk során rendszeresen felkeresték a rodostói emigráns központot, ahol magyarországi terveikről is gyakran tárgyaltak a francia diplomácia tudtával és hozzájárulásával. A francia diplomácia egyébként igen fontos szerepet tulajdonított a rodostói magyar politikai emigrációnak egészen 1756-ig, a francia–osztrák szövetség létrejöttéig. Gyakran küldtek

12 Mikes diplomáciai kapcsolataira vonatkozólag lásd Tóth Ferenc, *Mikes et la diplomatie française = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* [...], Hrsg./ed./éd. Gábor Tüskés unter Mitarbeit von Bernard Adams, Thierry Foulleul, Klaus Haberkamm, Bern–Berlin–Bruxelles et al., Peter Lang, 2012, 47–60; magyarul Uő, *Mikes Kelemen és a francia diplomácia = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Lengyel Réka, Bp., Universitas, 2012 (*Historia Litteraria*, 28), 17–26.

13 Tott báró így emlékezett vissza apja rodostói halálára: „Város a Propontis mentén (Rodostó T. F.), a Nagyúr által Ragotzi fejedelemnek s valamennyi magyarországi menekültnek rezidenciául lett kijelölve. Néhai atyám e méltóságot ide követte s onnan az 1717-es esztendőben távozott el, hogy Franciaország szolgálatába álljon. A különféle megbízatások, miket néki adtak, gyakorta visszavezették valaha volt bajtársai közelébe, s velük körülvéve hunyt el 1757-ben. Csáky gróf csupán nyolc nappal élte őt túl s midőn atyám halálhíret vette, nem beszélt többé.” Tott Emlékiratai, 113.

14 „A Nagyúr megparancsolta a Bosztandzi-basinak, hogy a Szeráj hajószállomáson álljanak a rendelkezésemre és őket a kincstár ezért külön megfizette. Ettől kezdve a hajóm mindig ott állt az Arzenálban a Nagyúr felukkájá mellett.” *Uo.*, 236.

közéjük magyar származású ágenst, elsősorban Tóth András diplomáciai hírszerzés céljából.¹⁵ A konstantinápolyi francia követség kancelláriája hivatalos minőségben is foglalkozott az elhunyt magyar nemesek hagyatékával és kézirataival. Már egy korábbi tanulmányomban is felhívtam a figyelmet arra az információra, amelyet egy Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia nagykövet által írt levélből (1771. december 1.) nyertem.¹⁶ E misszilisben a nagykövet beszámolt arról, hogy egy láda Rákóczi-hagyatékban tartott nagyobbrészt magyar nyelvű (!) iratot Marseille-en keresztül Franciaországba küldött további feldolgozás céljából.¹⁷ Sajnos az iratok tartalmát és további sorsát azóta sem sikerült megismernünk, de továbbra sem zárható ki, hogy a Mikes halála után gyakorlatilag felbomlott magyar emigráció iratairól lehet itt szó, bár egyes azóta talált források szerint a Mikes-hagyaték ekkor még Rodostóban lehetett.

Mindezeket figyelembe véve folytattam e rejtély megoldására vonatkozó kutatásaimat, amelyek nemrégiben egészen véletlenül új eredményt hoztak e kérdésben. A konstantinápolyi francia követség Mikes halálát követő időszakára vonatkozó összes iratcsomó áttekintése után a figyelmemet a korábbi időszak eddig nem kutatott részére irányítottam. A levéltárban található iratkegyek és levelezési naplókönyvek címébe az azok vezetését elindító titkárság gyakran beleírta az akkor hivatalban lévő nagykövet nevét. Ennek megfelelően a levéltári anyag feldolgozása során is így kerültek be a fondjegyzékbe, annak ellenére, hogy hosszú évtizedekre vonatkozó információkat tartalmaznak. Így kerülhetett a kezembe az a francia követség levéltárában található naplókönyv, amely a francia diplomáciai kérésre elrendelt portai utasítások tételes jegyzékét tartalmazza 1689-től kezdve. Mivel a naplókönyvet Castellane gróf,¹⁸ francia nagykövet hivatala (1740–1747) idején kezdték el írni 1745-ben, ezért az említett időszak anyagának tekintették. A napló viszont több évtized anyagát öleli fel és így bukkanhattam annak 116. lapján található 1895. számú bejegyzésre, amely tömören így foglalja össze egy 1772–1773 körül született portai parancs tartalmát: „Tott úr kérésére kiadott

15 Tóth, „...méltóztassék...”, *i. m.*, 383–394.

16 Tóth, *Mikes Kelemen...*, *i. m.*, 25.

17 Részlet a fenti levélből: „Il s'est trouvé dans chancellerie une caisse remplie de papiers provenants de la succession du feu Prince Ragotzki dont la plus part en langue hongroise. Comme on m'a assuré qu'il existait en France un fils du Prince de ce nom qui y est établi et que ces papiers peuvent l'intéresser j'ai cru devoir vous les envoyer en les adressant par Marseille à la bibliothèque du Roy afin que vous vous en fassiez rendre compte, n'ayant pas été possible icy d'en faire faire l'inventaire faute d'avoir auprès de moy quelqu'un qui entendit cette langue. S'il vous plaisoit M. le Duc d'en disposer autrement, et que ces papiers pussent servir à l'histoire du tems, vous seriez en mesure de donner vos ordres à Marseille au Sr. Raulin chancelier de cette ambassade qui s'y trouve en quarantaine et que je charge de ces papiers.” Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade de Constantinople série A, Correspondance politique, fonds Saint-Priest 238 Correspondance de Saint-Priest avec les ministres des affaires étrangères (duc de Choiseul-Praslin, le duc d'Aiguillon, 1768–1774).

18 Michel-Ange Castellane gróf (1703–1782), konstantinápolyi francia nagykövet 1740 és 1747 között. Nemcsak segítette a magyar emigrációt, hanem diplomáciai próbálkozásai során megpróbálta rábírní a török kormányzatot a magyarországi határvidéken való katonai fellépésre is. Castellane próbálkozásai nem jártak eredménnyel és ráadásul egy igen kellemetlen ügybe keveredett: a szultánt magyarországi hadjáratra biztató iratait ellopták és bécsi udvarhoz kerültek, ahol rögtön nyomtatásban kezdték terjeszteni őket. A diplomáciai incidenst követően Castellane-t 1747-ben visszahívták.

parancs, annak érdekében, hogy a kádi ne foglalhassa le a Rodostóban elhunyt magyar generális javait.” Ezek szerint Tott báró tudatosan avatkozott bele a rodostói helyi ügyekbe az utolsó magyar generális – vagyis Mikes Kelemen (1690–1761) – halála után a szétszóródott magyar közösség által nem kellőképpen gondozott hagyatéka megmentésének érdekében. A bejegyzés még érdekesebbé válik az azt követő hasonló rendelet kivonatának ismeretében, amely arról tudósít, hogy a Porta parancsára Szakmári (Szatmári) András újonnan kinevezett magyar generális az elődjének, vagyis Mikes Kelemennek az illetményével megegyező összeget kapjon. A feljegyzés szerint az akkori francia nagykövet, Saint-Priest gróf kérésére Szatmári András vállalta, hogy ebből az összegből biztosítja egy rodostói katolikus plébános ellátását is.¹⁹

Ez utóbbi információ a rodostói római katolikus plébánia keletkezésének történetéről is fontos információt nyújt. Ismert tény, hogy Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg jelentősen a római katolikus hívők lélekszáma, és a Rákóczi fejedelem által alapított kápolna lett a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, majd később a francia nagykövetség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelki gondozása céljából lelképásztort. A francia-oszmán „kapitulációk” alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a nagyköveten keresztül védelmet és segítséget nyújthatott az olyan kis keresztény közösségeknek, mint a rodostói magyar kolónia. A forrásunk szerint az újonnan kinevezett magyar generális (törökül *básbug*) Szatmári András – egyfajta egyházközségi elöljáróként – a számára biztosított illetményből (törökül *tainból*) nyújthatott megélhetést a plébánián szolgáló pap számára. Egy másik francia forrás szerint a francia követség 1773-ban egy káplánt biztosított a rodostói magyarok számára.²⁰

Erre az 1773-ra kialakult érdekes rodostói egyházi-világi rendszerre vonatkozólag számos újabb információt kaphatunk egy nem kevésbé rejtélyes személy, a 19. század elején rodostói francia konzuli ágens szerepet betöltő, magyar származású Grégoire de Keösseck levelezéséből. A magát egyaránt a magyar kolónia vezetőjének és francia konzulnak valló Keösseck az 1810-es években többször is összeütközésbe került egy helyi szerzetessel, aki a Rákóczi fejedelem által alapított rodostói kápolnában végzett lelképásztori tevékenységet. A személyi összetűzés diplomáciai, egyházi és birtokjogi szempontból is fogas kérdés volt. Egyrészt a kápolna a török firmánok szerint a magyar közösség tulajdonát képezte, másrészt pedig a francia uralkodó az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként az ilyen fajta viszályok legfőbb döntőbírája volt.²¹ Ezért nem meglepő, hogy a konzuli ágens diplomáciai levelezése

19 CADN, Ambassade de France à Constantinople, série A fonds Saint-Priest vol. 265, Index général ou table chronologique des commandements gardés dans les registres de l’ambassade depuis l’an de l’Hégire 1110 & de J. C. 1689 commencé l’an 1745 par ordre de son Excellence Monseigneur le comte de Castellane.

20 „Il y a a Rodosto quelques vieux hongrois et leurs enfants et on leur fournit de Constantinople un chapelain.” Archives Nationales (Paris), série Affaires Etrangères B III/30, Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers ; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773, Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant, fol. 56.

21 Kesceck [!] konzul 1812. júl. 1-jei levele a konstantinápolyi francia ügyvivőhöz, CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Rodosto 1.

számos fontos információval szolgál a rodostói magyar emigráció emlékééről. Szintén érdekes hírt közöl Keösseck 1816. augusztus 26-án Énosz szigetéről írt levele, amelyben beszámolt arról, hogy egy Giovanni Sakmary nevű, szintén magyar eredetű rodostói személy állítólag Rákóczi fejedelem házáat kívánta értékesíteni a rodostói magyar kolónia korábbi tagjaként... A magyar–magyar torzsalkodás megoldását a francia követől váró Grégoire de Keösseck megemlítette, hogy a magyarokhoz tartozó egyik területen építtetett egy tornyot, továbbá egy magyar tulajdonban álló kert, szántó és bolt haszonélvezeti jogát átengedte a rodostói római katolikus egyháznak.²² A következő híradása az 1816. december 4-én datált leveléből származik, amelyben szintén kitért a rodostói magyar kolónia ingatlanjainak kérdésére, amelynek igazolására egy szultáni leirat fordítását is mellékelte. Ez a dokumentum megerősíti a magyar kolónia birtokjogát a II. Rákóczi Ferenc halála után reászállott vitatott ingatlanokra. Az iszlám naptár szerinti 1189. év Muharram havának 8. napján (1775. március 11.) keltezett dokumentum érdekessége, hogy már a hivatalosan is magyar básbug (*chef de la colonie hongroise à Rodosto*), Androus Sacmari (Szatmári András) kérésére bocsátotta ki a Fényességes Porta, s tartalma megerősíti a már említett naplókönyv 1896. számú bejegyzését.²³

A levelezés folytatása alapján úgy tűnik, hogy a következő évek sem hoztak változást a vitatott rodostói konzuli címmel kapcsolatban. Don Giovanni Riguzzo apát és Grégoire de Keösseck viszonya olyannyira megromlott ebben az időszakban, hogy 1820-ban még egy gyilkossági kísérletről is beszámolt!²⁴ A nevet ekkor már magyarosabban aláíró Keösseck hihetetlen elszántsággal ragaszkodott a hajdani magyar bujdosó kolónia vezetője és a jórészt tiszteletbeli jellegű francia konzuli címhez. Gyakori leveleiben újra és újra kérte a konstantinápolyi francia követet, hogy helyezze vissza rodostói diplomáciai hivatalába.²⁵ Érvelésében központi szerepet játszik, hogy a magyar kolónia vezetőjeként a magyar birtokokkal egyedül kívánt rendelkezni, s igyekezett visszaszerezni Riguzzo apáttól a javak haszonélvezetét és a rodostói francia konzuli címet. A konstantinápolyi francia követség egyik alkalmazottja, Marullus vicomte közvetítésével 1821-ben sikerült egy kompromisszumos megoldást találni a két haragos között, ám a gyakorlati alkalmazás Riguzzo apát makacssága miatti sikertelensége csak újabb panaszleveleket eredményezett. Keösseck keserűen jegyezte meg ekkor, hogy amikor a hajdani Rákóczi-birtokokat a katolikusok rendelkezésére bocsátotta, szembekerült még a magyar kolónia kálvinista tagjaival is.²⁶ Az érdekes információ

22 Kesceck [?] 1816. aug. 26-ai levele a konstantinápolyi francia követségnek, CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Rodosto Andrinople, Brousse de 1815 à 1825 (Registre).

23 „Production d'un commandement adressé au naib ou cadis de Rodosto au sujet des biens fonds que la colonie hongroise jouit à Rodosto”. *Uo.*

24 Keosseck [?] konzul 1820. ápr. 23-ai levele Rivière márki konstantinápolyi francia követségnek. *Uo.*

25 „Rendez-moi enfin Monseigneur mon poste d'agent à Rodosto, et à la colonie hongroise ses prerogatifs, et les vœux que nous dressons au Ciel pour la considération des jours précieux de Votre Excellence, et de sa très respectable Famille, nous mériteront cette faveur.” Részlet Keösseck konzul Rivière márki konstantinápolyi francia követségnek írt 1820. szept. 28-ai leveléből. *Uo.*

26 „Depuis près d'un siècle, et après la mort de feu François Raggozzi prince de la Hongrie et de la Transilvanie décédé en cette ville, la Sublime Porte Ottomane avoit fait part par un firman la cession de quelques biens fonds, en faveur de la ditte collonie hongroise et elle avoit toujours joui de la possetion

alapján el lehet képzelni, hogy az ekkor már csak néhány személyből álló, magyarul alig vagy egyáltalán nem beszélő kis közösséget polarizáló vallási nézeteltérések milyen szerepet játszhattak annak felmorzsolódásában.

A következő időszak alapvető problémája a konzuli címhez tartozó ellátmány kérelmezése volt; a nagycsaládos Keösseck ebben a kérdésben is igen kitartónak bizonyult. Teljesen meggyőződött igazáról, és kérését gyakran a híres bibliai idézettel zárja: Adja meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené...²⁷ 1821 augusztusában ismét mellékelte a már említett szultáni firmán fordítását leveléhez, így próbálva bizonyítani, hogy a rodostói kápolna a magyar kolónia jogos tulajdonát alkotja.²⁸ Ez a dokumentum azért is érdekes, mivel azt bizonyítja, hogy a nagyon sokak által megszerzeni kívánt rodostói Rákóczi-ingatlanok tulajdonjogát a Porta feltétel nélkül elismerte a magyarok közössége és azok utódai számára.²⁹

Grégoire Keösseck természetesen folytatta a levelezést a gyakran változó konstantinápolyi francia követekkel, s rendszeresen beszámolt a Rodostó környékén tapasztalt fontosabb eseményekről. Mint francia konzul nyilvántartásba vette a Rodostóban élő, francia protektorátus alá tartozó külföldieket, akik között nem találtunk egy magyar származású személyt sem... A következő évek jelentései szinte kizárólag a lázadó görög szigetekkel szembeni török katonai fellépések és a háborús készülődés szomorú króni-

et avoit disposé des usufruits pendant lorsque j'ai étois només chef de cette collonie, je me suis déterminai, pour le bien et la prospérité de notre Sainte Religion d'abboner les usufruits en question à la chapelle, que feu le Prince nous avoit laissé, malgré les oppositions que j'ai eu à surmonter à ce sujet de la part de quelques individus de la collonie qui étoient des Calvinistes et des réformés, cependant je me suis réservé la direction et inspection de ses biens fonds, sans permettre que les curés s'en mêlassent." Keösseck konzul 1821. júl. 15-ei levele Viellas konstantinápolyi francia ügyvivőhöz. *Uo.*

27 „Je vois avec douleur que Paris ne prononcera jamais en faveur de mon traitement consulaire, et cependant Mr. l'abbé G. Riguzzo continu de jouir des prérogatifs de la colonie hongroise à Rodosto, et de vivre d'une maniere peu conforme aux devoirs de son etat, ainsi il est temp Monsieur Le Vicomte que son Excellence se deigne prendre en considération nos justes réclamations, et rendre enfin à Cesar ce qui est à Cesar, et à Dieu ce qui est à Dieu, s'est à dire de rendre à la colonie ses prérogatifs et à moi mon Poste." Keösseck konzul 1820. szept. 28-ai levele Marellus vicomte konstantinápolyi francia diplomatához. *Uo.*

28 Traduction d'un commendement emané par la Sublime Porte ottomane adressée au cadis et aux autorités locales de Rodosto, en faveur de la collonie hongroise de Rodosto sous la date de l'année d'Egire 1189 et le 8 de la lune de Mouhareme. *Uo.*, lásd a függelékben.

29 Ez az elv érdekes módon tükröződik Thaly Kálmán visszaemlékezéseiben is, aki a mintegy száz évvel későbbi látogatás alkalmából így emlékezik vissza az ott tapasztalt eseményekre: „Másnap, okt. 8-án jökor reggel lemenvén a kávéházunkba, – görög és örmény földművelők jelentkeztek, beszélni kívánván velem. [...] Előadták, hogy a várostól délre – Cumbas és Panados felé – a magyaroknak sok jó szántóföldjük és rétjeik vannak még ; kivált nehány kitűnő szénatermő rétet, melyek hajdan a Rákóczi paripáinak termették a szénát. Ezek a földek most gazdátlanul, műveletlenül, parlagon hevernek, s a rétek füve kaszálatlanul vész el, – a mi nagy kár. A törökök nem engedik lekaszálni senkinek; s gyakran megtörtént már, hogy egyik-másik szorgalmas örmény vagy görög gazda beültetett a parlag-földekből egy-egy darabot dohánynyal, gyapottal, gabonával: de a törökök mihelyt észreveszik az ilyet, – tüstént kikergetik őket a földekről; nem szabad ott senkinek termelni, mert azok a magyarok földjei! Ők tehát arra kérnek most engemet, mint a magyar küldöttség fejét, hogy *adjam el nekik örök áron, avvagy, ha ezt nem tehetném: adjam ki legalább haszonbérbe a mondott szántóföldet és réteket!*” THALY Kálmán, *Rodostó és a bujdosók sírjai: Történelmi kutatások a helyszínen*, Bp., Athenaeum, 1889, 54–55.

káját örökítették meg. Az egészen 1826-ig fennmaradt levelezés alapján számos fontos információt tudhatunk meg az akkoriban még katonai szempontból is kiemelkedő jelentőségű Márvány-tenger partján fekvő kikötőváros mindennapjairól is.³⁰

A konstantinápolyi francia követség levéltárában található újonnan feltárt források tanúsága szerint tehát 1772–1773 körül Tott báró ellátogatott Rodostóba, ahol intézkedett, hogy az utolsó magyar generális, Mikes Kelemen hagyatékáról ne a helyi kádi rendelkezzen. Értelemszerűen ekkor kerülhetett a kezébe az értékes magyar nyelvű kézirat, amely nagy valószínűséggel az ő közvetítésével Franciaországon keresztül jutott el Magyarországra a francia forradalom idején. Tott báró egyébként törökországi útja során bizonyítható módon tudatosan gyűjtötte a magyar vonatkozású értékes kéziratokat. A párizsi Bibliothèque Nationale kéziratárának ma is igen becses darabja az az eredeti Corvina, amelyet ő vásárolt valamikor az 1770-es évek elején Konstantinápolyban.³¹ Tott báró közbenjárására a Porta új magyar generálist is kinevezett, valamint ez utóbbi hivatalához rendelte a rodostói római katolikus plébánia egyházközségi ügyeit is. Az ebből származó későbbi bonyodalmak – amint ezt Grégoire de Keösseck esetében láttuk – a 19. század elején is nyomon követhetők a konzuli levelezések szövegében. Véleményem szerint az újonnan felfedezett források ismeretében Tott báró szerepe kiemelt jelentőségű lehetett Mikes Kelemen kéziratának megmentésében. Természetesen a felvetett irodalomtörténeti probléma megoldásához még közelebb vezethetne az említett portai rendelet teljes szövegének, illetve a Mikes Kelemen hagyatékáról esetlegesen felvett jegyzék megtalálása.

Függelék

1. *Index général, ou table chronologique des commandements gardés dans les registres de l'ambassade depuis l'an de l'Hégire 1128 & de J. C. 1716 commencé l'an 1745 par ordre de son Excellence Monseigneur le comte de Castellane (1716–1776)*

N° 1895 Rodosto Commandement à la requisition de M. de Tott pour que le Cady ne se saisisse des effets du General des Hongrois mort à Rodosto. (27.36) – 1772–1773

N° 1896 Rodosto Ordre de la Porte de payer au S. Sakmary Andach nommé Général des Hongrois la même paye dont jouissoit son prédécesseur.

30 Vö. TÓTH Ferenc, *Un agent consulaire franco-hongrois, témoin des événements de la guerre d'indépendance grecque = Φιλελληνισμος το ενδιαφερον για την Ελλάδα και τους Ελληνες απο το 1821 ως σημερα: Filhellinismos To endiaferon gia tin Ellada kai tous Ellines apo to 1821 os simera*, éd. Anna MANDYLARA, Giorgos NIKOLAOU, Lambros FLITOURIS, Nikolaos ANASTASOPOULOS, Athen, Herodotos, 2015, 295–316.

31 *Claudius Ptolemaeus: Cosmographia* (Firenze, kb. 1475–1480); BNF, série Ms Lat. 8834 (korábban: Ms Sup. Lat. 871). Leírását lásd *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale: Étude sur la formation de ce dépôt, comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure et du commerce des livres à Paris avant l'invention de l'imprimerie*, éd. Léopold DELISLE, I, Paris, Imprimerie Impériale, 1868, 298. Vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana: La bibliothèque du roi Mathias Corvin de Hongrie*, Bp., Corvina, 1982, 18–21; Édouard FOURNIER, *L'art de la reliure en France aux derniers siècles*, Paris, J. Gay, 1864, 53–54.

Il faut observer que moyennant cette paye ledit S. Sakmary Andach s'est engagé vis à vis Son Excellence M. le Chevalier de Saint Priest d'avoir un prêtre catholique avec lui à Rodosto auquel il donneroit la table et le logement. (27.37) – 1772–1773

[...]

N° 1909 Rodosto Commandement adressé au Cade au souanier afin de reconnoitre le nommé André Sakimar pour chef des Hongrois et le faire jouir de toutes aspres de paye par jour qu'avoit son predecesseur en supprimant celles qu'il pouvoit avoir lui exercé (?) auparavant. (Ce commandement a été donné à la requisition personnelle de M. le Baron de Tott) (27:45) – 1773

(Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade de France à Constantinople, série A, fonds Saint-Priest vol. 266 fol. 109)

2. Traduction d'un commendement emané par la Sublime Porte ottomane adressée au cadis et aux autorités locales de Rodosto, en faveur de la collonie hongroise de Rodosto sous la datte de l'année d'Egire 1189 et le 8 de la lune de Mouhareem

Andros Sakmary ayant présente un memoire a ma Sublime Porte par lequel il expose très humblement, qu'ayant été institué chef de la colonie hongroise etabli sous nos auspices et protection speciale à Rodosto tandis qu'il ne convenoit pas qu'aucun qui que se soit se mettat des biens, des effets, et des possessions de la collonie hongroise. Le soubachi voivode de Rodosto ayant été intentionné de prendre arbitrairement posésion, et de vendre un champ qui étoit resté a collonie de vieux Prince Raggozzi mort au dit Rodosto, il demandait l'emanation d'un ordre sublime au moyen de quoi la colonie puisse rentrer dans ces droits et possessions, vû les registres de notre controleur général, Bach Mohassibé qui sont conservés dans les archives impériales, on y trouva que l'année 1152 il avoit été emané un ordre de la Sublime Porte contenant que les biens, meubles, immeubles et autres de Prince Raggozzi qui demeurait à Rodosto en qualité de notre hôte, et qui y est mort dans cette même ville, ainsi que ceux du defunt fils de dit Prince, avoient éttés nottées et spécifiés par un escrit et d'une liste qu'il a été fait consistant à une maison, au jardin, une boutique et un champ qui lui appartenaient, et l'on avoit donné une information légale à ma Sublime Porte, et elle avoit ensuite ordonné que ses biens fussent conservés et rendu à la dite collonie, et a ses héritiers et qu'il n'avoit pas été emané a la suite d'autres ordres contraires à celui ci, ainsi mon ordre et ma volonté sublime vient d'emaner que cette affaire soit vu juridiquement, et que le champ en question soit rendu à la dite collonie hongroise de Rodosto.

(Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade de France à Constantinople, série D, Correspondance avec les Echelles Rodosto Andrinople, Brousse de 1815 à 1825)

DONCSE CZ ETELKA

Verseghy Ferenc feljegyzése a pesti egyetem áthelyezése ügyében

Az 1790-es évtized eleje különösen tevékeny időszak volt Verseghy Ferenc életében. Sokat publikált a legkülönbélebb műfajokban, nyíltan állást foglalt politikai kérdésekben, feltételezhetően kötődése az ez idő tájt működő pest-budai szellemi közösségekhez, lett légyen szó olvasótársaságokról vagy szabadkőműves páholyokról. Számos, hozzá hasonló aktivitást mutató literátortársa sorsában osztozva részt vett a Martinovics-összeesküvésben is. E rendkívül izgalmas pályaszakasz kutatását, a szerzői kapcsolatháló elemzését jelentősen megnehezíti, hogy a kézirat hagyatéka fogság előtti darabjai ma nem fellelhetők: feltehetően maga Verseghy semmisítette meg azokat, tartva a letartóztatástól. Az elfogatásakor tőle lefoglalt iratok ezért különösen értékes forráscsoportot alkotnak. E korpusz egyik, eddig kevés figyelmet kapott darabja a pesti egyetem székhelye körül az 1790-es években folytatott vitákba enged betekintést. Tanulmányomban közreadom az eddig ugyan hivatkozott, ámde szövegszerűen nem ismertetett forrást, s megkísérellem meghatározni Verseghy pozícióját a diskurzus különböző nézeteket képviselő résztvevői körében.

Az egyetem székhelyének kérdése

Az egyetem székhelye a 18. század utolsó harmadában több alkalommal változott. 1777-ben Nagyszombatból Budára került. Néhány esztendővel később azonban a jozefin kormányzat döntést hozott a kormányiszékek Pozsonyból Budára helyezéséről. A székhelyüket változtató hivatalok miatt esedékessé vált az intézmény karainak újbóli áttelepítése. A Főhadparancsnokság, a Magyar Kamara, a Helytartótanács, a Kúria, az Országház, az Országos Levéltár és az Országos Pénztár kapott új otthont ekkor Budán, közülük többen a korábban az egyetem és a jezsuiták által használt épületekben, valamint a ferences és a klarissza kolostorban.¹ Új helyszíneként Pozsony és Nagy-

* A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült. A kutatócsoport vezetője: Debreczeni Attila.

1 Poór János, *Buda, Pest, Óbuda a 18. században*, Budapesti Negyed, 6(1998)/2–3, 55; *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*, szerk. Kosáry Domokos, Bp., Akadémiai, 1975 (Budapest Története, 3), 198; Nagy István, *II. József reformjai Budán*, Tanulmányok Budapest múltjából, 15(1963), 363–402. A témához lásd még: Velladics Márta, *A templom- és kolostorépületek hasznosítása II. József szekularizációs rendeletei után (1782–1785)*, *Ars Hungarica*, 25(1997), 345–353.

szombat is felmerült, 1784-ben viszont a közeli Pest mellett döntöttek.² II. József halála után újra terítékre került a kérdés, s ismét felmerült a költözés lehetősége. Három város is bejelentette igényét: Nagyszombat, Esztergom és Vác. Az 1790/91-es országgyűlésen egyelőre elnapolták a kérdést, s úgy határoztak, a döntést az új tanulmányi rendtartás kidolgozása után hozzák meg. Ezen a diétán született az a későbbiek során beadványokban többször hivatkozott 1791/67. törvénycikk is, amely arról rendelkezik, hogy tanulmányi ügyekben az országgyűlésen létrehozott tudományos ügyekért felelős bizottság illetékes. 1792-ben úgy látszott, alkalom is nyílik majd erre az ekkor tartott koronázó országgyűlésen, a rendelkezésre álló idő rövideje miatt azonban csak országos válaszmány meghallgatására volt lehetőség. A testület az egyetem áthelyezése mellett foglalt állást, hivatkozva a kormányiszékek tervezett Pestre helyezésére, a magas árakra, valamint a település kereskedőváros jellegére, amely forgalmas volta miatt számos veszélyt rejt magában az ifjúság erkölcsére. Az egyetem számára a legalkalmasabb helyszínnek a közeli Vácot ítélték. A Kancellária ugyancsak az áthelyezés mellett voksolt, de Esztergomot javasolta. Az uralkodó elfogadta a véleményeket, a végső döntést magának fenntartva felszólította a Helytartótanácsot, hogy készítse el a költöztetés költségtervét, s dolgozzon ki tervekét és javaslatokat a szükséges építkezésekre vonatkozóan. A Helytartótanács ellenben – utalva a 1791/67. törvénycikkre – a következő országgyűlésig elhalasztandónak ítélte a kérdést, az egész országot érintő ügynek minősítve azt. Mindez azonban nem gátolta meg a megyéket a véleménynyilvánításban. Az állásfoglalások következő hulláma 1794–1795-re tehető: ekkor 34 törvényhatóság nyilatkozott pro és contra. A Helytartótanács tanulmányi bizottsága és a Kancellária ekkor is az áthelyezést javasolta, a nádor pedig továbbra is az országgyűlés hatáskörébe utalta a kérdés megvitatását. A Kancellária 1798-ban újra napirendre vette a kérdést, de megoldás ekkor sem született, csak 1802-ben, a következő diéta alkalmával. Az uralkodó 1802. január 23-án a Kancellária felterjesztésére írt válaszában jelentette be döntését, amely szerint az egyetem Pesten marad. Indokul két körülményre hivatkozott: a költözés költségei túlságosan megterhelnék a tanulmányi alapot, az új tanulmányi rendtartás pedig – az érvelés szerint – kiküszöböli a diákságot fenyegető erkölcsi veszélyeket.³

A Verseghy lefoglalt kéziratok között fennmaradt feljegyzés kontextusát tehát e 1790 és 1802 között kelt vélemények alkotják. Hogy a feljegyzésben foglaltakat pozícionálni lehessen, szükséges szemügyre venni, milyen érvek és ellenérvek merültek fel a fenti évkörben született állásfoglalásokban a pesti egyetem székhelyét illetően.⁴

2 *József nádor iratai*, kiad., magy. DOMANOVSKY Sándor, I, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai: József Nádor Élete és Iratai, 2), 61.

3 *Uo.*, 61–66, 440–442.

4 *Uo.*, 61–66; PAULER Tivadar, *A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története*, I, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1880, 205–207, 304–313.

Érvek Pest mellett	Érvek Pest ellenében
– a város földrajzi elhelyezkedése megfelelő, minden irányból jól megközelíthető	– egy kisebb város alkalmasabb lenne az egyetem számára, Pest kereskedőváros, sokan megfordulnak benne, nehezebb a felügyelete, emellett magasak az árak
– nem bizonyított, hogy Pest veszélyesebb lenne az erkölcsökre, mint más város	– a városban megforduló ellenőrizhetetlen tömeg veszélyezteti az erkölcsöket
– a Pesten és Budán található kormányzések alkalmazottai megfelelő társaságot biztosítanak és módot kínálnak az udvarias viselkedés elsajátítására	– a működő kormányzések még nem pótolják a felügyelet hiányából eredő bajokat, a finomabb társalgás elsajátításának is van célszerűbb módja
– biztosított a protestánsok vallásgyakorlása	– az 1791/26. tc. szerint már az evangélikusoknak is van joguk mindenhol templomot építeni
– a híres külföldi egyetemek is nagyobb városokban vannak	– híres külföldi egyetemek kisebb városokban is működnek
– az orvostanhallgatók több gyakorlatot szerezhetnek egy nagyobb városban	– az orvostanhallgatók orvosi gyakorlatot az egyetem költségén fenntartott kórodákban szerezhetnek, ezeket az egyetemmel együtt áthelyezik
– rendelkezik az egyetem céljaira alkalmas épületekkel	– a Pesten használt épületek sem kifejezetten az egyetem számára épültek
– az áthelyezés magas költségekkel jár	– az áthelyezés költségei fedezhetők a pesti házak eladásával és a pénzalap célszerűbb kezelésével
– Pest városa jelentős bevételtől esne el, ha az egyetemet áthelyeznék	– a kieső bevételeket pótolná a Pestre áthelyezni tervezett Kúria

A felsoroltak közül a pályázó települések szempontjából feltehetően valójában az anyagiak nyomtak legtöbbit a latban. Ezt jól mutatja, hogy a folyamodó városok közül többen felajánlották, hogy magukra vállalják a költöztetés költségeit.

A beadványtervezet

A kutatás előtt nem ismeretlen a Verseglyhtől lefoglalt szöveg. Mályusz Elemér *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában* című tanulmányában szól róla.⁵

5 MÁLYUSZ Elemér, *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*, Különlenyomat a Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvéből, [1932].

A dolgozat sajátos narratívát épít a magyarországi polgárság jogairól, társadalmi érvényesüléséről, e réteget a magyarországi nemességhez viszonyítja, olykor viszont azzal oppozícióba állítva szemléli. Verseghy neve ennek kapcsán tűnik fel, egyetlen olyan literátorként, aki írásban érvel a polgárság jogai és érdekei mellett. A pesti egyetem Esztergomba helyezését szándékát egyértelműen bizonyos katolikus körök kezdeményezésének véli. Majd rátér a székhely körül kibontakozott vitára, s megjegyzi:

Az érveket Verseghy szedte rendbe, aki alkalmas volt ennek a feladatnak az elvégzésére, mivel papi ruhája dacára felvilágosultabb gondolkozást tanusított, mint sok kortársa. [...] Verseghy lefoglalt iratai között található a polgárság részére összeállított schlagwort-szerű feljegyzése, bizonyára egy folyamodvány tervezete: Vertrauliche Akten. 51. fasc. A. nr. 13.⁶

Miután részletesen ismerteti a szöveg tartalmát, fent idézett sorainak ellentmondva így szól: „Bár Verseghy szavai valóban a polgárság legmagasabb fokú dicséretét jelentik, mégis úgy hangzik a folyamodvány, mintha a nemesség érdekében készült volna.”⁷ Az ellentmondás nem oldódik fel: a szerző ezzel be is fejezi a munka jellemzését, nem derül ki, végül milyen végső álláspontot alakít ki.

Benda Kálmán több dolgozatában érinti a kérdést.⁸ A szöveget 1792 végére datálja. Az egyetem áthelyezését ő is konzervatív katolikus körök kezdeményezésének tekinti, s a Verseghynek tulajdonított beadványtervezetet e konzervatív csoporttal való szembehelyezkedés lenyomataként értékeli.⁹ Kiemeli továbbá:

Legfontosabb érve mégis az – és ezzel egyedül áll a magyar vitairadalomban –, hogy Esztergomban az egyetem nemesi környezetbe kerülne, Pesten azonban a polgárság fogja rányomni bélyegét. Az a Verseghy, aki 1790-ben még a nemességtől várta az ország átalakítását, 1792-re már csak a polgárságban bizakodik, a polgári törekvések diadalra jutásában látja kibontakozását.¹⁰

A Verseghytől elkobzott beadványtervezet ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található. A kézirat autográf, német nyelvű;¹¹ keltezés nem található rajta. Benda Kálmán – mint már szó esett róla – 1792 végi keletkezést sejt, véleményét

6 Uo., 56.

7 Uo., 56–57.

8 BENDA Kálmán, *Verseghy Ferenc útja a magyar jakobinus mozgalomig* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi?: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 411–418. Vö. BENDA Kálmán, *Verseghy útja a magyar jakobinus mozgalomig* = *Verseghy Ferenc: 1757–1822*, szerk. KISFALUDI Sándor, Szolnok, Szolnok Megyei Tanács Verseghy Könyvtára–TTIT, 1957, 4–12; Uő, *A magyar jakobinusok és a hazai polgárosodás kezdetei* = B. K., *A nemzeti hivatástudat nyomában: Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*, összeáll., szerk., utószó LUKÁTS János, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 303–310.

9 BENDA, *Emberbarát...*, 412.

10 Uo., 416.

11 Lásd Függelék 1. Lelőhely: MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13., 2r–3r.

azonban nem indokolja. A dátum meghatározásában segíthetne a 3. levél versóján található rövid szöveg.¹² A feljegyzés feltehetően az 1790/91-es országgyűlést megelőző pesti megyegyűlésen, egészen pontosan, sejtetően a május 1-jén tartott összejövetelen elhangzottakat rögzíti címszavakban.¹³ A kézírás a 2. levélen és a 3. levél rectóján található sorokhoz hasonlóan ugyancsak Verseghyé, azonban élesen elválízik a beadványtervezet szövegétől, feltehetően nem azzal egy időben került a kéziratlapra, s az sem bizonyos, hogy azokkal az eseményekkel egy időben született, amelyekről beszámol: fennáll a lehetősége, hogy (akár jóval) azok után keletkezett. Ilyen módon túl kevés információt tartalmaz ahhoz, hogy a beadványtervezet keletkezési idejének megállapításában segítsen. Jelen dolgozat ezért csupán a tervezet szövegének tartalmából tud következtetni a papírra vetés idejére, s azt egy tágabb időintervallumban határozza meg, amelynek kezdetét 1790-re teszi, hiszen ekkortól volt napirenden a kérdés, s ebben az esztendőben születtek az első vonatkozó írások. Az időszak végpontja lehetne a döntés meghozatalának éve, 1802. Verseghyt azonban a Martinovics-összeesküvésben való közreműködése miatt 1794. december 11-én letartóztatták – ekkor foglalták le írásait is –, s egészen 1803 őszéig börtönben volt. A tervezet tehát 1790 és letartóztatása napja között keletkezhetett.

Mind Mályusz, mind Benda Verseghyt véli az egyetem székhelye kapcsán leírtak szerzőjének, tanulmányaikban fel sem merül más lehetőség. Jóllehet a kézirat valóban autográf, a szerzőség kérdésére nem adható egyértelmű felelet. Nem kizárható, hogy másolatról van szó, ahogy az sem, hogy a szöveg egy szóbeli megbeszélés (letisztázott) jegyzete. Ahogy a mellékletben közölt irat mutatja, a tervezet kilenc pontja közül csupán az első kettő részletesen kidolgozott, a többi inkább vázlatpontnak tűnik. Az olyan megjegyzések, mint „Erklärung u[nd]. Auseinandersetzung”,¹⁴ valamint „Kann ausgeführt werden, um es augenscheinlicher zu machen”,¹⁵ arra utalnak, hogy a szerző, avagy az együtt gondolkodó közösség, előbb a fő irányelveket rögzítette, s az argumentáció megfogalmazását későbbre hagyta. A szóban forgó kézirat tehát a formálódó koncepció egyik fejlődési állomásának lenyomata. Hogy végül sor került-e részletes kifejtésre, esetleg átdolgozásra, nem lehet bizonyosan tudni. A vonatkozó beadványokban foglalt érveket és ellenérveket összevető táblázat alapján teljesen világosan látszik a szoros gondolati rokonság. Elképzelhető, hogy e beadványok egyikének magváról van szó, hogy pontosan melyikéről, nem eldönthető, hiszen azok egymással nagyfokú hasonlóságot mutatnak, s a fogalmazvány szövege sokat alakulhatott a végső megformálásig.

A fenti megfontolásokat figyelembe véve e vitatható szerzőségű és nem is befejezett szöveg alapján bátor vállalkozás lenne következtetéseket megfogalmazni Verseghy orientációját, különböző társadalmi csoportokhoz való attitűdjeit illetően. Annyi bizonyos, hogy figyelemmel követte az 1790/91-es országgyűlés eseményeit és az egyetem

12 Lásd: Függelék 2. Lelőhely: MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13., 3v.

13 KISS Anita, NAGY János, KAPITÁNY Adrienn, *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2015, 85–86.

14 'magyarázat és kifejtés'

15 '[Ezt a pontot] ki lehet fejteni, hogy szemmel láthatóbb legyen.'

székhelyét illető vitát, s kézírásával maradt fenn egy Pest mellett szót emelő fogalmazvány. Ez teljes bizonyossággal csak arra utal, hogy azok közé tartozott, akik az egyetem karainak Pesten maradását támogatták. Lefoglalt iratainak egy másik darabja a miértekre is választ kínálhat. Az irat a *Regeln der Pester Lesegesellschaft* címet viseli.¹⁶ Az 1790-es évek első felében Pesten működő olvasótársaság működési szabályzatát és a tagok listáját tartalmazza. Verseghy személyesen kötődött a társasághoz. A kézírásával fennmaradt lista 33 személy nevét tartalmazza. Közülük heten – Koppi Károly, Kreil Antal, Clemens Friedrich Werthes, Schaffrath Lipót, Schwartner Márton, Stáhly György, Szvorényi Mihály – a pesti egyetem különböző karain és tanszékein tanítottak az 1780-as, 1790-es években, részben tehát épp azokban az esztendőben, amikor a költöztetés gondolata felmerül. Verseghy érdeklődése az egyetem sorsa iránt tehát erről az oldalról is magyarázható: informális kapcsolatban állt az áthelyezésben közvetlenül érintett személyekkel, akik – feltehetően hozzá hasonlóan – valamennyien szabadkőművesek voltak, s közülük többen magukra vonták a hatóság figyelmét írásban vagy szóban terjesztett eszméikkel.¹⁷ Az áthelyezést támogatók, főként az Esztergom mellett érvelők rendre azokra a hatásokra hivatkoznak, amelyek Pesten az ifjúság erkölcsét veszélyeztetik. Nem kizárt, hogy a kérelmezők indokai között e hasonló felfogású tanárokból álló közösség megbontásának reménye is szerepelt: az intézmény más városba telepítése a tanári kar összetételének megváltozását vonhatta volna magával. Verseghy ilyen módon közvetve ugyan, de maga is érintett volt az ügyben. Amennyiben az új székhelyen működő intézmény átveszi a pesti tanárokat, úgy szellemi közegét veszítette volna, ha pedig nem alkalmazza tovább őket, úgy egzisztenciális válságba kerülhettek volna ugyane közeg egyes tagjai.

E dolgotatnak nem volt célja, hogy a témában korábban megszólalók állításait tévesnek minősítse. Törekvése volt ellenben, hogy a szöveg mikrofilológiai vizsgálatával, Verseghy más korabeli kézíratainak megszólaltatásával felhívja a figyelmet néhány olyan körülményre, amelyek óvatosabb következtetések megfogalmazására intenek.

16 *Regeln der Pester Lesegesellschaft*, MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13., 4–5.

17 *A magyar jakobinusok iratai, II: A magyar jakobinusok elleni hűtlenségi és felségsértési per iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai), 166.

Függelék

1. Beadványtervezet a pesti egyetem székhelye ügyében¹⁸

Vortheile, wenn die Universität in Pesth bleibt –

- 1.) Der Aristokratische Stolz und Sinn wird gemildert, denn man sieht¹⁹ täglich Menschen von der bürgerlichen Klasse um sich, die weder an Geistesfähigkeiten noch an andern Eigenschaften des Mannes Menschen von adelicher Geburt nachstehen. Durch den stäten und nothwendigen Umgang wird man mit ihnen bekannt, man lernt ihre Vorzügen kennen, man errichtet mit ihnen Freundschaftbündnisse; man lernt die Begriffe von ehre, von Geschicklichkeit, von edlen Sinn, von Edel- und Groß-Muth mit dem Begriff des Bürgers zu verbinden, und so geschieht, daß man die Bürger Klasse zu schätzen u[nd]. zu würdigen anfängt. Diese Gesinnungen faßen in der Seele des jungen adelichen immer tiefern Wurzel, nach und nach sinkt sein übermüthiger Stolz²⁰ bis zur Menschlichkeit herunter, und hier wird zu einer edlen Selbstschätzung. – Mit diesen Gesinnungen betritt der Jüngling seine Laufbahn in der großen Welt – betrißt er auf seinen Landguthe, so verfährt er mit seinen Unterthanen menschlich, hält sich nicht mehr für ein Wesen höheren Ursprungs – sucht ihr hartes Schicksal durch manche Anstalten zu erleichtern, und wird zum Wohlthäter derselben – Und dieß ist wohl die Gewinn von der größten Wichtigkeit – In einer kleinen Stadt können diese Gesinnung nicht erzeugt werden, denn der junge Mensch betrachtet da das Volk immer, als unter sich – die²¹ adeliche Jugend dünkt sich die erste Klasse auszumachen –
- 2.) Selbst Kenntniß ist zum Leben höchstnothwendig – Um sich selbst genau kennen zu lernen, muß man sich mit andern vergleichen – diese Vergleichung geschieht nur dann richtig, wenn diejenigen, mit denen man sich vergleicht, nicht unter uns stehen, als auch nicht zu sehr über uns u[nd]. manche unter uns – Auf diese Art wird man sowohl auf seine Vorzüge, als auch seine Mängel aufmerksam gemacht; hieraus entsteht Bescheidenheit, als auch edles Selbstgefühl – In großen Städten giebt Menschen in der Menge, die in beyden Rücksichten zum Maaßstabe dienen können –
- 3.) Die Gelegenheit verschiedene Sprachen zu lernen, ist größer –
- 4.) Der so sehr gefürchtete freyhheits sein ist einer Popanz wovon man erschreckt, weil man es für etwas hält, daß es nicht ist – Erklärung u[nd]. Auseinandersetzung.
- 5.) Die Sittenlosigkeit ist eine erwiesene Verläumdung – Kann ausgeführt werden, um es augenscheinlicher zu machen. –
- 6.) Die Zusammenrottirung sind in kleinen Städten zu befürchten –
- 7.) Vortheile für die medicinische facultät – Vortheile für die Iuristen²²

18 MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13., 2r–3r.

19 sieht <...?>

20 Stolz <und wird zu einer edlen>

21 Die <In>

22 [Bizonytalan olvasat.]

- 8.) Ist die Universität zu Pesth, so können lehrbegierige Jünglinge – die zu früh [...] ²³ geworden sind – [...] ²⁴ Vorlesung beýwohnen – wie es geschieht.
- 9.) Es giebt Iuristen ²⁵ die auch Medizinische Vorlesungen besuchen ²⁶ – dieser Vortheil fällt weg – wenn die facultäten getrennt sind –
- 10.) Die Universität soll auch für Protestanten seýn; also muß in keine Stadt verlegt werden wo bloß Katholiken sind – am allerwenigsten in eine bischöflichenstadt – ²⁷
- Von den projektirten ab ist jede von der Beschaffenheit daß protestantische Eltern abgehalten werden wißen ihre Kinder dahin zu schicken-

2. Cím nélküli feljegyzés a pesti megyegyűlésről. [1790] ²⁸

- 1.) Die Regelns -
- 2.) frage: Wie viel Deputaten sollen geschickt werden – wie entschied
- 3.) Brief aus Szaboltscher komitat, wessen Inhalts?
- 4.) Brief aus Trenscher komitat – Inhalt?
- 5.) Ablegaten wahl – Vorschläge 2 [...] ²⁹ Cath. 2 ex Ewangl. verwerfen
Aus jeder Religion wurde 3 candidirt. Von katholischer Seite Graf Fekete, Szily, Latzkovits. Von der Lutheraner Pongrátz, Ludwig und Carl Kubinyi; von Reformirter Darvas, Onodi Johann Szilasý – wie terminirt? Den andere Tag [...] ³⁰ in 3ten Maý
- 1.) Erwahnung des Herrn Administrators zur Beobachtung der Ordnung
- 2.) Frage über die Ablegaten – Darvas will durchaus ablegen, es wird nicht angenommen.
Die frage, welcher soll der dritte seýn ist entschieden –
- 3.) Entwurf in Ansehung der Provisori während der diät
- 4.) Brief des Zempliner Komitats das Militär betreffend
- 5.) Brief des Kraßner und Középszolnok Komitats – wessen Inhalts
- 6.) – desgleichen aus Siebenbürgen
- 7.) – Instanz der Protestanten wegen Abschaffung der Stolargebühre

23 [Nem olvasható szó.]

24 [Nem olvasható szó.]

25 [Bizonytalan olvasat.]

26 [Bizonytalan olvasat.]

27 [A 10. pont utólagos betoldásként szerepel a lap szélére írva.]

28 MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13., 3v.

29 [Nem olvasható szó.]

30 [Nem olvasható szó.]

Az életrajzi kronológiáról, Róna Judit Babits-kronológiája kapcsán

Nem vethető szemére irodalomtudományunk kirakatrendezőinek, ha a vitrineket szeretik áramvonalas elméletekkel, kerek monográfiákkal, parádés tanulmánykötetekkel feldíszíteni. Csak azt sajnáljuk, hogy nem ismerték föl, milyen jól mutatna kirakatukban egy első pillantásra amorfnak és ormótlannak látszó, bizonytalan jövőnek elébe néző opusz: a Babits-kronológia, amelynek készítője, Róna Judit 2014-ben jelentette meg a költő életének 1915-től 1920-ig tartó szakaszát feldolgozó harmadik részét.¹ Jelentőségét azzal tudom érzékeltetni, hogy ha elmélkedni akarok az életrajzi kronológia műfajáról, keresve sem találnék jobb kritikai tárgyat, mint a *Nap nap után* című kétkötetes monográfiát.

A szerző haláláról, a szerzői funkcióról írott klasszikus tanulmányok után² nem vehető rossz néven a szerző és a szöveg viszonyát kritikai vizsgálat tárgyává tevő szigor, s az erre hivatkozva erőre kapó szkeptikus hajlam. Még azoknak a szakembereknek a vélekedését is tiszteletben tartjuk, akik kereken tagadják a szerzők életrajzát figyelemben részesítő kutatás értelmét. Elvégre még maga Babits, a kiszemelt alany is ismételtén óvott 1919-ben tartott egyetemi előadásain a biográfizmus hibájától: „Ady kapcsán is hangsúlyozza az életrajznak, mint külső életnek jelentéktelen voltát” (531). „Óva int attól, hogy az irodalomtudományt jobban érdekelje az író életrajza, mint az író műve maga” (534). A túlzásoktól eltanácsoló babitsi álláspont persze távol állt a doktrinér elzárkózástól, hiszen az 1910-es években – Rába György kifejezésével – „líraibb ihletek” felé fordulva,³ majd a háború megrendítő hatása alatt ebben az irányban tovább haladva, talán a crocei befolyástól sem függetlenül, a költészetet kifejezésként fogta föl: „Az irodalom [...] végső és legmélyebb gyökerétől nézve mindig *líra* [...] expressziója valami lelki átélésnek” (534). S mivel az alkotó „semmit nem *exprimálhat*, amit nem élt át” (547), ezért „az íróban kell keresni a momentumot”. Az egyetemi előadó ezért „az író szándékára mint döntő tényezőre irányítja a figyelmet” (556), azaz szerinte „minden út az egyéniséghez vezet” (566).

Az elméleti gondolkodó Babits így látszólag feloldhatatlan ellentmondásba keveredett. Csakhogy szerinte „nem az élmény, a külső, ráarakódott rétegek, hanem maga az

1 A Babits-kronológia első két kötete: *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908*, összeáll. Róna Judit, Bp., Balassi, 2011; *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*, Bp., Balassi, 2013.

2 Roland BARTHES, *A szerző halála* (1968) = R. B., *A szöveg öröme*, ford. BABARCZY Eszter, Bp., Osiris, 1996, 50–55; Michel FOUCAULT, „Mi a szerző?” = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119–145.

3 RÁBA György: *Líraibb ihletek* = R. Gy., *Babits Mihály költészete*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 249–442.

ember legmélye” fejeződik ki a művekben (567), s a „pszichológiai irodalomkutatást” épp azért utasítja el, „mert az nem a lelkeket vizsgálja a művekben, »hanem a külső életet, nem azt, ami a lélekben új, mély, önmagában kifejlődött és mélyről hozott, hanem az író életrajzát, eseményeit és ez valóban csak külsődleges szempontokat adhat«” (566). Tehát éppen a költő nagy hatású egyetemi előadásában rejlő belső feszültségek indítanak bennünket arra, hogy ne vegyük le a napirendről az alkotó és a mű közötti reláció vizsgálatát, sőt, inkább távolítsuk el az életrajzi kronológiáról való gondolkodás útját eltorlaszoló akadályokat.

A Babits által gerjesztett termékeny feszültség, az alkotó és a szöveg között problematikussá, tisztázandóvá vált viszony ösztönözhet ugyanis arra, hogy életútjának döntő jelentőségű szakaszát állítsuk figyelmünk középpontjába. Egy paradox állításból indulunk ki: az életrajzi kronológiát éppen az teszi kiváltképp izgalmas vállalkozássá, hogy bizonyos értelemben *az életrajz ellentétének tekinthető*. Egy Babits-életrajz vagy -pályarajz, akár önálló munka, akár az életmű értelmezésének alárendelten fogalmazódik meg, kész narratívát kínál, sőt, kényszerít rá az olvasóra. Komplette képet nyújt, amelyben minden alkotó elem többé-kevésbé megnyugtató módon van elrendezve. Minden összetevő következik valamilyen előzményből, és minden tényből vagy helyzetből valamilyen újabb fejlemény bomlik ki. A mai olvasót azonban talán éppen az irritálja, ha az életrajzíró kész helyzet elé állítja, helyettünk oldja meg a problémákat. A kronológiai megközelítés ezzel szemben felrobbantja ezt a jól elrendezett összképet és folyamatrajzot, visszahátrál egy olyan termékeny zűrzavarba, amely az eddigieknél hitelesebb, rugalmasabb rend lehetőségeit rejtja magában, s szabad teret ad arra, hogy ki-ki maga játssza le kirakós játékát, ki-ki maga építsen föl egy folyamatrajzot Babits pályájáról a rendelkezésére bocsátott élettöredék-készletből.

E mesterséges káoszban való eligazodásra persze igazi esélye csak egy kronológia-szakértőnek lenne, amiből jelenleg alig-alig van raktáron.⁴ Vagy esetünkben egy Babits-kutatónak, aki életét a költő pályájának és életművének elemzésére tette föl. Ugyanis a kronológia hatalmas apparátus, amelynek – éppen mivel rendkívül szétfolyó és szétaprózódó anyagot dolgoz föl – rendkívül pontosan és tudatosan szerkesztett szempontrendszerrel kell mozgásban tartania. Másfelől az adatok szédítően gazdag halmozását veszi kezelésbe, és a lelkiismeretes kritikának minden legapróbb tényre vagy feltételezésre irányuló állítást újra szemügyre kellene vennie. Egy ilyen munka meghaladná a kompetenciámat, kritikám és méltatásom csak részleges érvényű és óhatatlanul külsődleges lehet. Legjobb esetben is csak arról kaphat képet az olvasó, hogy mit figyel meg a két vaskos kötet olvasása során egy lelkiismeretes odafigyelő felhasználó. Milyen problémákkal találkozik, és milyen tanulságokat von le munkája során a kutató, aki a kronológiát a kor és Babits ismeretének elmélyítése érdekében kiaknázza.

A *Nap nap után* reprezentatív volta következik a tárgyból, Babits Mihály személyéből, és abból, hogy pályájának különlegesen fontos szakaszát, a háború és a forra-

4 A kevés számú értekezésből, amely fényt vet az életrajzi kronológia problematikájára, kiemelem az alábbiakat: LAKNER Lajos: *Idő, kronológia, életút (A készülő Kölcsey-kronológiáról)*, ItK, 107(2003), 504–527; LENGYEL András, *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*, Forrás, 35(2003)/12, 7–26.

dalmak lélekcserélő időszakát vette górcső alá. Életrajzi kronológiát akárkiről lehet írni, aki befutotta földi pályáját. De nem mindenkiről érdemes. Babits esete még az érdemesek között is kivételes, paradigmaticus jelentőségű. Egyike azoknak, akiknek életét a legnehezebb kronológiában áttekinteni, és ő az, akiről a korszak irodalmából a legfontosabb és legsürgősebb, hogy a lehető legrészletesebb időrendi feldolgozás születessen. A Babits-kronológia a kor irodalma megismerésének fő szerkezeti ívéül szolgálhat. Az irodalmi modernség pápájává ugyan csak az 1920-as évek vége felé, a Baumgarten Alapítvány főkurátoraként, majd a Nyugat szerkesztőjeként szentelték, de a folyamat, amelynek során az irodalmi élet központi szereplőinek egyikévé vált, az első világháború éveiben bontakozott ki.

A kronológia példaszerűsége másrészt következik a szerző érdeméből, a feldolgozás színvonalából. Róna Judit munkáját az irodalomtudomány erős állításaival hasonlíthatjuk össze. Tételmondatában a babitsi életmű és életpálya ismerete nem hogy kívánni valót. A képletes mondat alanya tehát tökéletes. Ami az erős állításhoz még szükségeltetik, egy ellenállhatatlan állítmány kimondását azonban, amilyen például a már említett: „(A szerző) *meghalt*”, vagy inkább: „(A szerző) *feltámadt*”, nem találjuk meg a kronológiában. Ám ez nem olyan súlyos hiba. Egyetlen messzemenő negatív következménye, hogy Róna Judit kronológiája ezáltal a rangrejtett művek sorát gyarapítja. Olyan munka, amelynek szakmai értéke sokkal nagyobb, mint meglévő és várható közönségsikere. Én azonban jobb' szeretem az effajta szelíd, de stabil mondatokat, mint az olyan bombasztikus téziseket, amelyekben erős állítmányokat gyenge lábakon álló alanyoknak kell a vállaikon hordozniuk. Ráadásul nem szubjektív fogyatékoságról van szó. A kronológia ugyanis gyakorlati műfaj. Kategóriák hosszú sorát: az egyén, a személyiség, a lélek, a cselekedet, a viselkedés, az esemény, a körülmények, a következmények stb. fogalmait hozza játékba, de nem elmélkedhet róluk, hanem használja, kezeli, rendezi őket, illetve leírja a realitást a felsorolt entitások szerint tagolva. Behozhatatlan hátrányban látszik lenni azokhoz a megközelítésmódokhoz képest, amelyek kedvükre megállhatnak a jelzett kategóriáknál és reflektálhatnak rájuk. Csakhogy a legcsillogóbb reflexió is csak utánlövés ahhoz a primer okossághoz képest, ami a felsorolt fogalmak korrekt használatához szükséges.

Az életrajzi kronológia alapegysége a szükséges és elégséges mértékben körülhatárolt *rögzített esemény*. Ahhoz, hogy egy esemény egy adott kronológiában helyet kapjon, lehetőleg közvetlenül kapcsolódnia kell a személyhez, aki a kronológia középpontjában áll, jelen esetben Babits Mihályhoz. És megfordítva: az olyan esemény, amely Babitshoz kapcsolódik, nem maradhat ki a korpuszból, a kronológia-készítő nem mérlegelheti, hogy rögzítse vagy sem? A célba vett személyről mindent így sem tudhatunk meg. A hozzáférhetőségek, a tudás egyénítésének megvannak a maga határai. Az önismeret és az emberismeret révén birtokunkban lévő tapasztalat tágabb körű, mint az, amit a kronológia tárgyáról adatszerűen megszerezhetünk. A kronológia amorf, kötetlen jellege abból adódik, hogy szerkesztője útjából el kell hárítani az akadályokat, és a szabad közlekedést fenn kell tartani a legteljesebb hozzáférés biztosítása érdekében.

A hozzáférhetőség határaival azonban tisztába kell jönnünk. Az egyik limest az alanyban magában húzhatjuk meg, hiszen testünk, de még a lelkünk sem átlátszó,

még önmagunk számára sem. Még amit magunkban észlelünk, gyakran arról is nehéz eldönteni, érdemes-e és alkalmas-e a megrögzítésre. Mégsem ez a határ a legirritálóbb. A tudomány ugyanis minden módszertani fenntartás ellenére átlépi a vasfüggönyt, amely a személy belsejét próbálja megóvni az illetéktelen tekintetektől. Az olyan kivételes felkészültségű értelmiségi szellemi aktivitásáról, mint amilyen Babits volt, gazdag tudásra tehetünk szert. Ráadásul alanyi költővel van dolgunk, aki kulcsregényében, önéletrajzi regényében, vallomásos esszéiben is fellebbentette a fátylat belső világáról. Mindez megsokszorozza a határátkelők számát, amelyekben behatolhatunk a személyiség rejtett rétegeibe. Lelki háztartása sem maradhatott titok a modern (mély) lélektan előtt. Még ha ez a tudás hipotetikus, kikövetkeztetett is, megfogalmazhatunk feltevéseket szándékairól, mozgó rugóiról, elszánásairól, hajlamairól. A talaj kétségkívül ingoványos, de Róna Judit sem mond le arról, hogy ezen a terepen is mozogjon. A belső indítások cselekvésekbe, viselkedésbe torkollanak, ezért elégséges alapot biztosítanak számára ahhoz, hogy a költővel kapcsolatos esemény részeként bánjon velük. Megvilágíthatatlan homályba csak azok a belső folyamatok burkolóznak, amelyek nem jutnak el tetteikig, nem alapoznak meg magatartás-megnyilvánulásokat.

Nemcsak a személyiség belső világába történő elmerülés során sűrűsödő homály szab korlátot a hozzáférhetőségnek, hanem a Babbitstól mint a megfigyelés centrumától a külvilág távolabbi összefüggései felé történő eltávolodás mértékében észlelhető jelek gyengülése is. Minden mindennel összefügg, de a közös emberi sorsnak nem minden tartozéka rendelkezik kronológiai relevanciával. Róna Judit kronológiájában a magyar és nemzetközi makrotörténelemnek számos olyan, közéleti, intézménytörténeti terminológiával, a történettudomány bevett fogalomkincsével leírható eseménye szóba kerül, amelyeknek egy Babits életrajzi krónikában való jelenléte vagy legalábbis ennek részletessége kérdéses lehet. Még akkor is, ha következményeik Babits sorsának alakulását bizonyíthatóan befolyásolták. A teljesség igénye nélkül ilyen Ady és Csinszka házasságkötése (45), Rákosi Jenő támadása Ady ellen (70), I. Ferenc József elhalálása (185), IV. Károly megkoronázása (195), a Kerenszkij-kormányt megdöntő lenini puccs, azaz a Nagy Októberi Szocialista Forradalom (286), Wilson béketerve (306), Ady halála (470), Kunfi intézkedése a hitoktatás eltörlésére (473) stb. A kronológia indokolatlan részletességgel foglalkozik a Sopront Magyarországra kereteiben megtartó népszavazással (481), a Vasárnapi Kör jellemzésével (238), a magyar béke delegáció tevékenységével (673–674) stb.

A legnehezebb döntések elé a kronológia szerkesztőjét azonban alighanem az életrajzi esemény trivialisitása süllyedése vagy a belőle való kiemelkedése állítja. Régóta tudjuk, hogy a történeti létezésünk esetlegességei és esendőségei tudni nem érdemes dolgok tömegét produkálják, amellyel a tudomány tehetetlenségi ereje, a mértéket nem ismerő kíváncsiság vagy a kritikátlan fontoskodás próbára teszi teherbíró képességeinket. Az elégséges és a fölösleges elválasztásáról nem könnyű helyesen dönteni. Tudjuk, hogy Babits minden nap fölkel, étkezett, üritkezett, villamosra szállt, *ad absurdum*: levegőt vett stb., de ezek a tevékenységek vagy helyzetek csak akkor bírhatnak jelentőséggel, ha a történet helye, időpontja, időtartama, módja szignifikánsan eltért a szokványostól.

Az életrajzi kronológia főszereplőjéhez közvetlenül kapcsolódó, szükséges és elégséges mértékben körülhatárolt események alapegység voltát tehát az ezeket körülvevő trivialis hálózatok alááshatja. A szerkesztő számára ugyanis zavarba ejtő bőségben rendelkezésre állnak olyan adatok, amelyek nem biztos, hogy igényt tarthatnak az életrajzi esemény rangjára. Némi túlzással szólva a levegővétel ritmusával vetekedő gyakorisággal előforduló tény, hogy Babitsot édesanyja vagy húga sűrűn arra intik, hogy válaszoljon levelükre, hogy intézkedjen a család ügyes-bajos dolgaiban, hogy utazzon haza Szekszárdra (36, 38, 40, 41, 49, 50, 55, 56, 57 stb.). Ennek a verkliszzerűen ismétlődő, követelőző üzenetsorozatnak egyik magyarázata alighanem az, hogy a költőnek nehezebb esett eleget tenni a família kéréseinek. Másan járt az esze – mondhatnánk; idegesítette őt az otthoniak szekatúrája – gondolhatnánk. A hozzátartozók pedig szelíd erőszakkal, szívósan igyekeztek akarataikat érvényesíteni a tékozló fiúval szemben, aki egyúttal a család szemefénye volt. Az effajta kronológiai eseményekből Babits alkotára, jellemére, életidegenségére, a családtól, rokonságtól való elidegenedettségre nézve levonhatók következtetések, de ettől még ez a redundancia, a sztereotip fordulatok ilyen sűrű ismétlődései elnehezítik a kronológiát, a korpusz legunalmasabb részei közé tartoznak.

Vajon én hogyan járnék el Róna Judit helyében? Alighanem ugyanúgy, ahogyan ő. Az életrajzi esemény státuszát legfőljebb alulról megközelítő ösztökélésekkel és szemrehányásokkal nincs mit tenni, meg kell adnunk nekik a belépési engedélyt a kronológiába. Ilyen sorokat nemcsak a családon belüli viszonyok alakulása indukálhat. Legkiáltóbb példával a Kaffka Margit síremléke érdekében folytatott gyűjtéshez való anyagi hozzájárulások nyilvánossá tétele szolgálhat, amely még azt a variabilitást is nélkülözi, amellyel Babits édesanyja fiát cselekvésre ösztökélte. Róna Judit, vállalva az információ inflálódásának káros következményeit, kénytelen rekonstruálni a monomániás makacssággal sulykolt hírt: „A Kaffka Margit síremlékére hirdetett gyűjtés valamennyi addigi adakozójának névsorában Babits is szerepel 50 koronával.” (508, 522, 535, 545, 579, 583, 653.)

Az információk sztereotipizálódása nem ennyire kiötlő módon, de az egész kronológiát áthatja, ami arra figyelmeztet, hogy az emberi életnek, különösen egy közszereplő életének számos olyan dimenziója van, amely csak így írható le. A híres embert rendre fölkeresik régi barátok, ismeretlenek gratulálnak szellemi teljesítményeihez, találkozót kérnek tőle, kézírataik elolvasása érdekében folyamodnak hozzá, közbenjárását kérik a megjelenéshez stb., stb. A család, a kiterjedt rokonság, az iskolai kollégák, tanítványok, a szerkesztőség(ek), a szerzőtársak, a kliensek, az élénk közéleti tevékenység során kiépült kapcsolati háló tagjai a kapcsolattartás gépiesen ismétlődő mozgásait generálják. Az élet folyásának van egy frekventatív oldala, amelyet kronológia nem foglalhat össze, nem átlagolhat, hanem egyedi, önálló jelentőséggel bíró események sorozatává kell felbontania.

A hozzáférhetőség határainak kitapogatása szükségessé teszi, hogy rámutassunk az életrajzi kronológia egyik fontos jellemzőjére: az eredményszemléletű megközelítési módra. Babits tevékenységének két legfontosabb területe: az alkotás, versek, regények, esszék vagy fordítások létrehozatala, és a művelődés, amelynek során párját ritkító

szellemi tőkét halmozott fel. A kronológia vajmi keveset árul el arról a folyamatról, amelynek során a versei, a *Gólyakalifa*, Kant *Az örök békéje* magyar változata vagy az *Ágoston*-esszé létrejött. A szándékról, a tervről, a szövegtörténet valamilyen fordulatának pontszerű eseményéről, a végtermékről, annak befogadásáról természetes módon készülnek gyorsfényképek, de annak rögzítéséhez, hogyan készült napokon, heteken vagy hónapokon át a szöveg, megírása hogyan haladt előre, a kronológia nem rendelkezik eszközökkel. Szóba kerülhetnek információk arról, hogyan jutott hozzá Babits egy-egy könyvhöz, hogyan választott ki valamilyen verset, könyvet, kötetet elolvasásra, ám az elsajátítás folyamatáról semmilyen vagy igen szegényes információk állnak rendelkezésünkre. A kiinduló helyzetről vagy a végtermékről készített holt pillanatfelvétel és a műveltség-gyapodás vagy a mű vajúdásának termékeny tartama közötti ellentétéről van itt szó, amivel Babits, Bergson nagy tisztelője maga is nyilván tisztában volt. A kronológiának be kell érnie az előbbivel, hogy külső, holt támpontokat adjon az utóbbi, az eleven folyamat megközelítéséhez.

Érdeemes elgondolkodnunk az életrajzi esemény forrásául szolgáló adatok jellegéről is. Maguk az életrajzi események a tényközlés nyelvén állnak elénk, vagy egyszerű művelettel lefordíthatók erre a nyelvre: Babits ezt és ezt tette, ez és ez történt vele, ennek és ennek az eseménynek volt tanúja. De az anyag, amelyből ezek az információk kinyerhetők, nagyon eltérő karakterű. A Babitsra irányuló vagy tőle kiinduló szemrehányások, korholások, kérések, invitálások, biztatások, ígéretek, megbízások, felkérések, hízelgések vagy szidalmak, elutasítások, lemondások, szabadkozások ténytartalmát kell kivonatolnia a szerkesztőnek. S mivel ezek a modalitások korántsem mellékesek, a kronológia szakértőjének minden egyes alkalommal tisztáznia kell, hogyan viszonyult hozzájuk a korpusz főszereplője. Főleg, hogy eleget tett-e egy kérésnek, cselekvése vezérfonalává emelt-e egy felkérést? Erre nézve nem mindig rendelkezünk elégséges információval. Valahová meghívják a költőt, de nincs rá adat, hogy részt vett-e a szóban forgó összejevetelen? Egy adott életeseményről néha csak annyit tudunk biztosan, hogy átélésére alkalma, lehetősége volt a költőnek. A lehetőség és a valóság közötti szakadék áthidalása a kronológia nyelvezetének újabb elágazásait idézi elő: a szerkesztői kijelentés lehet apodiktikus, asszertórikus, hipotetikus, diszjunktív, negatív vagy agnosztikus. Ebből eredően a kronológiának sajátos, rá jellemző mondattana van.

Azt, hogy e mondattani elemzés révén sok érdekes összefüggésre deríthetnénk fényt, csak egyetlen példával, az 1919. február 2-ára vonatkozó bejegyzés (486) idézésével jelzem, ahol Róna Judit a szerzői kijelentés, az idézés és a függő beszéd sajátos összefonásával két-három mondatban több szintes, bonyolult információt fogalmaz meg:

Id. Babitsné írja levelében, hogy majd egy hete hall már Babits egyetemi tanárságáról (Az *Újság* naponta közli az egyetemi tanács és a miniszter közti ellentétet); nagyon örülne neki, de félti fiát a sok izgalomtól. Az *Újság* azt is írta, hogy Babits is beszélt Ady temetésén, de végül „ő hiányzott” (!) [Babits a ravatal mellett mondja el gyászbeszédét]; aggódik, fia nem beteg-e.

A nyelvi elemzés arra is figyelmeztetne, hogy a kronológia birodalma a szorosan vett tények tartományán túlra, a hipotetikus világra is kiterjesztheti hatáskörét. Ha azt olvassuk, hogy „Babitsné szemrehányást tesz”, akkor voltaképpen hiányról értesülünk: arról, hogy valamilyen Babitstól várható cselekedet elmaradt. Amikor a szerkesztő így fogalmaz: „Nincs nyoma annak, hogy Babits az előadást megtartaná” (177), akkor agnosztikus kijelentéssel van dolgunk, amely ugyanakkor nem zárja ki kategorikusan a lehetőség megvalósulását. Gyakori a kronológiában a „Ha... akkor...” szerkezetű mondat, amely feltételesen fogalmazza meg állítását (pl. 112, 237).

Hipotetikus dimenziót nyit Róna Judit, amikor ezt írja Babitsról: „bizonyára meghallgatja” (192). A hipotetikus tényközlés különleges esetét jelenti, amikor Babitsra vonatkoztat egyes személyek harctéri haláláról szóló híreket, akik emberileg vagy szellemileg közel álltak hozzá, viszont a halálhírüknek Babitshoz érkezteről nincs adat. Így jár el a Zalai Béla haláláról szóló hír esetén (38), és így vonatkoztatja Lukács Györgynek Paul Ernsthez intézett levelébe foglalt híradást Emil Lask haláláról Babitsra (51). A tények önmagában is vaskos magját tehát a lehetőségek és valószínűségek tágas udvara veszi körül.

Az életanyag szétszálazása elemi egységekre, a szigorúan ismétlődő, sztereotip formulákba foglalható információk gazdaságtalan, pazarló kezelése iránti eltökéltség, a redundancia tudatos vállalása egy kronológiában indokolt, mert az események egy szeri előfordulásának elvi önértéke van. Számolni kell olyan olvasóval, akit a nagy életégeszből egyetlen elszigetelt tény érdekel csupán. Neki is közvetlen hozzáférést kell biztosítani ehhez az egyetlen adathoz.⁵ Mégis, a kronológia elemi egységekből felépülő óriási adategyüttes, amely nem pusztán elszigetelt információk szervesen halmaza, hanem benne az életrajzi események legkülönbözőbb kölcsönös viszonyai (egybehangzásuk, ellentmondásaik, egymást erősítő és gyengítő üzeneteik, a belőlük felépülő különbözőféle alakzatok) egyaránt fontos ismeretekkel szolgálnak.

A kronológia mint makroszerkezet ilyen, a megrögzített életrajzi esemény kategóriája körül elrendezhető elemi egységekből felépülő rendszer. E rendszer koherenciáját egy adott személy életének természetes egysége, a születéstől a halálig tartó életút és alkotói pálya biztosítja. Egy folyamat, amely apró töredékek tömkelegére van felszerelve. Az életfolyamat időben zajlik le, tehát a töredékek, törmelékek idődarabokká homogenizálhatók, és ekként rendezhetők lineáris sorba. Tehát a kronológia alapegységét ugyan az életesemények, az információ atomjai képezik, de az időrend napokra, információs molekulákra tagolódik. Egyetlen nap egységébe akár több életesemény is belefoglalható, néha azonban egyetlen történés időhatárai túlterjedhetnek egyetlen napon. Ilyenkor a kronológia különböző műveletekkel jelzi az esemény időtartamának kibővülését. Természetesen nem minden napra esik megrögzíthető életesemény, s ezt a datálásban üresen maradt napok, eseménydús időtartamok közötti rövidebb-hosszabb

5 Ilyen, számomra egyedi okokból fontos információt hordoz az Egyetemes Philológiai Közlöny 1918. máj-jún.-júl. számának közleménye: Kerényi Károly bírálata Babits fordítási elveiről és klasszika-filológiai tájékozottságáról. Ez a 383–384. lapokon olvasható bejegyzés némi fényt vethet arra, hogy az antik hagyomány továbbélését egyaránt fontosnak tartó két írástudó között miért nem alakult ki közelebbi kapcsolat a pályájuk során.

szünetek jelzik. A precíz időpont-meghatározás elé azonban áthághatatlan akadályok gördülhetnek. A történések dátuma gyakran csak különböző fokú hozzávetőlegességgel állapítható meg. Róna Judit nagyon összetett és végiggondolt keltezési stratégiájának méltatása és kritikája külön fejezetet érdemelne.

Habár a kronológiát elemi, primér szinten keltezéssel ellátott, spontán, töredékes feljegyzések sorozataként észleljük, a linearitás több tekintetben csorbát szenved. Ezek egyike a keltezés korrekciója. A Babits-szakirodalom bizonyos dokumentumokat, történéseket egy adott időpontra datált. Ezeket a téves időpont-megjelöléseket Róna Judit vagy saját kutatásai, vagy más kutatók helyreigazításai nyomán az életrajzi folyamat más pontjaira helyezi át. Eltakarítja őket az útból, hogy ne okozzanak zavart a folyamat menetében. A *Nap nap után* lapjain számos ilyen időpont-átigazítással találkozunk: 326, 337, 387, 390, 405, 410, 495, 627 stb.

Bizonyos tények, adatok összehasonlítása ugyancsak arra kényszeríti a szerkesztőt, hogy megbolygassa a lineáris időrendet. Emiatt olykor egyenesen ki kell lépnie a könyv időhatárai közül: „A *Nyugat* az első világháború két utolsó esztendejében négyezer (!) példányban, a legmagasabb példányszámban jelenik meg, Trianon után ez a szám nyolcszázra apad” (303). Az időbeli előre-, esetleg hátratekintés számos más okból bekövetkezhet. A budapesti királyi büntetőtörvényszéknek a *Fortissimo* című vers miatt megindított eljárásáról szóló értesítést aláíró dr. Mikovich Lajos vádtanácselnökről Török Sophie feljegyzéséből megtudjuk, hogy később „Mikovicz Mihálynak jó barátja lett, házas korunkban is gyakran meglátogattuk” (228–229). Amikor pedig egy 1919-es bejegyzésben „Négyesi Lászlót, a nevezetes *Stílusgyakorlatok* kedvelt tanárát” emlegeti, Babits egyetemi éveire utal vissza (519), mert a legendás stílusgyakorlatok nem a vaskalapos akadémikushoz, hanem a századelő fiatal tanárjához köthetők.

A példákat szaporítani lehetne (40, 67, 74, 77, 80, 638 stb.), de a legfontosabb a belőlük levonható következtetés: az egyes életesemények összefüggése nem konstruált, utólagos szerkesztői művelet eredménye, hanem primer tényállás. Az ember történeti lény. Nemcsak a pillanatnyi, jelenbeli állapotában ragadható meg. Múltja kíséri őt, és ami ma történik vele, azzal lehetőségként jövőjét is megelőlegezi. A szerkesztő ezért léphet ki, és tehet akár hatalmas ugrást előre vagy hátra a kronológia mindenkori jelenéből. Még a szerző biológiai halála sem képez korlátot, mert az ugrás távolsága még az utóéletre is kiterjedhet.

Különösen jó példával szolgál az életrajz primér, redukálhatatlan egységére Babits 1916. június 16-án megjelent *A Shakespeare-ünnephez* című írása: „A magyar irodalom, immár úgy látszik vigasztalanul, két pártra tagolódott, melyek egymást elismerni nem képesek” – írja itt a költő. Majd „ezekre a sorokra utal majd vissza 1927 áprilisában *A kettőszakadt irodalom* című tanulmányában (»Irodalmunk kettőszakadását mi már rég fájdalmas átoknak éreztük; s meg is írtuk ezt, ha nem csalódom, már 1916-ban, a Shakespeare-ünnep idején«)” (154). A részlet láthatóvá teszi, hogy a nevezetes hozzászólás ugyan 1927-ben történt, de az esemény egy bő tíz évvel korábbi történések megismétlése, s a két előfordulás közötti reális összeköttetést a személyiség belső folytonossága biztosítja, amit Babits emlékezete a tudat fényébe emelt. Az új esemény csak részben új fejlemény is egyben.

Egy korpusz, amelynek alkotóelemei egymás után sorakozó, elszigetelt, homogén időintervallumok, a szerkesztés minimumának állapotában őrzik meg a bennük foglalt információhalmazt. Nivellálják a fontos és a mellékes különbségét, nélkülözik a hierarchikus elrendezést. Ebben a nyersanyagban nekünk magunknak kell kiépítenünk különböző alakzatokat. A nyersanyag maga részben egybeesik az élet- és pályarajzokból ismerős tényanyaggal, de bizonyos pontokon jelentősen elüt tőle. Feltűnően sok benne az intim, bensőséges, helyenként a tabut súroló információ, amit az életrajzíró hajlamos tapintatosan kigyomlálni. Nem kevésbé nyomja rá a bélyegét erre a halmazra az efemer, esetleges, már-már érdektelen töltelékanyag, amelytől az életrajzíró szívesen megszabadul, vagy amelyet nagyvonalúan elhanyagol. Az összeállító a fölösleges ismétlések kihagyására, az ellentmondó, nehezen összeilleszthető tények közötti feszültségek feloldására sem fordít gondot, míg az életrajzíró ezt elsődrendű kötelességének tartja.

E sajátosságainál fogva a kronológia nyersanyaga közelebb áll az önéletrajzok anyagához, mint az élet- és pályarajzokéhoz. S ha az önéletrajz nyersanyagául a naplójegyzetek, az önmagára irányuló szerzői feljegyzések szolgálnak, akkor a kronológia sokkal tanulságosabban hasonlítható össze a naplóval, mint az életrajzíró szakszerű anyaggyűjtésével. Mivel (ha más módon is) mindkettő neve (*napló*, *kronológia*) jelzi, hogy konstitutív elemük a datálás, az időpont és az időegység szerinti tagolás és elrendezés, ez a vonásuk rokonítja őket más, egymástól is alapvető módon eltérő szövegtípusokkal, amelyekben a keltezés hasonlóan megalapozó szerepet játszik: a teljesség igénye nélkül – a bibliográfiával, a kéziratkatalógussal, a levelezés-gyűjteménnyel, a kritikai kiadással. A felsorolt műfajok részletei minden nehézség nélkül be is épülhetnek a kronológiába, és viszont. A keltezés szerinti elrendezés azonban ezekben a műfajokban (a levelezés kivételével) nem az egyetlen lehetséges, és ezért nem domináns elv. A levelezést az különbözteti meg a napló és a kronológia heterogén anyagától, hogy a levelező partner számára megfogalmazott írásos dokumentumokra korlátozódik, s a jegyzetekbe foglalt magyarázatok is csak a leírt szövegekben közölt információkra vonatkozhatnak.

A napló és a kronológia összehasonlítása nem a két műfaj rokonítását célozza. Már csak azért sem, mert a kronológia készítője ismeri a történet végét, sőt tájékozódik az utóéletben is, tehát a szerzővel ellentétben „a jövőbe lát”, s ez a dimenzió a naplóíró számára tökéletesen beláthatatlan. Az összehasonlítás célja tanulságokat levonni a hasonlóságokból és eltérésekből. Az alapvető különbségek abból adódnak, hogy a kronológiát kívülálló szakember készíti, a napló pedig szerzői műfaj. Paradoxonnal élve: a kronológia olyan napló, amelyet a szerző helyett idegen szakember ír. A paradoxon mindazonáltal kiélezi a valóságos különbségeket. Ha a szerző elhatározza magát naplóföljegyzései kiadására, ő maga utólag, mindentudóvá válva, sőt még jövőbelátás képességével is felvértezve, beleavatkozik a kézirat eredeti állapotába. Stilizálja, rövidíti saját szövegét, esetleg szerkesztési műveletektől sem tartózkodik. A napló és a kronológia közötti átmenetet képező formák között érdemes megemlíteni az álnaplókat, a fiktív naplókat, amelyek alapjául esetleg valóságos szerzői feljegyzések szolgálnak. Az örökségül maradt naplókat pedig a kiadásra történt előkészítés során a hagyaték gondozói,

a szerzői szándéktól teljesen függetlenül vethetik alá komoly átalakításoknak. Saját belátásuk szerint bánnak a naplóval mint nyersanyaggal, még ha nem is írják, hanem csak szerkesztik azt. Mindezzel persze nem kívánjuk betemetni a szakadékot, amely a kronológiát a naplótól elválasztja.

A különbségek ugyanis nem kevésbé tanulságosak. A kronológia tárgyát a legkülönbélebb személyiségek képezhetik. Babits rejtőzködő, szemérmes, gátlásos alkat volt, s ha ilyennek látjuk őt, akkor a kronológia készítője nehezen háríthatja el a költő személyes szférájába illetéktelenül, erőszakosan behatoló kíváncsiskodás vádját, hogy a rejtőzködni kívánót vallomástételre kényszeríti, takargatott hibáit, sérelmeit, gyengeségeit kíméletlenül leleplezi. Csakhogy az inkognitóját féltékenyen őrző, belső titkainak közszemlére tételétől irtózó Babits műveiben, vallomásos esszéiben olykor rejtélyes késztetéseket fedezünk fel önmaga megmutatására, a kitárulkozásra, az önleleplezésre. Ha a kronológia készítője a költő személyiségének ezzel az oldalával a legteljesebb összhangban tárja a nyilvánosság elé akár Babits legféltettebb titkait, akkor inkább a költő társszerzőjének, gyóntatójának, terapeutájának szerepében tevékenykedik, aki szelíd késztetéssel, bátorítással veszi rá vonatkozó páciensét a vallomástételre.

A kronológia készítője előtt mozgástér képződik, választási lehetőségek adódnak. Legtöbbet az árul el gyakorlatáról, ahogyan a tabutémákat kezeli. Ami még egy kronológiában sem kerül említésre, az már biztosan nem tudható meg Babits személyes életéről. A kronológia ebből a szempontból éppúgy határát képezi az életesemények megismerhetőségének, mint személyes oldalról nézve a napló. A kronológia készítőjének tehát van felelőssége abban, hogy a kronológusi tapintat milyen anyagot enged fölkinálni a Babits-kutatásnak. A Babitscsal kapcsolatos egyik legfontosabb tabutéma a költő homoerotikus vonzalmának kezelése. Róna Juditban megvan a hajlam arra, hogy ezt a kérdést lehetőleg ne hozza szóba. A kronológusi szerep azonban nem engedi meg, hogy ha olyan információ birtokába jut, amelyben a kényes téma fölmerül, azt önkényesen elhallgassa. Márpedig éppen Csinszka egy 1919-es, „talán május 16-án” írott, Babitsnak címzett levelében „Babitsnak és Komjáthy Aladárnak sokak szemében túlságosan bensőséges viszonyára” utal:

„Nem ijedtem meg Tőled Mihály [...], de minden emberi szemérmem lázad ha eszembe jut, hogy mások (még ha legjobb embereim is) rejtett keserűségeit, kínlását és élni nem tudását – mint néző végignéztem. [...] olyan szégyent érzek mintha csukott ajtónál ültem volna – kihallgatni két embernek az elhibázott találkozását, vagy felbontottam volna egy nem nekem küldött levelet. [...] Szeressétek egymást, legyetek jók egymáshoz. A kisfiú [Komjáthy Aladár], aki drága, jó, szép és minderről igazán semmit nem tehet – vigyázzon nagyon szegény ijedős szívedre” – Babits olyan, Komjáthy Aladárral kapcsolatos kirohanásának lehet tanúja Csinszka, amelyről úgy véli, segíteni nem tud rajta, mondván: „Ez a Te külön harcod – Magaddal...” (563).

Csakhogy ha ezt a tényt lerögzítjük, egyúttal azt is elismerjük, hogy a Babits–Komjáthy kapcsolat ezt megelőző több éves történetének valamely korábbi pontján és attól kezdve több ízben említés történhetett volna a mester és tanítvány viszonyának ilyen

aspektusáról. Hogy ez nem történt meg, az Róna Judit tartózkodó, tapintatos eljárására vall. Mulasztást ott van okunk a kronológia készítőjének szemére vetni, ahol a Csinszka-levélhez hasonló súlyú dokumentum kapcsán is a hallgatást választja. Ilyen hely a [*Hegedűk hervatag szava...*] című vers keletkezésének jelzése. A kronológia feltünteti az első változat születése idejét 1917. februárjában (222), valamint a későbbi, Komjáthy Aladár hagyatékában fennmaradt, 1918. január 16. előtti variánsét (308) anélkül, hogy a vers életrajzi háttérére fényt vetne. Megítélés kérdése, hogy Róna Judit helyesen járt-e el ebben az esetben, döntése azonban rávilágít arra, hogy a kronológia készítőjének tág mozgásteret van abban a tekintetben, hogy egy adott életrajzi tényt mennyire részletesen taglal. Módja van arra, hogy eleget tegyen kötelességének anélkül, hogy jelzésének komolyabb hangsúlyt adna, hogy lovat adna az indiszkrétcióra hajlamos olvasó alá.

A kronológia összeállítója azonban ritkán kapható rajta a tények elhallgatásán, mert a kronológia éppúgy, mint a napló, eleve szűkszavúságra törekszik. A műfaj iratlan törvénye a *mindenről – röviden*, azaz mivel összefoglalások irdatlan tömegét kell adni, ezeket kívánatos lehetőleg tömören megfogalmazni. A rövidítés szükségképpen velejárója pedig az értékelés: a fontos közlendők kiemelése, a kevésbé lényeges információk redukált bemutatása. A korábban más összefüggésben érintett függő beszéd (49, 114 stb.) is a nyelvi tömörítés eszköze. A kronológia nyelvezetét kis túlzással a lakonikus, sőt az elliptikus beszéd változatának tekinthetjük. Persze a hallgatási jognak is van határa.

Említettem, hogy a nyersanyagokból, amelyek a kronológiában, ennek a nagyon is gondosan elrendezett raktárnak a készletében rendelkezésünkre állnak, nekünk magunknak kell kiépítenünk különböző alakzatokat, ha Babitsról vagy a koráról autentikus tudásra akarunk szert tenni. Az alakzatok különböző mértékben formai vagy tartalmi szempontok szerint állíthatók össze. A tartalmi szempontot illetően: ha a személy, aki a kronológia középpontjában áll: művész vagy tudós, akkor alkotó munkájának a termékei kiemelt szerepet kapnak az életrajzi áttekintésben. A személyes és a nyilvános közötti ismétlődő átmenetek keresztezési pontján álló szellemi produktumok szerkezete kronológiai szempontból is összetett, s ettől kezdve az alakzat formai megfontolásoknak engedelmessékedik. A megbízás, az intenció, a fogalmazvány, a kész kézirat, a megjelent írás (esetleg más keretben: a folyóirat után kötetben vagy antológiában újra közzé tett, vagy fordításban is publikált szöveg), annak fogadtatása, esetleg az alkotóra visszaható közvetlen és közvetett negatív vagy pozitív, olykor szerteágazó következményei a kronológiában rövidebb vagy hosszabb időtartamra terjednek ki és számos kronológiai egység, életrajzi esemény szerves összekapcsolására adnak alkalmat, mivel a tárgy, amelyre egyaránt vonatkoznak, a konkrét mű, azonos. Az újra megjelenés keretei korántsem közömbösek egy-egy adott mű szempontjából, így hoz létre Róna Judit kronológiát a kronológiában (például az 1916 tavaszán megjelent *Recitativ* kötet tartalomjegyzékének közlése, amelybe a költő beavogatja, tehát dacosan vállalja sokat támadott *Játszottam a kezével* című versét, 133).

De vegyünk egy viszonylag egyszerű példát, Kant *Az örök béke* című művének Babits által készített fordítását. A magyar változatot az Új Magyarország kiadványvállalata rendelte meg (304), s a költő közléséből tudjuk, hogy „eleinte nem akartam vállalni”

(387). A megrendelést csak a későbbi fejleményekből lehetett kikövetkeztetni, a felkérés a Természet és Társadalom sorozat számára a szerkesztő, Szabó Ervin révén szóban történhetett. A szóbeliség a kronológiai tudás egyik legfőbb akadálya. Ugyanis életrajzi esemény, és esetleg mégsem hagy nyomot. Ilyenkor nem marad más, csak a hipotetikus, retrospektív „tény”-rögzítés. Róna Judit így jár el: pontos adatok híján hipotetikusán 1918 elejére, tavaszára keltezi a fordítói munka elkezdését (304). Szabó Ervin 1918. június 10-én levélben érdeklődött Babitsnál a fordítás állásáról: „Mit csinál Kant?” (365). A könyv készülésének stádiumairól, megjelenéséről, fogadtatásáról a Huszadik Század című folyóiratban (402–403), összesen 11 közlésből szerezhethünk tudomást, elszórva az életesemények tömegében. Ez a 11 közlés (az említettekén kívül lásd 359, 380, 387–388 stb.) persze csak a Babits-fordításra legszorosabban vonatkozó anyagot foglalja össze. Ehhez szervesen kapcsolódik egy másik alakzat, amely a költő antimilitarista tevékenységét mutatná be, melybe a fordítás beleillik, s egy harmadik, amelyik Szabó Ervinnel való barátságát taglalná, mely a felkérés személyes feltételeit alapozta meg.

S ha *Az örök béke* kronológiai feldolgozása ilyen képet mutat, el lehet képzelni, milyen hatalmas hálózatot tárhatnánk fel az országos botrányt okozó, *Játszottam a kezével* című vers, a hallatlan sikert hozó *Húsvét előtt* és az elsőként említett versnél is viharosabb fogadtatásban részesített *Fortissimo* megszületése, megjelenése és recepciója kapcsán. Igaz, sok olyan darabja van Babitsnak, amelyek a tárgyalt években visszhangtalanok maradtak vagy minimális önálló figyelemben voltak részük.

Láttuk, hogy a művészi vagy tudományos tevékenység tárgyi eredményei evidens módon teremtenek közvetlen összefüggéseket az életrajzi események között. Az alakzatképző erő azonban nem hiányzik magából az alanyi diszpozícióból, a művészi vagy tudósi státuszából (vagy helyesebb ezek nemfogalmához emelkednünk:) az értelmiségi léthelyzetből sem. Maradjunk az értelmiségi létnek azon a fokán, amelyre a *Nap nap után* két kötetében szereplő Babits ad példát. A kronológiában annak vagyunk tanúi, hogy a költő pályája csúcsára érkezett, a korabeli magyar szellemi élet fontos közszereplőjévé vált. A Rákospalota-Újpestről a Tisztviselőtelepre, majd a Munkácsy utcai főgimnáziumba került gimnáziumi tanár, a Nyugat munkatársa 1915-ben már a főmunkatársak között, majd 1918-tól szerkesztőként szerepelt (254). Osvát 1919. január elsejei ideiglenes távozásával ténylegesen a folyóirat szerkesztője lett (418). A nyugállományba helyezett középiskolai tanárt 1919-ben egyetemi tanárrá nevezték ki (416, 474). A Petőfi Társaság 1915 végén elutasította (91), majd 1917 végén felvette tagjai sorába (295). Az 1918 tavaszán Szabó Ervin kezdeményezésére megalakított Európa Lovagjai társaság élén antimilitarista tevékenységet fejtett ki (326, 358), majd a novemberben megalapított Vörösmarty Akadémia alelnöke lett (432–434, 436, 438–440 stb.). A keresztény kurzus kezdetén aztán kizárták a Petőfi Társaságból (691), megfosztották egyetemi tanári rangjától, de az ellenzékbe szorult Nyugatban továbbra is megmaradt a vezető szerepe.

A kronológia segítségével pontosan rekonstruálható, milyen volt egy vezető értelmiségi, egy hangadó írástudó kapcsolati hálója. Babitsot a jelek szerint feszélyezték a szereplését élénk figyelemmel kísérő hozzátartozói és széles rokonsága, de ennek ellenére, olykor némi ösztökélésnek engedve születésnapjához köszöntőkkel, kondoleálással, dedikációkkal stb. eleget tett rokoni kötelességeinek. Ehhez járult a szekszárdi isme-

rösök köre, amellyel a kapcsolatait ugyancsak fenntartotta. A tanár–diák társadalom egy másik népes kört kapcsolt be a költő világába. Tanártársai, diákjai, volt kollégái, volt diákjai rendszeresen keresték vele a kapcsolatot, még a háborús lövészárkokból is. A harmadik dimenziót az íróvilág képezte, a szerkesztőségekkel, társaságokkal, íróbarátokkal, fordítókkal, hívekkel, tisztelőkkel, kritikusokkal, ellenségekkel, őt a kézírataikkal ostromló pályakezdő szerzőkkel, kliensekkel. S ehhez hozzátehetjük a közszereplés vállalásából eredő kapcsolatokat, színészekkel, festőkkel, politikusokkal, nagytőkésekkel, az Új Időket kiadó Wolfner Józseftől Kornfeld Móricon és Szekfü Gyulán át Kunfi Zsigmondig és Jászi Oszkárig. A különböző körök között volt átjárás. István, a költő öccse összebarátkozott Babits íróbarátaival, a tanítványt, Komjáthy Aladárt a szekszárdi hozzátartozók befogadták stb., de az ilyen átfedések csak szerény hányadát képezték a kronológiában külön kaptárakban szorgoskodó szereplőknek.

Részrehajlástól mentes beállítódásánál fogva semmi sem tudja jobban leleplezni, mint egy életrajzi kronológia, mennyi ravaszkodás, bolondéria, emberi alacsonyság, képmutatás, kicsinyes számító taktikázás szorult bele a költő emberi kapcsolatainak rendszerébe. De az értelmiségi léthelyzet alakzata nem merül ki a kapcsolati háló zegzugos rajzolatában. Az értelmiségi: hírekre szomjas, az átlagnál sokkal tájékozottabb egyén. Cselekvéséhez stimulusokra: művekre, kiállításokra, vitákra, színházi előadásokra vadászik. Széles körű ismeretanyagot halmoz föl, elsősorban a saját hivatása területén, de azon túl is. Horizontja tágasabb, mint azoké, akik beérhetik valamely polgári hivatás gyakorlásával. A kronológia kiváltképp alkalmas annak követésére, hogyan gyarapodott az a kivételesen gazdag kulturális tőke, amelyre Babits a forradalmakig szert tett.

A kapcsolati háló ezen a szinten homogénnek mutatja a szellemi és társadalmi életet, amely a költő környezetét alkotta. Ezt az alapot egy ráépülő alakzattal konkretizálnunk kell. A különböző dimenziókon belül és közöttük (család és irodalmi élet, tanári hivatás és közéleti szereplés stb.) a legkülönbélebb feszültségek keletkeztek, hallatlanul dinamikus erőteret vette körül Babitsot. A kulturális életet mély belső megosztottság jellemezte a modernség és a népi-nemzeti konzervativizmus között. A szerepek úgy voltak elosztva, hogy a modern oldal erős befolyásra tett ugyan szert, de ellenzékben volt a hatalom konzervatív birtokosaival szemben. Mindezt eddig is tudtuk a korszakról. A kronológia azzal járul hozzá tudásunk elmélyítéséhez, hogy közvetlen közelről tanulmányozhatóvá teszi ennek az erőternek naponta változó hatását Babitsra, valamint a költő erre adott reakcióit. A korábbi tudásunk és a kronológia tapasztalata márdátávlattól talán nem különbözik túlságosan, de utóbbi szemléletesen elénk állítja, hogyan tette belsővé Babits korának társadalmi-kulturális meghasonlását, s hogy ez a megosztott szellemi élet hogyan kebelezte be a költőt.

Babits ebbe a korszakába, kiteljesedésének idejébe az irodalmi-művészeti modernség elkötelezett híveként, sőt alighanem hangadói ambíciókkal érkezett. A modernség és konzervativizmus küzdelmének a háborúval beköszöntő szakaszát az ellentétek kiéleződése, a konzervatív tábor dühös ellentámadása jellemezte, amellyel a modernnek által elfoglalt pozíciókat próbálták meg visszaszerezni. Ebben a megosztott térben mozgott a költő. Csakhogy a társadalmi élet szereplői nem egymással szembeni lövészár-

kokba ásták be magukat, hanem karnyújtásnyi közelségben tartózkodtak egymástól. Olykor, ha akarták volna, sem kerülhették el az érintkezést. Babits (több más nyugatos társával, Adyval, Móriczcal, Kosztolányival stb. együtt) ráadásul szabad vegyértékekkel rendelkezett a konzervatív tábor irányában. „Fajmagyarok”, keresztények voltak, a történelmi osztályból származtak. Tehetségüket a konzervatív oldal is fölfedezte, és szívesen látták volna őket a maguk soraiban, természetesen, ha modern „mániáikról” lemondtak volna. Makacsságuk vagy az árulók iránti gyűlöletet ébresztette ellenfeleikben (73, 76 stb.), vagy sajnálkozásra készítette őket (37, 56, 64 stb.), vagy egyenesen baráti gesztusokkal igyekeztek lekötelezni a tékozló fiúkat, számítva arra, hogy ezzel is jobb belátásra bírhatják és visszaterelhetik a nyájba a segítségükre szorult eltévedt bárányokat. (Elég, ha Herczeg Ferenc előzékeny segítségére, Wolfner Józsefnek és Lyka Károlynak az Új Idők szerkesztőségéből írott leveleire utalok – 107, 168, 178, 183, 210 stb.). A modern oldalon nem kisebb tudatossággal törekedtek az értékes társak megtartására. (Lásd Babits kapcsolatát a Márciusi Körrel – 89, 294, előadásait a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában – 108, a Galilei Körben – 120, barátkozását Madzsar Józseffel – 146, Jászi Oszkárrel és Szabó Ervinnel, 161, 168 stb.).

Csakhogy a modern táboron belüli viszonyok sem voltak édeniek. A modern oldalt belső alternatívák szabdalták. A háború idején megerősödött egy csoport, amely rálicitált a nyugatos modernsége: a Kassák vezette avantgárd mozgalom (lásd Babits *Ma, holnap és irodalom* című cikkét és a rá adott reakciókat – 169, 171, 173, 175, 257 stb.). Babits a modernség Lukács György és Balázs Béla által képviselt „antiimpresszionista”, „németes” leágazásával is hadilábon állt (250, 251, 351). A költő viszonya a modernség és a konzervativizmus ellentétéhez önmagában is ellentmondásos volt. Ady forradalmiságával szemben magát konzervatívként határozta meg (158). De Ignotus és Hatvany egyaránt a modern táborhoz tartozó „díszkonzervatívként” vették védelmükbe Babitsot több cikkükben (79, 86). És csakugyan: amikor lehetősége nyílt arra, hogy szerkesztőként befolyásolja a Nyugat irányválasztását, makacsul – de sikertelenül – kísérletezett a náluknál nyilvánvalóan konzervatívabb értelmiségiek, Horváth János és Szekfű Gyula bevonásával (128, 148, 255, 260, 297 stb.). Szerény, alkalmi sikerként könyvelhető el ezen a téren Hornyánszky Gyula és Pauler Ákos felkérése cikk írására (369, 489). A képlet még ennél is bonyolultabb, mert bár művészeti kérdésekben a legélesebb ellentét feszült Babits és Lukács vagy Balázs Béla, Babits és Kassák között, az antimilitarista mozgalomban vállvetve küzdöttek a háború ellen (188, 351). Külön érdekessége az így előállt helyzetnek, hogy a család és a rokonság nem emelt világnézeti, ízlésbeli, erkölcsi, vallási kifogásokat Babits ténykedése és szövetségválasztása elé. Ennek talán az lehet az oka, hogy a hozzátartozók nem voltak képesek felmérni a modernségben rejlő felforgató erőt, s a hatáskörükből kiszakadt fiú sikerei, publikációi, szereplései, tisztségei visszaigazolták szemükben választását (472).

Babits indázó mozgását ezen a mezőn az a körülmény is bonyolítja, hogy az évek során maga az erőtér is jelentősen átalakult. A háborúba lépés nagy nemzeti önbizalmát a családokat ért gyász, a háború hírei, a vereségek, a háttországbeli nélkülözés fokozódása megrendítette, a társadalom kiábrándultsága, a radikális megoldások iránti hajlam növekedése megerősítette a modernnek pozícióit, a közvélemény érzékelhetően

balra tolódott. A forradalmakhoz közeledve a folyamat nagyobb sebességre kapcsolt. Nagyon jól lemérhető ez a Petőfi Társaság Babitscsal szembeni viselkedésének megváltozásán, vagy azon, hogy még Prohászka Ottokár is támogatta az 1918-as Nemzeti Tanácsot (418). A forradalmak, majd bukásuk, a keresztény kurzus elkezdődése, a versailles-i békeszerződések hatása az emberek gondolkodására, viselkedésére előreláthatatlan fordulatokat idézett elő. A fejekben zavar támadt, bizonytalanság-érzet hatotta át a lelkeket. S ez alól az értelmiségi elit sem képezett kivételt. A háború vége és a rá következő évek a lélekcserék korszaka volt. Babits környezetében látványos világnézeti metamorfózisra Lendvai István vagy Pintér Jenő nyújtott példát (80, 361). A folyamatból természetesen Babits sem maradt ki. A kronológia érzékeny szeizmográfként jelzi kisebb-nagyobb kedélybeli kilengéseit, alkalmankénti túlméretezett reakcióit és azt a magára erőltetett önfegyelmet, amellyel mégiscsak sikerült megkímélnie magát a szélsőségektől, és megőriznie a konzervatív irányban elmozdult, de a modernség igényét soha fel nem adó személyiségének koherenciáját (603, 609, 611, 613).

Külön kell szólni az első világháborúnak a kronológia kibontakozását alapvetően meghatározó befolyásáról. A kapcsolati háló alakulását döntően meghatározta, hogy a költő jó barátai, közeli ismerősei kerültek harctérre, estek el a fronton (Zalai Béla és Emil Lask a háború elején – 38, 51; Kovács László a fegyverszünet előtt nem sokkal – 411), kerültek hadifogságba. Őt magát és szeretteit is fenyegette a katonai szolgálat. István öccse a keleti frontra került, majd orosz fogságba esett, és csak nagyon későn sikerült hazajutnia, éveken át súlyos aggodalmakat okozva családjának. A háborús viszonyok folytán a modernnek elleni támadások veszélyes fordulatot vettek. A konzervatív oldal immár nemcsak idegenszerűségüket és léhaságukat vetette ellenfelei szemére, hanem hazafiatlansággal, sőt hazaárulással vádolta meg őket, az ifjúság megrontását róta fel nekik, s a vádak nem maradtak meg verbális szinten, hanem egzisztenciális következményekkel fenyegettek. Kiállni a béke mellett kockázattal járt, amit nem mindenki vállalt.

A háború időszakának egyik legizgalmasabb, tanulmányozásra leginkább kínálkozó jelensége a front és a hátszág értelmiségének érintkezése, s az abból levonható következtetések. Egyik oldalon a mindennapos életveszélyben, lövészárkok mocskáiban, nélkülözések között élő, minőségi kulturális igényeik teljesítésétől elzárt vagy a hadifogolytáborok tömegtársadalmában tengődő értelmiségiek, a másikon a hátszág ugyancsak nélkülöző, de összehasonlíthatatlanul kedvezőbb feltételei között, élénk szellemi életet, rafinált lelkiéletet élő írástudói. A szerencsétlen besorozottak és a mázlis kimaradók rokonok, barátok, szellemi társak voltak, akik párbeszédet folytattak, kicserélték tapasztalataikat levelekben vagy a frontkatonák szabadságolása idejében személyesen. A front és a hadifogság láthatóan világnézeti következményeket hozott magával, amelyek a hátszágbeli intelligenciát kevésbé közvetlenül befolyásolták. A katonák valóságközelibb nyelvet használtak, életigenlőbb beállítottságúak voltak. Különösen érdekesek Babits István reagálásai az otthon történetekre, egyrészt mert a családi kapcsolat több őszinteséget enged meg, másrészt pedig mert az üzenetváltások, a költőre vonatkozóak is, a szekszárdi családtagokkal gyakran Babits „háta mögött” történtek (96, 120, 162).

A háborúval kapcsolatos legfontosabb tanulság azonban az, hogy a kronológia minden eddigi leírásnál vagy elemzésnél jobban láthatóvá teszi Babits gyenge pont-

ját: háborúiszonyát. Nem kapható rajta gyávaságon, azon sem, hogy az átlagnál jobban szorongana az orvosi alkalmassági vizsgálatától. Talán még azzal is megvádolható, hogy nem járt el az öccse érdekében a testvértől elvárható buzgalommal, a levélírás iránti averzióját sem a fronton, sem a táborban senyvedő öccse kedvéért nem adta föl. Ugyanakkor azonban a háborút nemcsak belátásból, számításból, kötelességből, hanem zsigerből elutasította. („Nem tudott egy percig se másra gondolni, mint a háború iszonyára... Babits kikel magából, hangos »jaj«-szavak szakadnak fel belőle”; 90). Valósággal belebetegedett abba a tudatba, hogy emberek egymást törvény által megengedett módon tömegesen és kegyetlenül lemészárolják. Szabályszerű háborús főbiától szenvedett. Tersánszky tanúságtétele szerint már az egyenruha látásától is felfordult a gyomra („már maga az egyenruha is riadalom és undor számára”; 312). A kortársak különböző, már-már kínos nyilvános eseményekről számolnak be, amelyeken Babits magából kivetkőzve kelt ki a háború ellen. „Vigyázni kellett rá. Volt, hogy délután a körúton fékezhetetlen indulat fogta el, és kiáltva figyelmeztette az embereket a rémségekre.” (101.) Az írástudó, aki az 1920-as évek végén a köz dolgaiba való beavatkozást árulásként bélyegezte meg, ezen a ponton végtelenül befolyásolhatóvá vált. A háború végén bekövetkezett balra tolódásának kezdetén is ez az antimilitarista kiindulópont válik láthatóvá. S ezen a ponton a költő később, az 1930-as években is kimozdíthatónak bizonyult méltóságteljes értékörző attitűdjéből.

Végül még egy lehetséges kutatási témáról, a pontszerű én-alakzatról kell szót ejtenünk. Arról, hogy egy adott időszakban, 1915 és 1920 között milyennek láthatjuk a Babits Mihály nevű hús-vér embert, magyar állampolgárt. A kronológia ilyen jellemrajz készítéséhez is felbecsülhetetlen anyagot szolgáltat. Egyrészt összegyűjti a költőnek saját jelleméről, alkatáról, testi és lelkiállapotáról, szokásairól kialakított önreflexiókat, másrészt a hozzá legközelebb álló, őt belsőleg ismerő személyek tükrében is felvilágitja alakját a maga esendő, emberi mivoltában. Ezek a megfigyelések nem egyszer tapintatlanok, az önkritikus vallomások túlzóak, a pillanatkép torzító. Ugyanakkor tagadhatatlanul sokkal nagyobb az egyénítő erejük, mint valamely esztétikai méltatás ábrázolásáé, sokkal élesebb fényt vetnek a kiöltő sajátosságokra, mint az erkölcsi, világnézeti, szellemi minősítések.

Így tűnt föl tisztviselőtelepi kamasz diákjainak sanda tekintetében: „maga »a szerencsétlenség szobra, a félszezség mintaképe«, aki nagyon fél a nőktől, s kerüli őket” (34). Egy másik diák több tisztelettel nyilatkozott, persze tanárja rossz szokásáról sem feledkezve meg: „beszéde – bár monotonon, fahangon adott elő és sokszor fröcskölt a szája – igen érdekes és tisztán érthető volt. Előadása rendkívüli nagy tudásról és műveltségről tett tanúságot. Mindenkit lekötött” (44). Hoffmann Edith arról a lelkiállapotról számolt be, amelybe Babits a Tanácsköztársaság bukása után került: „olykor szinte megháborodottként viselkedik: pl. egy alkalommal minden átmenet nélkül fölugrál, felragadja a keze ügyébe eső poharat és a falhoz vágja, majd szó nélkül elrohan” (617). A Tanácsköztársaság utolsó napjain tartott összezejövelelekről Kassák ugyanennek, az indulatain uralkodni nem bíró Babitsnak az emlékét őrizte meg (580). A közvetlen megfigyelésekből összeálló jellemrajzot alátámasztják, és jól kiegészítik a költő önkritikus önjellemzése, köztük a Hoffmann Edithnek írt szabadkozása, amellyel egy

mulasztását magyarázta a költő (373), vagy egy 1919 tavaszán Csinszkanak tett levélbeli megjegyzése: „nem vagyok kommunista: önző, zárkózott és kárhozott individualista vagyok” (511).

Az ilyen jellemrajzok önálló jelentőséggel kevésbé bírnak, legföljebb valamilyen leleplező vagy mentegető érvelés szolgálatában állnak. Összetevőként azonban fontos helyet töltenek be. A kronológia ugyanis tárgyát három szinten mutatja be időbeli alakulásában: a viselkedés, a cselekvés és az intenció szintjén. Egyrészt azt látjuk, mit mutat magáról a költő. Babits közéleti szereplővé vált a háború éveiben, működése jelentős részben a nyilvánosság rivaldafényében zajlott le. Magánéletét, magánemberi mivoltát igyekezett megóvni az illetéktelen tekintetektől, és védekezésként – mint mindenki – szerepeket játszott. A tanár, a szerkesztő, az előadó, a költő, a bizottsági tag, a mester, a kritikus stb. szerepeit töltötte be. A kronológia elől azonban nem lehet eltitkolni, hogy eközben milyen is volt ő valójában, ténylegesen mit csinált, hogyan tevékenykedett. A szerepet, amelyre rákényszerült, milyen buzgalommal játszotta el? A magáról mutatott kép és a tényleges magatartása közötti elcsúszások nagy információs értékkel rendelkeznek. S végül a kronológia bepillantást enged a költő belső világába. Sok mindent fölfed szándékairól, vívódásairól, ellentmondó belső tendenciáiról. Az ezen a síkon történeteket szokás az emberismeret legmélyebb szintjének tekinteni, de a szándékok, motívumok világa néha eléggé súlytalannak bizonyul ahhoz a szinthez képest, amelyen a tényleges cselekvések történnek meg. A fentebb említett jellemrajz éppen ennek a síknak a jobb megismeréséhez szolgált fontos adalékokat.

Az életrajzi kronológiában rejlő ösztönző erő, a belőle kiinduló gondolati kezdeményezések az elmondottakkal messze nem merülnek ki. Róna Judit nehéz, aprólékos, áldozatos munka árán az irodalomról való gondolkodás egyik lehetséges és termékeny irányának műveléséhez nélkülözhetetlen túlságosan is gazdag kincses tárat gyűjtötte össze és rendezett el példamutató szakszerűséggel, hogy akár egy nagy terjedelmű írásban az egész feltárható legyen. Tanulmányom egyik célja az volt, hogy eme nehéz, de nagy eredményeket ígérő terep bejárására biztassam a habozó vállalkozókat, az életrajzi kronológia nagyvállalkozásába belevágást fontolgató kutatókat éppúgy, mint azokat a szakembereket, akik belátják, hogy a mai tudományos munka az eddiginél talán kreatívabb viszony kialakítását teszi lehetővé és kívánja meg az életrajzi anyaggal. Egyúttal nyilvánvalóvá szerettem volna tenni, hogy Róna Judit igen magas színvonalon eleget tett a maga elé állított magas mércének.⁶

Tverdota György

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

6 A recenzió teljességéhez hiányzik az a jegyzék, amelyet apróbb-nagyobb hibákból a szöveg átolvasása során összeállítottam. Akad közöttük érzékenyebb hiba, pl. Boutroux francia gondolkodó *Boutreaux* változatban történt leírása (a névmutatóban is), de ez a lista a hatalmas munkához képest, amelyet Róna Judit elvégzett, elhanyagolható, és elégségesnek ítélt meg, egy esetleges későbbi újrakiadáshoz a szerkesztőnek elküldeni a gyűjtést. – Ennél sokkal súlyosabb hiány, hogy nem írtam a második kötet végén található *Mutatókról*, amelyek nagy mértékben segítik a kiadvány gyors és könnyű használatát. Elegendő, ha csak a *Babits Mihály lakásairól* és *iskoláiról* készített táblázatra utalok. De egy ilyen tárgyú fejtegetés végképp szétfeszítette volna egy recenzió kereteit.

Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)

Szerkesztette és a jegyzeteket írta H. Hubert Gabriella, a szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá, Budapest, Balassi Kiadó, 2016 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 17), 1222 (733 + 489) l.

A kötet szerkesztője, H. Hubert Gabriella a protestáns gyülekezeti énekeskönyvekről már több fontos dolgozatban értekezett; ő írta a pontos és informatív jegyzeteket. A szövegkritika elméletének és magyar nyelvű gyakorlatának most talán legjobb hazai szakértője, Vadai István gondozta a szövegeket, kereste, összevetette és rögzítette azok változatait. Mindketten munkatársai voltak (ennek már harminc esztendeje) a 16. századi magyar vers repertóriumát összeállító kutatócsoportnak (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne* [Ad corpus poeticarum, collection dirigée par Léon ROBEL], Direction: Iván HORVÁTH assisté par Gabriella H. HUBERT, ont coopéré à ce travail: Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, I–II, Paris, 1992). Tudom, emlékszem is rá, akkor sokat dolgoztak, esetenként vitáztak, de mindenképpen fölényes szakmai ismereteket szereztek e nagyszabású, máig mérvadó és a további kutatást inspiráló vállalkozás teljesítése közben. (Innen tudjuk, hogy a 16. századi magyar nyelvű verseknek több mint egyharmada – pontosabban 415 darab – gyülekezeti ének, további szerepüknek és használatunknak vizsgálata tehát már itt körvonalazódott.) A dallamokat (kottákkal együtt) Ecsedi Zsuzsanna kereste meg és közölte minden feltehető esetben. Ecsedi Zsuzsanna Luther énekeinek a magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvekben való előfordulásairól írta DLA-disszertációját: a 24 Luther-éneket együtt vizsgálta a dallamok

és szövegek mintegy öt évszázados (16–20. század) változásaival (*Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2006 [Egyházzenei Doktori Disszertációk, 3].

A hosszú távú munkára (az anyaggyűjtés és a kritikai szövegközlés előkészítése mintegy másfél évtizedig tartott) a legfontosabb szakembereket sikerült tehát megnyerni. A vállalkozás igazán rendkívüli: egy egész évszázad (főleg ismeretlen szerzőktől származó) evangélikus és református gyülekezeti énekeit összegyűjteni, rögzíteni, forrásaikat megkeresni és dallamaikkal együtt közölni nagy teljesítmény. Az előkészület mintegy másfél évtizede alatt születtek természetesen előtanulmányok, szakmai kontrollra számító mutatóanyagok, amelyek közül szerintem egy 2003-as konferencia-előadás a legkonkrétabb (H. HUBERT Gabriella, *A 17. századi gyülekezeti énekek műfaji kérdései = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, [SZTE], 2005, 119–125). Itt fontos műfaji kérdésekről volt szó, H. Hubert Gabriella ugyanakkor be is jelentette az RMKT 17. századi 17. kötetét: referált a forrásokról, azok jellegéről (az evangélikusoknál és a reformátusoknál pl. nem is létezett még a 17. században sem egyházzilag szabályozott énekeskönyv), bemutatta a módszert és a várható eredményeket. 2016 tavaszán végül köszönthettük a kötetet: megjele-

nése szakmai siker és egyúttal jelentős egyházi esemény. A belső címlapon, id. Lucas Cranach híres Luther-portréjának montázsa felett azt olvassuk, hogy a kötetet a Magyarországi Evangélikus Egyház *Reformáció és nemzet* tematikus évének (2016) ajánlják a szerkesztők. Jövőre lesz a reformáció kezdetének 500. évfordulója, több konferencia, ünnepi rendezvény emlékezik majd erre világszerte, de ezek sorában ez a kötet szerintem mostanáig a legméltóbb hazai emlékmű.

Tizenhetedik kötetéhez érkezett az 1952-ben megszervezett, első kötetével 1959-ben jelentkező nagy vállalkozás, a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozata. Nem szólnék most arról, milyen előzmények sürgették a sorozat elindítását, mert azok mind jól ismertek. Csupán arra emlékeztetnék, hogy a 16. századi sorozatot nemcsak folytatni tervezték akkor (1990 óta sikerült is folytatni négy fontos kötettel), hanem egyenesen újra kiadni gondolták: „a XVII. századi énekanyag kiadását nem lehet halogatni és hogy ennek a munkának az elvégzése jelenleg még sürgetőbb feladat, mint a XVI. századi sorozat befejezése, illetve az eddigi kötetek újrakiadása” (*A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 [Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1], 7).

A 17. századi sorozat 17. kötetének előkészítéshez és sajtó alá rendezéséhez megnyert OTKA-pályázatot az Evangélikus Országos Könyvtár fogadta be; a szerzők meg is köszönték a támogatást. De tutatnál több hazai és külföldi intézmény, illetve kolléga neve szerepel még a köszönetnyilvánításban, ahonnan és akiktől segítséget, másolatokat és adatokat kap-

tak munkájukhoz. Nem is lehetett ezt a rendkívüli vállalkozást másképpen, csak is nagyon szoros együttműködéssel megtervezni és elvégezni. Mert az itt közölt 255 evangélikus és református énekvers túlnyomó része idegen nyelvű forrásokból is jól ismert: most durván azt mondanám (ezt mindjárt finomítani próbálok), hogy kb. egynegyede németből készült fordítás, sokkal kisebb, de mégis jelentős egy hete-de az ún. biblikus cseh nyelvű *Tranoscius-énekeskönyvvel* mutat rokonságot. (Jíří TRANOVSKÝ, *Písné duchovní staré y nové, kterýchž cýrkev křestianska [...] užívá*, Lőcse, 1636, RMNY 1655; később *Chitara Sanctorum* néven vált ismertté. A gyűjtemény 414 éneket tartalmaz, ezek dominánsan cseh eredetűek, 8 latinból, 60 németből van fordítva, 40 ének pedig korábbi magyarországi forrásokból származik.)

A szövegközlés gyakorlata nyilván igazodik a korábbiakban lefektetett elvekhez: „[a] főszövegül választott forrást [...] betűhíven közöljük, és dőlt betűvel emeljük ki azokat a részeket, ahol a többi forrás alapján javítottuk a szöveget” (*Bevezetés*, 743). Mert ezek az énekek valóban több változatban is léteztek: elsősorban istentiszteleti használatra készültek, de a hívek otthon is énekelték, sőt imádságként is használhatták őket. Az ún. *varia lectiók*at, mint említettem, Vadai István gondozta nagy szakértelemmel.

A kötetben tehát 255 evangélikus és református énekvers szerepel. A kutatásnak több bonyolult kérdése is volt, ezek közül csak néhányat említek: egyes énekek egyaránt éltek protestáns és katolikus környezetben; az sem kizárható tehát, hogy a protestánsok által használt szövegek közül több éppen katolikus eredetű. A szövegváltozatok és az idegen nyelvű források kölcsönhatása (melyik volt az

eredeti, melyik hatott a másakra) még bizonytalanul feltárt. A 16. századi énekek 17. századi átköltései és szövegvariánsai az RMKT 16. századi sorozatában jelennek *majd* meg. Munka tehát van még elelendő; a problémákról és a tervekről kitűnő tájékoztatást ad az *Előszó*. Az idegen nyelvű énekek kezdősorainak mutatója (1202–1204) tizenhat latin nyelvű kezdősorot regisztrál, de csaknem négyszer anynyi német nyelvű (összesen 62) incipitet tüntet fel. A biblikus cseh nyelvű énekek konkordanciája itt huszonkilenc. A legtöbb ének ugyanakkor dallamok nélkül, nótajelzéssel jelent meg, ki kellett kutatni tehát a dallamokat is: ehhez a német gyülekezeti énekek adatbázisai nagy segítséget nyújtottak Ecsedi Zsuzsanna számára. Megnehezítette, de egyúttal szórakoztatta is a munkát a szándékosan téves nyomdahelyeket és hamis évszámokat feltüntető nyomtatványok azonosítása (pl. *Zengedező Mennyei Kar*): a filológia és az egyházi hagyomány együttesen adott magyarázatot a rejtekező szándékról.

A nagyon szakszerű és gondos szövegkritikai eljárás sem tudott minden kérdésre választ adni, de ez nem is volt cél: a munkatársak, összhangban a 17. századi RMKT-sorozat eredeti fő szempontjával („az egyes kötetek kialakításánál az a főszempont, hogy azok mennél könnyebben használhatók legyenek, hogy mennél jobban megkönnyítsék a további kutatómunkát”, RMKT XVII/1, 13 [4. j.]), többször figyelmeztettek arra, hogy a kötettel a további kutatómunkát, a jövő retorikai, verstörténeti és himnológiai kutatásait szeretnék szolgálni. A gyülekezeti énekek olykor 20–30 nyomtatott kiadásban is megjelentek, erősen variálódtak, felekezeti okokból gyakran szándékosan is változtattak rajtuk. Nem lezárt maga a

gyűjtemény, az énekanyag élő kapcsolatban van a jelennel, több ének ma is használatos a protestáns liturgiában.

A forrásul szolgáló nyomtatványok szerkezete alapvetően hasonló, a kéziratok viszont gyakran erősen különböznek. Az énekek sorrendje itt, ebben a kötetben a 17. századi énekeskönyvek felépítését követi, a dallamok kottája az adott énekkel együtt olvasható és tanulmányozható. Ez tehát azt jelenti, hogy az egyházi év ünnepeire írott énekek vannak az első helyen, ezeket követik a káté- és úrvacsora-énekek, a közönséges isteni dicséretetek, valamint az invokációk. A zsoltárokat nem közlik első helyen – ez ugyan nagyon tanulságos, hiszen 1569 óta a református, 1635 óta a protestáns énekeskönyvek is előre vették a zsoltárokat, ám a kötetben szereplő zsoltárok közül mindössze egy található a 17. századi énekeskönyvekben. Ennek nyilván liturgiai okai voltak, s további vizsgálódás indokolt.

A sorrend indokolja, hogy az *Előszó* a gyűjteményt 1–108, illetve 108b–254 egységekre osztja. Az első nagy rész az ünnepekről szól, változatos terjedelemben. Legnagyobb számban a böjtre, a nagyhétre és nagypéntekre való énekek szerepelnek, ötvenet számoltam meg, míg mondjuk az újesztendei énekeket mindössze kettő, a húsvétra írottakat összesen tíz képviseli. Természetesen a második egység közönséges isteni dicséretei a legszámosabbak: itt ötvenöt „különbféle ének” szerepel. A szerkesztők azt is megjegyzi, hogy az egyes ünnepeken belül laza időrendben közlik az énekeket, de függetlenül a keletkezési időtől egy csoportban adják ugyanazon idegen nyelvű ének különböző fordításait.

Az idegen nyelvű források felkutatása és betűhív rögzítése nagyon jelentős teljesít

mény volt. A munka igazán komoly nyelvi és szövegkritikai felkészültséget követelt, az eredmény viszont hosszú időre kínál kitűnő terepet az összehasonlító verstani, metrikai és elsősorban dogmatikai vizsgálatoknak. Úgy látom most, hogy a fordítások meglepően jó ritmusúak és nyelvileg elegánsak. Erre mindjárt vissza is térek.

Jól ismert Luther vonzódása a zenéhez, s az is, hogy képzett énekes és lantjátékos volt. Hans Sachs egyenesen úgy nyilatkozott, hogy Luther maga a „wittenbergi Nachtigall”. Sokszor idézik Luthernek azt a mondatát, miszerint „Isten egyik legszebb és legsodálatosabb adománya a muzsika, melynek a Sátán dühös ellensége”. Nagyon aktív volt a gyülekezeti ének új témájának és formájának kidolgozásában is: közismert, hogy *pro captu vulgi* (vagyis az *idiotae et mulierculae*) számára egyszerű és népszerű énekeket akart a gyülekezetben. Minden ének olyan legyen, kérte, mintha tegnap írták volna azokat. És mert szerinte hiányoztak akkor az erre alkalmas német költők, negyven esztendősen, így írta szemrehányóan, ő maga volt kénytelen költővé lenni. Első éneke, amely ugyan témájánál fogva nem lett alkalmas később az iskolai és gyülekezeti éneklésre (mártírénekben állított ugyanis emléket két máglyahalált halt társának, Johannes Eschnek és Heinrich Vossnak), ezzel a szimbolikus sorral kezdődik: „Eyn newes lied wyr heben an”, azaz új éneket mondunk. Az új éneknek ismerjük ótestamentumi forrásait (Zsolt 33, 3; Ézs 42, 10), de ez a szimbolikus tett, az egyház megújításának igénye, nyilván Luther-től sem függetlenül szerepel több magyar nyelvű protestáns gyülekezeti énekben is pl.: „Mindnyájan örüllyünk, / Istennek hála adgyunk, / Uj éneket mongyunk” (2. sz., 1. versszak); „Uy enököt az Urnak Enekellyünk elötte, / Ez világnak minden szegletiben” (9.

sz., 2. versszak) – mindkettő ádventi ének. Ide tartozik a 67. ének műfajmegjelölése (*Igen szép uy enek*), s feltűnő a 147. zsoltár parafrázisába éppen beillesztett, ott nem szereplő új sor („Diczerjétek az Urat, mert illik ötet / *Uy éneklés*, diczeret és ékes tisztelet”, 154. sz., 1. versszak).

Az idegen nyelvű énekek korabeli kezelése, ezt mondtam már, általában figyelmes, magyar nyelvű fordításaik meglepően jó ritmusúak és nyelvileg elegánsak. Hoznék most mutatványokat, például arról, hogy milyen lassú és bőbeszédű Szenci Molnár hatodik (bűnbánati) zsoltára az ismeretlen szerzőtől itt közölt parafrázis sodró lendületű bűnvallomásához képest (158. sz.):

158. sz., 1. versszak:

Ne fegy meg engem
Kegyess Istenem
A te kemény busulasodban
De kérlyek Uram,
Könyörül' rajtam
Haragodnak napian.

Szenci Molnár:

Uram te nagy haragodban,
Ki miatt vagyoc búban,
Engemet ne fedgy meg,
Es haradodnak tüze,
Szünnyc meg sebessége,
Kiben ne büntess meg.

Igaz, az ismeretlen szerzőtől származó ének metrikai szempontból nagyjából a korabeli magyar verselési hagyományt követi, Szenci Molnártól viszont tudjuk azt, hogy „franciai ritmusok”-at követett: metrikája itt is bonyolultabb (rímképlete pl. *aabccb*) verselése mégis lassúbb, bőbeszédűbb és egy strófával hosszabb is. A ha-

todik (bűnbánati) zsoltár jelentős szerepet játszott az evangélikus lelkiségben, Balassi Bálintnak szintén nagyon fontos volt; egy apokrif parafrázis első strófáját idézem:

Ó, magas egeknek, nagy mély tengereknek
igazgató Istene,
Szárazföldnek víztől, sötétnek világtól
elválasztó mestere,
Uram, ím, kiáltok, én könyörgést nyújtok,
nézz áldozó tüzemre!

Úgy látom, az ismeretlen szerzőtől származó ének sok energiát és érzelmet mozgat, erősebb szavakat használ, mint Szenci Molnár, de hát Balassi Bálint mély megrendüléséhez ez mégsem mérhető. Ide írom még egy hosszabb (osztrák eredetű, német nyelvű) halotti ének egy topikus strófájának könnyed és már-már szellemes magyar átköltését (202. sz., 6. német és 7. magyar versszak):

Heut ist der mensch schön, iung vnd lang,
sih, morgen ist er schwach vnd kranck,
bald mus er auch sterben:
Gleich wie die blumen auff dem feld,
also wird diese schöne welt,
inn einem huy verderben.

Ma az ember iffiú és víg,
Hólnap lásd meg mely rut csig-bik,
Kórbeteg az halálnak vendég,
Mint az mezőn az szép virág,
Igy mulik el ám ez világ,
Hamar minden szomorúság.

Hozok még egy példát a fordítás értelmező szabadságára, azért is, mert a német vers (neves szerző, Paul Gerhard szerzeménye) magyar nyelvű variánsai bravúros textológiai megoldást kívántak. Vadai Istvántól tudom (a mindig nagyon pontos jegyzet ezt

nem említi), hogy már a német eredeti felkutatása előtt választani kellett a *Tsukom* ('csókom') és *Tsukom* ('tyúkom') között. Az itt 138. számú *esti ének* 8. strófájának variánsai mind *Tsukom* alakot hoznak (Lócse, 1694, 1696): „Térits-ki szárgyaidat, / Vedd alá fiatskádat, / JEsus lelki *Tyukom*: / Akar Sátán el-nyelni; / Hadd az Angyalt mondan: / E' gyermek el ne romollyon.” Vadai, a tapasztalt textológus itt a szövegkritika szabályként működő eljárását követte, s a *lectio difficilior* elmélete szerint az idegebb, nehezebben érthető, kevésbé banális alakot választotta. És igaza lett, Paul Gerhard később azonosított versének nyolcadik strófája így hangzik:

Breit auß die Fügel beyde,
O JEsu, meine Frewde,
Vnd nim *dein Kughlein* eyn.

Wil Sathan mich verschlingen,
So laß die Englein singen:
Diß Kind soll unverletzt sein.
(Lócse, 1686 [RMK II. 1583]: a 3. sor „und nimb *dein Kuchlein* ein!”)

Az individuális, elmélyült imaszövegek bensőséges megszólítása az *édes Jézus*. Főleg egyéni imaszövegekre jellemző ez a német nyelvű kortárs vallásos lírában is. Összeszedtem ennek néhány példáját most az itt közölt gyülekezeti énekekből. Úgy gondolom, ezek egyre inkább egyéni vallásosságot mutató énekek, szemben a domináns „mi feladójú” típusal (vö. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 208–209): „Oh te *édes Jézus*, ki értünk születéll” (15. sz., 5. versszak; „Valószínűleg eredeti szerzemény, a szerzőt nem tudjuk azonosítani”); „*Édes Jézus* légy mi velünk” (45. sz., 4. versszak; „Nagyböjti ének, könyörgés. 1660 előtt ke-

letkezett. Szerzőjét, esetleges forrását nem ismerjük”); „Óh drága szülöttem / Ártatlan *édes Jesus*” (79/II, 4. versszak; sok magyar nyelvű énekeskönyvben szerepel, „bizonyára fordítás, de eredetijét nem ismerjük”); „Istenem, neked meg vallom, / Regi nagy sok gonoszságom / Könyvező szemmel siratom / Botsásd meg kérlek oh *édes JEsusom*. (118. sz., 1. versszak; „Lelkipásztori könyörgés. 1700 körül keletkezett. Az akrosztichon szerint IATAT NAVTSJ’ [JSTVAN TATAI]”).

A *Jegyzetek* (743–1156), amint erre már többször és nagy elismeréssel utaltam, valamint a *Jegyzékek, mutatók* (1159–1222) a

legkorszerűbb eljárással készültek, informatívak, szakszerűek és használhatóak.

Az RMKT XVII/17. kötet nagy nyeresége a hazai összehasonlító irodalom- és egyháztörténeti, valamint himnológiai kutatásnak. Összeállítói kitűnő munkát végeztek, igyekeztek a legbonyolultabb és legösszetettebb forrástörténeti és szövegkritikai problémákat is megoldani. Erre a fentiek elég szemléletes példákat adtak, ezért ismét csak elismerésemet és köszönetemet fejezem ki.

Ötvös Péter
egyetemi docens (SZTE)

Hopp Lajos: *Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des Lumières: Kelemen Mikes*

Recueil d’essais, sous la direction de Gábor Tüskés publié par Imre Vörös et Anna Tüskés, revu et préparé par Béatrice Dumiche et Krisztina Kaló, Szeged, JATEPress, 2014, 183 l.

A kötet a Szegedi Tudományegyetemen működő Francia–Magyar Felvilágosodás-kutató Központ néhány éve elindított sorozatában jelent meg, a JATE Press gondozásában. A *Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung* címet viselő kiadványsorozat 2012 óta tesz közzé a 18. századi témakörbe tartozó köteteket Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga és Szász Géza szerkesztésében. Elsőként a *Képek, szövegek, olvasatok* problematikáját boncoló tanulmányok jelentek meg 2012-ben, egy évvel később a Diderot-fordításokat tekintették át széles válogatásban (*Traduire Diderot*, Szeged, JATEPress, 2013). A Hopp Lajos Mikes-tanulmányaiból összeállított francia nyelvű tanulmánykötet, az *Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des Lumières* [Egy levélíró és műfordító a korai felvilágosodás korában] a harmadik a sorban, és

a Humboldt Alapítvány támogatásával jelent meg. A cikkeket tudományos gonddal összeállított apparátus kíséri, amelyben fontos tudnivalók szerepelnek: a nyomtatott és kéziratos források listája, az átirások alapelvei, továbbá egy gondosan összeállított névmutató és bibliográfia (Kovács Eszter munkája).

A kötet valójában két életút és két életmű bemutatása. Egyrészt összefogja és hozzáférhetővé teszi Hopp Lajos idegen nyelven közzétett Mikes-cikkeit és kutatásait, másrészt az ő munkái alapján betekintést nyújt a magyar irodalom talán legkiválóbb levélregény-szerzőjének életébe és tevékenységébe. Sokszor igen nehezen hozzáférhető, eredetileg folyóiratokban és kötetekben közölt tanulmányokról van szó, amelyekhez két kiadatlan tanulmány csatlakozik Hopp Lajos hagyatékából.

A szövegek egy része eleve franciául íródott, néhányat viszont most, a kötet kedvéért fordítottak le franciára, illetve lektorálták újra (az utóbbi Béatrice Dumiche és Kaló Kriszta gondos munkája).

Ahogy a cím is jelzi, a szerkesztők két fő téma mentén alakították ki a kötet struktúráját. A Hopp Lajos teljes életművéből összegyűjtött szövegek nemcsak Mikes Kelemen, a *Törökországi levelek* szerzőjét mutatják be, hanem a fordítót is, széles tekintést nyújtva az életrajzi és irodalmi háttérre. Ezen a tengelyen haladva igen gazdag az anyag, több társtudomány területét öleli fel. Egyebek mellett az irodalomelmélet, a műfajtörténet és az irodalomtörténet áll az előtérben, különös tekintettel a fordításokra, beleértve a műfordítások történetét és teóriáit is. Az időbeli és földrajzi korlátokat igen szélesre szabta maga Hopp Lajos, hiszen nyelvtudása és képzettsége révén kitekintése volt sok korszakra, illetve a magyaron kívül járatos volt a francia, lengyel, török és balkáni irodalmakban, a folklórban és az elit kultúra legkülönbözőbb rétegeiben. Vizsgálódásaiba mindig bevont annyit a történelem és a nemzeti mozgalmak témájából, amennyi Mikessel összefüggésben áll, vagy vele összefüggésbe hozható. A legnagyobb változatosság és sokszínűség jellemzi a kétszáz oldalas kötetet, a kutató imponálóan sokoldalú érdeklődésének megfelelően. A gondosan feltüntetett megjelenési helyekből kirajzolódik az eredeti cikkek hatósugara: a magyar mellett lengyel, török, angol és francia folyóiratokból gyűjtötték össze a szerkesztők a kötet anyagát.

Tüskés Gábor bevezetője Mikes Kelemen életének és fő művének koordinátáit rajzolja meg: száműzetés, íróvá válás, francia élmények, az európai kultúra hatása, főleg az irodalomban és azon belül a

levélregényekben. Érintőlegesen tárgyalja a műfajok kérdését, a fikció és az önéletírás összefonódását, valamint a törökországi emigráció összetett problematikáját. Ugyanígy áttekinti Hopp Lajos szakmai pályafutásának meghatározó állomásait, kitérve a kutatásait megalapozó tanulmányútjaira és tájékozódása lényeges tendenciáira. A tíz szöveg rövid ismertetését követően jelzi, hogy az újabb kutatásokról a Mikes-bibliográfia tájékoztat a kötet végén. Végül hangsúlyozza, hogy ez a kiadvány beilleszkedik egy nagyobb folyamatba, hiszen az utóbbi években több olyan szöveg vált hozzáférhetővé idegen nyelven, amely nemcsak Hopp Lajos ismertségét emeli nemzetközi szintre, hanem Mikest is sikerrel integrálja az európai irodalomba. A *Törökországi levelek* hat nyelven olvasható már, franciául 2011-ben jelent meg az Honoré Champion kiadónál (*Lettres de Turquie*). Az újabb kiadványok eredményeként így egyszerre két életmű foglalhatja el méltó helyét nemzetközi kontextusban.

A válogatás Hopp Lajos (1927–1996) pályájának egészét átfogja, több mint ötven évet. Ha a korábbi megjelenések évszámaiból indulunk ki, akkor 1962-től kezdve egészen a posztumusz szövegekig minden megtalálható. Hopp Lajos ugyan folyamatosan, önálló kötetekben magyarul adta közre a tudós egész pályáját átfogó vizsgálódásainak eredményeit (*Mikes Kelemen: Életút és pályakezdet*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2000 [Historia Litteraria, 7]; Uő, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2002 [Historia Litteraria, 12]). Ezzel párhuzamosan idegen nyelveken is publikálta eredményeit, de a tudományos fórumokon és szakfolyóiratokban közzétett szövegek nehezen hozzáférhetőek és így összegyűjtve, egymást kiegészítve sokkal teljesebb a jelentésük.

A nyelvi skála több szempontból imponáló: összefogja a magyar levélírók latin, magyar és francia nyelvű életműveit (pl. Pázmány, Zrínyi, II. Rákóczi Ferenc, magyar női levelezések a 17. században, Ráday Pál stb.), illetve jeles külföldi szerzők munkáit, de ezen kívül áttekinti egy tanulmányban pl. a műfaj fejlődését az antikvitástól a 19. századig, vizsgálva a reneszánsz és humanizmus, az antik minták és levéltudomány 16–18. századi tendenciáit. A levélíró és fordító Mikes eredetisége akkor mutatkozik meg a legjobban, ha mindezek ismeretében helyezzük el őt és működését az európai irodalomban.

Hopp Lajos a társadalmi hátteret is felvázolja, különösen azok esetében, akik a francia irodalomból Mikes modelljeinek tekinthetők, mint Guez de Balzac és Sévigné márkiné. Hatalmas szakirodalmi tájékozottsága méltó a választott témához: elméleti és történeti téren, változatos nyelvi szférákban éppen olyan otthonosan mozog, mint a magyar irodalomban. A kiindulás a levélregény műfaja az európai és a magyar irodalomban a barokk és a klasszicizmus korában, ami elméleti és történeti alapvetés is jelent. A Mikes-levélregény kapcsán tárgyalja az utánzás és az eredetiség viszonyát a közvetlen francia minták stílusán és jellemzőin keresztül. A fordító Mikes portréja Mme Gomez *Mulatságos napok* címmel lefordított művének adaptációjából rajzolódik ki a sajátos műfaj leírásának keretében. A fennmaradt tizenkét Mikes-fordítás igen különböző profilú, ezeknek a szorgalmas kutató mind utána járt, több éves munkával, külföldi ösztöndíjak és magyar források segítségével. Hopp Lajos elméleti tudása nem korlátozódott a műfajokra, hanem olyan vitás és bonyolult kérdéseket is elemzett, mint a balkáni folklór hatása irodalmunkra vagy

a *Frühaufklärung* fogalma, amelyet a Mikes-életműben is körül lehet írni. Hopp Lajos a korabeli és későbbi Mikes-recepció elemzését is nyomon követte a téma szakirodalmában, és vizsgálta a fikció és valóság viszonyát a *Törökországi levelekben*. Mikes Kelemen korában már a műfaji mintának tekintett alkotásokban is a fikciós jelleg dominálhatott, és ő ilyen szellemben került a hatásuk alá. Hopp Lajos szakértő szeme más hatásokat is észrevett: szerinte az *imitáció* középkori, majd később is élő műfaja is hatott rá, nem beszélve a francia levélregények egzotikus témaváltozatairól.

Az életrajzi kutatások is sok érdekes eredményhez vezettek, feltárva az író sorsának, műveltségének és élményeinek gyökereit, rokokó elemekkel kombinált stílusának forrásait. Nem maradhatott ki ebből a tematikából II. Rákóczi Ferenc udvarának és életművének áttekintése sem, s ennek kapcsán elkerülhetetlen volt mind annak feltárása, hogyan alakult ki Mikes önálló álláspontja az erdélyi nemesség politikai szerepéről, miben kritikus és újító a hazafiság, a munka, az erkölcsi és társadalmi kötelességek felfogásában, a hagyományos erdélyi gondolkodással összevetve (pl. *vera nobilitas*).

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Hopp Lajos kutatásainak köszönhetően ma már tény, hogy Mikes Kelemen nem maradt elszigetelt, provinciális jelenség, hanem nézetei és művei szinkronban voltak a felvilágosodást megelőző korszak haladó magyar és európai eszméivel. A kötet nagymértékben hozzájárul, még hozzá francia nyelven, ahhoz, hogy Hopp Lajos kutatói pályáját is nemzetközi perspektívában tudjuk értékelni.

Kovács Ilona
nyugalmazott egyetemi docens (SZTE)

Fried István: Jókai Mórról másképpen

Budapest, Lucidus Kiadó, 2015, 214 l.

2015-ben jelent meg Fried István *Jókai Mórról másképpen* című tanulmánykötete. A címválasztás azonnal felveti a kérdést: mihez képest szól „másképpen” a kötet? A 2000-es évek óta a Jókai-recepció mondhatni újabb virágkorát éli. Élénk figyelem kíséri az írókat mind a fiatalabb generáció kutatói, mind a tapasztaltabb kutatók részéről. Ha nagy vonalakban szeretnénk beszélni az érdeklődés irányairól, akkor két halmazra bonthatjuk a szakirodalmi munkákat. Az egyik halmaz leginkább olyan tanulmányokat tartalmazhat, melyek a már ismert, jelentős recepcióval rendelkező kötetek, illetve a teljes életmű újraértelmezését tűzték ki célul, új (irodalom)elméleti irányzatokat is felhasználva. Olyan, Jókairól rögzült megállapítások módosítását vállalták magukra, mint például Kemény Zsigmond és Jókai Mór írásművészetének szembeállítására vagy éppen a Jókai-karakterek kidolgozatlanlansága. A másik halmazba azokat az írásokat sorolhatjuk, melyek az életműről kialakult képet úgy módosítják, hogy a recepció-történetben eddig egyáltalán nem vagy kevésbé értelmezett művekről beszélnek. Itt főként az olyan kutatásokra gondolhatunk, melyek a Jókai-novellák világába engednek bepillantást, vagy éppen eddig csekély figyelemre méltatott regények alapján próbálják módosítani az életműre vonatkozó megállapításokat, így újdonságértéküket főleg az ismeretlen vagy kevésbé ismert szövegek feltárása adja. Persze ez a tagolás igencsak elnagyolt, s a két halmaz metszete is igen gazdag. Szerencsére, mert-hogy a Jókai-életmű irodalomtudományos újírásának nagy tétje van: az oktatásról

folyó diskurzusok egyik központi kérdésévé váltak a kötelező olvasmányként ismert Jókai-regények, ezek kanonikus szerepe egyre inkább megkérdőjeleződni látszik. A regények és az életmű aktualizálását pedig éppen az új értelmezési lehetőségek megnyitása segítheti elő.

Fried István már az ezredfordulón is a Jókai-recepció – mondhatni radikális – átalakítói közé tartozott. 2003-ban megjelent *Öreg Jókai, nem vén Jókai* című kötetével az időskori művek újraértelmezését segítette elő. Ha az új tanulmánygyűjtemény „másképpen” kifejezését ehhez viszonyítjuk (figyelembe véve természetesen, hogy Fried munkásságában nem csupán ez a két kötet mutatja a Jókai iránti érdeklődést), akkor az újabb munkára jellemző, hogy szélesebb meritést ad az életműből. Első tanulmányának fókuszában az 1856-os *Szomorú napok* című regény áll, majd a továbbiakban értelmezésre kerül még *Az új földesúr*, az *Egy magyar Marcus Aurelius* című novella és a *Dekameron* gyűjtemény, a *Történetek egy ócska kastélyban*, *Az élet komédiásai*, a *Fekete gyémántok*, *A Magláy-család* című elbeszélés, az *Unica* és a *Három pár* című novellák, a *Párbaj Istennel* és *A lőcsei fehér asszony* is. A kijelölt művek néhány esetben inkább csak kiragadott példák, miközben Fried az írásművészet egészét meghatározó jellemzőket is felmutat és értelmez. Ez a változatos korpusz a tanulmánykötet szempontjából egyértelműen egyensúlyba hozza a novellák és regények arányát, így módosítva a rögzült műfaji kánont, mely az eddigiekben majdhogynem ki-zárta a novellákat az életműből.

Fried István elemzéseinek az egyik legizgalmasabb vonása a szövegek kárpát-medencei, közép-kelet-európai vonatkozásainak feltárása, mely több értelmezésben is fontos szerephez jut. Az *Egy korai Jókai-regényről – kissé másképpen* című tanulmányában például Fried részletesen beszél az író és az 1840-es évek szláv (főként nyelvi) törekvéseinek lehetséges kapcsolódási pontjairól, miközben átfogó képet kapunk a szlovák-magyar nyelvi kapcsolatok alakulásáról az 1820-as évektől egészen az 1848/49-es forradalom és szabadságharcot követő időszakig, feltárva azt, hogy a szláv nemzeti törekvések milyen jelentős mértékben számítottak a korban beszédtémának. A közép-európai kapcsolódási pontok mellett azonban nem feledkezik el a nyugat-európai áramlatok hatásának feltárásáról sem – a kötet első, már említett tanulmányának bevezetőjét Fried a francia és a magyar romantikus kapcsolatok vázolásával indítja. Ennek természetét Jókai esetében az éles ellentétek, az extrémítások megjelenítésében látja. Szerinte a regény naiv leánykája és agg hóhérsa például *A párizsi Notre-Dame* Quasimodóját és Esmeraldáját idézi föl (11–12). Ám a tanulmány újdonságát az adja, hogy a rémregényre jellemző elemek mellett olyan tendenciákat is felmutat az írásműből, melyek sajátosan magyar verzióját adják az 1840-es években népszerű műfajnak. Így szerinte Jókai az extrém és horrorisztikus jeleneteket a népies bevezetésével finomítja, illetve, ami az eddigi recepció szempontjából még inkább fontos lehet: „Jókainál még a rémregényi alakok tetteit is motiválja megannyi elszenvedett sérelmük, bosszúvágyuk nem nélkülözi a társadalmi igazságszolgáltatás még oly eltorzult mozzanatát. Azaz a szereplői cselekvések motiváltsága nem hiányzik az írói eszköztárból.” (26)

Hasonló kérdések kerülnek középpontba a *Jókaiival az abszurd határán* című írásban is. A „másképpen” itt éppen azzal a Jókai-képpel kíván vitatkozni, mely az életmű erejét a nemzeti narratíva építésében látja. A tanulmány első fele a Jókai-oeuvre teljes áttekintésével foglalkozik, az életművet mint kísérletek sorozatát mutatja be, egységként kezelve olyan regényeket és történeteket, melyek – főként cselekményükben – alternatívákat vázolnak fel egymáshoz képest. Bár bizonyos történetek szoros összefüggései eddig sem maradtak rejtve a recepció előtt – például *Az arany ember* és az *Enyim, tied, övé* esetében –, ám a teljes „írói-műfaji projektum” feltárására eddig nem igazán került sor.

Az *Egy „regény”-es végzetdráma Jókaija* című tanulmányában Fried a *Párbaj Istennel* szövegének lehetséges elődszövegeit kutatja a végzetdrámák műfajában, főként E. T. A. Hoffmann drámáiról és Franz Grillparzer *Az ősanjáról* című művéről ejtve szót. Fried szerint nem azon van a hangsúly, hogy Jókai valóban ismerete-e ezeket a szövegeket vagy színpadi átdolgozásait. Szerinte az író inkább szinte ösztönösen csatlakozott az európai irodalmi trendekhez, melyhez a kapcsolódási pontot a „fél-népi, közköltészeti anyag romantizálása” adja (177).

Fried esetében a „fél-népi” források definíciója a következő: „részint a folklór, de talán még inkább a népies-népszerű dráma, a ponyvanyomtatványok, a vásári mutatványosok képmutogatói (Bänkelsang), a Chevy Chase-be sorolható dalok” (171). A Jókai-recepcióban egyre gyakrabban találkozhatunk olyan tanulmányokkal, melyek Jókai és a populáris kultúra kapcsolódási pontjait vázolják föl egy-egy, a korszakban népszerűnek számító jelenség és a szövegek kapcsolatát egyre pontosab-

ban tárva föl, sokszor akár a kritikai kiadások adatait helyesbítve. A népszerű kultúra és a Jókai-életmű eddigi legerősebb kapcsolódási pontját a mediális háttér feltárása jelentette, de most kialakulni látszik egy újnak mondható irány, mely a populáris kultúra jelenségeinek „regényes átíratát” olvassa a művek soraiban. Szajbély Mihály tanulmánya (*Magnéta: Mit vonz magához a Jókai mágnes?* = *Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., KGRE–L'Harmattan, Bp., 2013, 259–273) éppen azt hivatott bemutatni, hogy milyen módszerekkel tárható fel egy filológiai nyom, mely a mutatóanyagok, a trükköket szabadalmaztatók világába vezeti a kutatót. Szajbély tanulmányához könnyen társítható Fried István új kötetének *Jókai-antihősök a cirkuszban* című írása. Ahogyan arra a szerző is utal, az *Egy magyar nábob* aranyifjak-jeleneteiből sokat megtudhatunk a korabeli művészetekről és azok befogadásáról, sőt olyan kortárs jelenségekről is kaphatunk leírásokat, melyek alapját a Jókai-korában valóban meghökkentőnek számító attrakciók jelentik. Fried nyomatékosítja, hogy bár a cirkuszi látványosságok nem tartoztak az elitnek számító kulturális jelenségek közé, Jókai esetében helyet kapnak *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* budapesti városismertetőjében is. Itt külön taglalja a nevezetes mutatóanyagokat, helyszínenként lebontva, részletezve is őket. Fried szerint ez mutatja, hogy Jókai nem zárkózik el az effajta szórakozási lehetőségektől, sőt szerinte fontos részét képezik a városi tereknek. A tanulmány persze nem vitatja azt, hogy Jókai ne tett volna különbséget a populáris és az elit kultúra között, ám a cirkuszi világ megjelenítése kétségkívül fontos („cselekményalakító”) szerepet töltött be – főként az író kései – munkái között (150). Az *Unica* és a

Három pár című elbeszélések értelmezése során Fried igyekszik feltárni, Jókai művészet szemléletébe hogyan épülnek be ezek a mutatóanyagok, értelmezve például azt, hogy *Unica* teljesen tetovált teste hogyan találkozik a festészettel és az öt lábával megfestő Amadeóval, miközben a két „művészt”, a tetovált test mint műalkotás és a festészet találkozásánál mitologikus, ezoterikus, babonás regiszterek keverednek az elbeszélő szövegeibe (153–155).

A babonás a népies szerepét körüljáró írások közé tartozik a *Mesemondás, ambivalencia, elidegenítés* című tanulmány is. Ennek elején Fried beszél arról, hogy *A lőcsei fehér asszony* című regényben hol húzódnak radikális határok, hogyan jelennek meg az extrém különbségek az elbeszélés szintjén. Az ambivalensnek nevezett elbeszélői stratégia szerinte azért válik fontossá a regényben, mert a hiteles történet rekonstrukciója egyenrangúként kezeli a babonás meglátásokat és a történelmi forrásokat, mindkettő részleges hitelességére hívja fel a figyelmet. Ahogyan Fried is megállapítja, a főszereplő bemutatására három kép ismertetése segítségével kerül sor, ezek azonban részben a szóbeszéd alapján készülnek, a portré pedig, noha valóság-hű leképezésre törekszik, az elbeszélő, illetve a kép nézőjének interpretációja révén szintén többértelműséget, bizonytalanságot közvetít. A főszereplő apjának, Korponay Jánosnak a bemutatása is hasonló. A férfiről először egy vizuális elemre épülő külső leírást kapunk, melyben az ideális kuruc vitéz elevenedik meg. Ezt a képet árnyalja majd a múlt egy története, melyben a „rettenthetetlen hős” gyáván megfutamodva, egy fa odvából nézi végig társai halálát. A történet elmesélése során a narrátor azonban nem ítélezkedik, objektívan tárja elénk az eseményeket, de a karakter kettőssége így is végigkíséri a

regény cselekményét. Az ambivalens elbeszélői stratégiát, az elbeszélte történetek relativizálódását Fried a történet zárásában is felismeri: „Aligha vitatható, hogy a császáriaknak a maguk törvényei szerint »igazuk« van, ugyanolyan kevéssé vitatható, hogy az összeesküvők »igazsága« sem csekélyebb mértékű” (202).

Bár a koncepció egészét nem vonja kétségbe, fontos lehet kiemelni, hogy a történetben legjelentősebben talán mégis a lázadók igazsága válik viszonylagossá, éppen azért, mert a fentebb már emlegetett Korponay János mellett a lázadók vezetőivel kapcsolatban leginkább túlkapásokról tudósít a történet. A regény végén a vád Juliannának azt is felvázolja, hogy a lázadók cselekedetei csak további tragikus eredményeket vonnak maguk után, hiszen az ország javarésze már megbékélt. Ezt mérlegelve nem feltétlenül tartható, hogy az egymással szemben álló felek igazsága valóban egyenrangúként mutatkozna meg, sokkal inkább a forradalom utáni nyugodt együttélést propagáló olvasmányként értelmezhető a mű. Ezt az olvasásmódot nemcsak a forradalomban

részt vevők karaktereinek bemutatása utal, hanem az is, hogy a történetben a főszereplőnek mondható két nő és gyermekeik – tehát a legártatlanabb „civiliek” – sorstragédiája kerül a középpontba.

Számos egyéb újítást ismertethetnénk még a tanulmányokból, hiszen az írások mindegyike tömör, s minden mondatában nagy tudásbázist mozgósít. Ez olykor meg is nehezíti az értelmezés fő sodrának követését – bár az is igaz, hogy az „olvasóbarát”, egyenes vonalvezetésű szövegépítés sok hasznos tudástól, innovatív értelmezői szempontoktól, új kiindulási lehetőségek felvillantásától fosztaná meg a Jókai-kutatók közösségét.

A tanulmányokat olvasva egyre terebélyesebbnek, egyre ismeretlenebbnek érezhetjük az ismertnek vélt műveket is. A kutató és az olvasó is úgy érezheti: még mindig számtalan új kihívást és régi tartozást rejt az oly közelinek és mégis oly távolinak, megfejthetetlennek tűnő grandiózus Jókai-életmű.

Farkas Evelin

PhD-hallgató (Debreceni Egyetem)

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Megjelenik 2016 decemberében:

A magyar szólások és közmondások első gyűjteménye:

Baranyai Decsi János Adagiorumának (1598) mutatója,

szerk. Kovács Gábor Krisztián, Bp., Universitas Kiadó, 2016. 292 l.

PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirül (1607),*

s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., 2016. (Pázmány Péter Művei, 8). 428 l.

[Kritikai kiadás.]

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentés Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2016.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft